

Hrvatsko ratno pismo, kultura i nacija

Kalafatić, Vlatka

Doctoral thesis / Disertacija

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:236:609787>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-20**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Doctoral School, Josip Juraj University in Osijek](#)

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
DOKTORSKA ŠKOLA DRUŠTVENO-HUMANISTIČKIH
ZNANOSTI

Doktorski studij Kulturologije

Vlatka Kalafatić

Hrvatsko ratno pismo, kultura i nacija

Doktorski rad

Osijek, 2017. godina

Mentor:

prof.dr.sc. Helena Sablić Tomić
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Umjetnička akademija u Osijeku

Komentor:

doc.dr.sc. Ivana Žužul
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Odjel za kulturologiju

**Doktorski rad obranjen je dana 18. travnja 2017.
na Doktorskoj školi Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku pred povjerenstvom u
sastavu:**

- 1. Prof.dr.sc. Zlatko Kramarić, redoviti profesor u trajnom zvanju Odjela za kulturologiju, predsjednik**
- 2. Prof.dr.sc. Sanja Nikčević, redovita profesorica u trajnom zvanju Umjetničke akademije u Osijeku, član**
- 3. Prof.dr.sc. Helena Sablić Tomić, redovita profesorica u trajnom zvanju Umjetničke akademije u Osijeku, mentor i član**

**Doktorski rad ima 230 kartica (kartica je 1800 znakova)
UDK oznaka:**

Mojoj Luciji...

„She may be the reason I survive
The why and wherefore I'm alive
The one I'll care for through the rough and ready years
Me, I'll take her laughter and her tears
And make them all my souvenirs
For where she goes I've got to be
The meaning of my life is she.“

Charles Aznavour, Herbert Kretzmer

SAŽETAK

Domovinski rat u Hrvatskoj kao povijesni i politički događaj promijenio je stvarnost i društvenu i kulturnu sliku svojega vremena.

U tom smislu naglasak je stavljen na fenomen nacije i nacionalizma, teorije nacije/etniciteta, te društveno-politički kontekst i korelaciju između hrvatskog ratnog pisma i nastanka i značenja nacije u novonastalim društvenim i političkim promjenama.

Radnja različitih tekstova iz velikog korpusa djela hrvatske ratne proze, u kojima se Domovinski rat tematizira na vrlo različite načine, podijeljena je u tri razdoblja: prvo (1991. – 1995.), koje obuhvaća svjedočenja izvjestitelja i svjedoka izravno i neposredno s ratnih terena, drugo (1995. – 2000.), koje obuhvaća probleme žrtava ratnih nasilja, izbjeglica i prognanika, te zadnje, treće razdoblje (od 2000. nadalje) koje se bavi socijalnim promjenama prouzročenim ratom, prepoznaju se ratna frustracija, trauma i simboličko-metaforičko prisjećanje na rat i ratna pitanja.

U konačnici se nameće zaključak kako je krajnje vrijeme da se u svim društvenim, kulturološkim i javnim sferama naglasi i utvrdi kako je rat završio. Govor o ratu, pisanje o ratu i rasprave o ratu više ne bi smjele pripadati osjetljivim temama niti biti specijalna problematika određenih institucija., već bi se trebali posvetiti konstruiranju poželjne demokratske budućnosti.

KLJUČNE RIJEČI: nacija; nacionalizam; hrvatsko ratno pismo; trauma; Domovinski rat

SUMMARY

The Homeland War in Croatia, as a historical and political event, changed the reality and the social and cultural picture of that time.

In that sense, the emphasis was placed on the phenomenon of nation and nationalism, the theories of nation / ethnicity, the socio-political context and the correlation between the Croatian war writing and the origin and meaning of the nation in the new social and political changes.

The various texts from a large selection of the Croatian war writing, in which the Homeland War had been presented in very different ways, were divided into three periods: the first period (1991 - 1995), which includes the testimonies of reporters and witnesses directly from the war field; the second period (1995 - 2000), which includes the problems of war violence, refugees and displaced persons; and the last, the third period (from 2000 onwards), which deals with social changes caused by the war, the war frustration, trauma and a symbolic-metaphorical recall on war and war issues.

It can be concluded that it is high time to point out in all social, cultural and public spheres that the war came to the end. The talks about the war, the writing and the debates about the war should no longer be a questionable topic or a special problem of certain institutions. The stress should be on the construction of a desirable, democratic future.

KEY WORDS: Nations; Nationalism; Croatian War Writing; Trauma; Homeland War

SADRŽAJ

1.	UVOD	7
2.	DOMOVINSKI RAT U HRVATSKOJ KAO POVIJESNI, POLITIČKI I DRUŠTVENI DOGAĐAJ.....	10
3.	FENOMEN NACIJE I NACIONALIZMA.....	25
4.	TEORIJE NACIJE.....	57
4.1.	BENEDICT ANDERSON	59
4.2.	ERNEST GELLNER	62
4.3.	ANTHONY D. SMITH	63
4.4.	ERNEST RENAN	66
5.	PRIPADNOST NACIJI I ISKUSTVO KOLEKTIVNE I OSOBNE TRAUME...	69
6.	RAT KAO EGZISTENCIJALNO ODREĐUJUĆE ISKUSTVO	86
7.	PODJELA KNJIŽEVNE RATNE PRODUKCIJE.....	96
7.1.	VRIJEME „ PRVO“ – PRIČE U KOJIMA SMO SUDJELOVALI (1991. – 1995.).....	99
7.2.	VRIJEME „ DRUGO“ – FAKTOGRAFIJA I PRAVO NA NEZABORAV (1995. – 2000.)	120
7.3.	VRIJEME „ TREĆE“ – PORATNA NACIONALNA PRIČA (2000. -)...	141
8.	ZAKLJUČAK.....	159

9.	LITERATURA.....	167
9.1.	ANALIZIRANI KNJIŽEVNI TEKSTOVI	167
9.2.	STRUČNA LITERATURA	167
9.3.	MREŽNE STRANICE	178
10.	ŽIVOTOPIS.....	180

1. UVOD

Uvidom u korpus djela hrvatske proze, s posebnim osvrtom na hrvatsku ratnu prozu, polazi se od hipoteze o postojanju korelacije između hrvatskog ratnog pisma i nastanka i značenja nacije u novonastalim društvenim i političkim promjenama. Hipoteza se temelji na 14 djela objelodanjenih u razdoblju od 1991. godine do danas.

Glavni ciljevi istraživanja u ovom radu jesu:

1. utvrditi i istražiti korelaciju između hrvatskog ratnog pisma i nastanka i značenja nacije u novonastalim društvenim i političkim promjenama (od 1991. -)
2. detaljnom analizom tekstova utvrditi dominantnost određenog žanra, različitost pristupa obradi i prezentaciji teme

No, kako bi analiza i interpretacija tekstova bila uspješna, u prvom dijelu ovoga rada naglasak će se staviti na fenomen nacije i nacionalizma, teorije nacije/etniciteta¹, te društveno-politički kontekst prije i za vrijeme nastanka ovih tekstova. Ovaj će dio prikazati i glavne književnopovijesne i teorijske značajke ratne proze te će se ona smjestiti u kontekst suvremene hrvatske proze.

Središnji dio rada bavit će se analizom i interpretacijom samih književnih predložaka. Glavne smjernice za analizu bit će specifičan pogled na društvene i socijalne promjene tog vremena, odnosno prikaz odnosa prema (post)ratnoj stvarnosti. Naglasak će se osobito staviti na artikulaciju nacionalnoga identiteta² i, u okviru njega, traumatskoga nasilnog prekida s prošlošću i pokušajima

¹ U ovoj studiji nije bilo moguće baviti se etnicitetom tako što bismo ga konstruirali kao postmoderni i postnacionalni fenomen, gdje bi onda bitna odrednica bila kulturna razlika kao politika novoga doba. Stoga su naše interpretacije etniciteta samo djelomice slijedile one teorijske argumentacije, koje su etnicitet svodile na politički konstruiranu kulturnu razliku, „kao društveni proizvod globalnog doba i prva najava dvadeset i prvoga stoljeća kao stoljeća identiteta“ (E. Sarajlić), jer smo u našu interpretaciju morali uključiti i sinkronijski pristup.

² O fenomenu „artikulacije nacionalnog identiteta“ vrlo instruktivno piše Sekulić, D., u tekstu: *Prostor i identitet*, Erazmus, 1997., str. 46-57, gdje je elaborirao tezu da je moguće „govoriti o kauzalnom sistemu povratne sprege grupa u sukobu: sukob pojačava identitet (ili stvara zajednički identitet), a jednom stvoren

izgradnje novoga hrvatskog društva i identiteta. Analiza će obuhvatiti kulturne, prostorne, vremenske i generacijske parametre oblikovanja doživljaja Domovinskog rata.

U ovom će se radu posebna pozornost posvetiti ratnoj prozi sljedećih spisatelja i spisateljica: **Branka Vrbošića** „707 dana pakla“, **Davora Špišića** „Life during wartime“, **Siniše Glavaševića** „Priče iz Vukovara“, **Zorana Filipovića** „Dnevnik smrti“, **Bernarda Jana** „Anđeo moga rata“, **Nade Prkačin** „Tamo gdje nema rata“, **Alenke Mirković** „Glasom protiv topova“, **Ratka Cvetnića** „Kratki izlet“, **Ivane Sajko** „Rio bar“, **Marijana Gubine** „260 dana“, **Josipa Mlakića** „Kad magle stanu“, **Tarika Kulenovića** „Jeleni na kiši“, **Sladane Bukovac** „Rod avetnjaka“ i **Roberta Međurečana** „Prodajem odličja, prvi vlasnik“.

S obzirom na složenost tematike pristup će se odlikovati metodološkom raznovrsnošću:

- a. Metodom analize nakon iščitavanja izdvojen je materijal od 14 djela iz korpusa hrvatske ratne proze za razdoblje od 1991. do danas.
- b. Metodom deskripcije dat će se obilježja hrvatskog ratnog pisma u korelaciji s nastankom i značenjem nacije.
- c. Komparativnom metodom usporedit će se različiti žanrovi hrvatskog ratnog pisma i njegovog utjecaja na nastanak i značenje nacije i nacionalni identitet.
- d. Eksplikativnom analizom izdvojenih djela dat će se prikaz specifičnosti različitih žanrova kao reakcije na društvene i političke promjene.

Završni će dio sadržavati sintezu analizirane građe i kritički osvrt na nju, ali i na cjelokupno hrvatsko ratno pismo. Naglasak će se staviti i na obilježja novonastale hrvatske kulture te mjesto koje nacija i književnost zauzimaju unutar te postsocijalističke kulture, koja bi, usprkos svih onih

identitet predstavlja mobilizacijski potencijal za dalji sukob. (...) Generalna hipoteza koju izvlačim iz ovog okvira jest kako rat i sukobi koji pojedince definiraju prema nacionalnoj pripadnosti rezultirao time da nacionalni identitet počinje zauzimati sve važnije mjesto u polju individualnih identiteta.“ Na tom su tragu koncipirana i razmišljanja Z. Kramarića u knjizi, *Nostalgija: kratka povijest zaborava*, Meandar, Zagreb, 2016., o nužnosti formiranja „novog hrvatskog identiteta“, koji bi se temeljio isključivo na onim pozitivnim iskustvima Domovinskog rata. Naime, Kramarić je posvema svjestan svih onih opasnosti koje proizlaze od negativnih, šovinističkih raspoloženja, koja svaki rat u ogromnim količinama generira, a usput su povezana, kako je to već i G. Ritter primijetio, s iluzijama u vlastitu moć. Ta vrsta „raspoloženja“, kao i njeni derivati, nikako ne bi smjeli biti „gradivni materijal“ budućeg/budućih nacionalnog identiteta!

opterećenja iz nedavne prošlosti, morala biti aktivna alternativna politička kultura. Jer, kada to ne bi bila, odnosno kada bi pristala da tu 'lošu prošlost' samo tako prešuti, onda to više ne bi bila samo „kultura zaborava, već (...) u krajnjoj konsekvenci kultura političke afirmacije loše prošlosti. „Kultura ćutanja“ razvijena je kao masovna obrambena reakcija i ne treba je videti samo kao nespremnost ljudi da se suoče sa režimskim zločinima. Problem je u tome što je ideološka racionalizacija nasilja imala svoj pandan u individualnoj racionalizaciji ćutanja: mnogi ljudi su prihvatili vladajuću ideologiju (to podjednako vrijedi i za razdoblje prije 90-ih godina, kao i za onaj poslije te godine – op. V.K.) samo da bi izbegli suočavanje sa karakterom i razmerima zla“.³

Cjelokupno istraživanje temelji se na aktualnoj literarnoj građi i znanstvenim informacijama, čime se argumentirano ukazuje na važnost, opravdanost i korisnost istraživanja. Spoznaje do kojih će se ovim istraživanjem doći, moći će se primijeniti kako na regionalnoj tako i na nacionalnoj razini. Očekuje se da će ovaj rad pružiti novi doprinos istraživanjima o ovom važnom aspektu hrvatske povijesti, a poslužiti će prvenstveno istraživačima, predavačima i studentima, te predstavljati dodatak postojećoj bibliografiji.

³ Dimitrijević, N., Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno, Fabrika knjiga, Beograd, 2007., str.350. Za analizu složenog odnosa između psiholoških, kulturnih i političkih aspekata prešućivanja prošlosti, više, u: Koen, S., Stanje poricanja. Znati za zlodela i patnje, Beograd, 2003., Schwan, G., „Political Consequences of Science Guilt“, Constellations, br.5/1998, Adorno, T.W., „Šta znači rad na prošlosti?“ Reč, br.57/2000.

2. DOMOVINSKI RAT U HRVATSKOJ KAO POVIJESNI, POLITIČKI I DRUŠTVENI DOGAĐAJ

Rat kao povijesni, politički i društveni događaj mijenja stvarnost, društvo i kulturu određenog vremena. Rat u Hrvatskoj, koji je trajao od 1991. do 1995. godine promijenio je društvenu i kulturnu sliku svojega vremena. Raspada se država koja je trajala gotovo pedeset godina, a Hrvatska je, nakon devet stotina godina, ponovno samostalna država.

I, upravo činjenica da je u tijeku proces ostvarenja tog „višestoljetnog sna“ o hrvatskoj državi uvjetovala je i specifične načine političkog legitimiranja tog procesa „u postkomunističkoj Hrvatskoj: tradicionalni, pravno-racionalni, vrednosno-racionalni i harizmatički tip autoriteta doprinose ukupnoj legitimosti novog političkog poretka. (...) Korišćenje tradicije i tradicionalizma kao izvora legitimnosti režima(...)“⁴ predstavljat će, u „hrvatskom slučaju“⁵, jedan od najvažnijih

⁴ Malešević, S., *Ideologija, legitimnost i nova država*. Jugoslavija, Srbija i Hrvatska, Naklada Jesenski&Turk, Fabrika knjiga, Zagreb/Beograd, 2004., str. 355-356. Te „stare tradicije“ i „nove“ izmišljene tradicije (u ovoj studiji pojam „izmišljene tradicije“ mislimo na način kako su ga opisali E. Hobsbawm & T. Ranger, u zborniku tekstova „The Inventing of Tradition“, Cambridge UP, Cambridge, 1983.), kao i reaktivirani politički mitovi, kao što su Bleiburg, „hrvatsko proljeće“, uopće „slavna prošlost“..., predstavljali su ključne tope novog političkog poretka u postkomunističkoj Hrvatskoj! Budući da se svaki konstruktivistički pristup doživljavao, u najmanju ruku, kao konflikt s lojalnošću, onda se uopće ne moramo čuditi što su se mnogi nacionalni mitovi o povijesti (Bleiburg, „hrvatsko proljeće“, mit o domobranstvu...) uspjeli održati usprkos svim onim intenzivnim istraživanjima. Više, u: Riedel, S., *Die Erfindung der Balkanvölker Identitätspolitik zwischen Konflikt und Integration*, Wiesbaden, 2005.

⁵ Kada je u pitanju „hrvatski slučaj“, onda se, u prvome redu, misli na sve one brojne političke mitove, od Bleiburga, preko „hrvatskog proljeća“, pa sve do romantizirane slike hrvatske političke emigracije, koji su u prethodnom komunističkom režimu, iz ideoloških razloga, sustavno bili prešućivani, službena komunistička historiografija nije dopuštala nekontrolirana sjećanja, pa su ona morala biti potisnuta u ono što I. Lovrenović imenuje „kućnom slikom“ svijeta: „Sliku svijeta, skoro cijelu, ispunjavao je rat. Ali, bile su dvije. „kućna slika“, i slika „školska“, njihova. U njemu su rasle i popunjavale se svakodnevno, obje nemilosrdno jednostavne, i jedna drugu potirale. Kućna slika bila je intimno njegova, njihovu je mrzio. Ne samo što je poništavala smisao i gorku ljepotu kućne, nego je i oduzimala pravo na tugu, na grobove. Na kućnoj slici (zbirka prizora propasti!) ovo lice s fotografije bilo je pravedni mučenik, na njihovoj pripadalo

elemenata. No, ova konstatacija jednako tako odnosi se i na sve ostale „jugoslavenske slučajeve“ (srpski, bosanski, crnogorski...), gdje je upravo ta „posebna mitsko-poetska kulturna matrica zasnovana na folkloru i tradiciji bila zajednička os simboličkih borbi između raznih imaginarija koje su karakterizirale dominantni politički diskurs projekta nacionalne države.⁶ I više je nego zanimljivo da je pored svih onih očitih procesa modernizacije društva u bivšoj Jugoslaviji ta epska i tradicijska kulturna matrica ostala netaknuta, zajedno sa svojim glavnim karakteristikama: tvrdokornim patrijarhalizmom, antiintelektualizmom, političkim populizmom, nepovjerenje spram humanističke inteligencije, hvaljenjem militarističke organizacije, ratničkim duhom i

je silama zla. Ni na jednoj ni na drugoj osim za naše i njihove nije bilo mjesta za bilo što treće, drukčije, za pojedinačno. (...) tada se već u njemu začelo najteže pitanje ovoga svijeta, to zna onaj koji bilježi: čovjekovo zlo je historija, njezino prvo ime je rat, drugo narod; kako u njoj sačuvati dušu?“ , citirano prema Lovrenović, I., *Liber Memorabilium*, Durieux, Zagreb, 1994. To nam svjedoči da su u pravu oni koji tvrde da je moguće povući paralelu između sjećanja i svjedočenja, odnosno da je svako sjećanje svojevrsno svjedočenje: „ Mi upadamo u klišeje dobra i zla, skloni smo osuđivati jer se ne možemo usredotočiti na trenutak istinskog straha i samog svjedočenja. Mi ne želimo doista pogledati taj skandal i horor. Umjesto toga, mi nastojimo biti „ politički korektni“. Ali biti i „ politički korektan“ znači odbiti svjedočiti o čudovišnim dvosmislenostima suvremene povijesti za čije nam vlastite obmane o političkoj korektnosti danas ne jamči nikakva vlastita pravednost, citirano prema Felman, S., „ Felman's Response Concerning her Recent Essay „ Paul de Man's Silence“, *Critical Inquiry* 16, str. 690

⁶ Husanović, J., *Između traume, imaginacije i nade. Kritički ogledi o kulturnoj produkciji i emancipativnoj politici*, Fabrika knjiga, Beograd, 2011., str.77. U svojim analizama J. Husanović polazi od pretpostavke da je ta posebna mitsko-poetska kulturna matrica bila kod kojim se sačinjavalo društveno tkivo, pamćenje i samopoimanje, materijal za simboličke, mitološke i ideološke dimenzije koje su karakterizirale institucije jugoslavenskog društva (iako smo mi skloniji misliti da se radi o jugoslavenskim društvima, a ne nekom „homogenom društvu“, što je u svojim analizama jugoslavenskih društava još u ranim 70-im godinama prošloga stoljeća pokazao Eugen Pusić) i dominantne imaginarije kao sudionike u rasapu tog/tih društ(a)va.

silovitošću,⁷ nepoštivanjem produktivnog rada (...).⁸ Možda će zvučati pomalo i paradoksalno, ali shvaćanje hrvatskog identiteta u 90-tim godinama prošloga stoljeća, u mnogim aspektima, predstavljalo je povratak „na stanje prije Drugog svjetskog rata (...) dok se Hrvatska deklarativno želi približiti Zapadnoj Europi, u stvarnosti je od nje sve udaljenija. U obrascima ponašanja počinje dominirati patrijahalnost, nasilje, nepoštivanje pravnog statusa kojeg zamjenjuju neformalne klanske veze; drugim riječima, dominiralo je sve ono što volimo nazvati „balkanskim“.⁹

⁷ Treba se samo prisjetiti svih onih militantnih pjesama (od one „klasične“: Ko to kaže, ko to laže, Srbija je mala. Nije mala, nije mala, triput ratovala. (...)) I opet će, i opet će, robovati neće, pa sve do onih prigodnih, navijačkih skupina u kojima je jedan od „obveznih likova“ ubijanje i klanje Šiptara/Srba/Hrvata...), koje su se mogle čuti na skupovima tzv. „antibirokratske revolucije“/„događanja naroda“, kada je S. Milošević, srpski politički lider, koji je svojim političkim djelovanjem trajno obilježio svekoliki život u 80-im i 90-im godinama prošloga stoljeća na jugoslavenskim prostorima, tako što je uz pomoć „narodnih masa“ i njihove kulturne matrice rušio ustavno-pravni poredak Jugoslavije. Više, u: Čolović, I., *Bordel ratnika. Folklor, politika, rat, XX. vek, Beograd, 2007.*, kao i u nekim drugim njegovim knjigama, *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji, Radio 92, Beograd, 1997.*, u kojima ovaj autor smatra da su politički mitovi konstitutivni elementi simboličke moći svojstvene svakom političkom režimu, a da je njihova prevalentnost fenomen tipičan za periode društvene krize, tenzije i prevrate. U tim „mutnim vremenima“ mitovi koloniziraju mnogo veći javni prostor i postaju primarni ekran na koji se projiciraju kolektivni strahovi. Umjesto suvislih političkih analiza i kritičkih rasprava, javna/privatna sfera postaje zasićena dominacijom pričanja priča koje se temelje na politiziranim mitskim basnama, čime se brišu svi oni diskontinuiteti, a govornik tih priča postavlja se u poziciju sveznajućeg i neupitnog autoriteta. Naravno da takve basne proizvode esencijalizirane i totalizirane istine/znanja čije je središnje pitanje: „Nakon čega?“ umjesto „Zašto?“. I bez obzira na fragmentiranost ovih političkih basni, kao i njihove rezonantne metafore, one djeluju poput lingvističke figure sinegdohe – kao kodovi ili prekidači kroz koje se transferiramo u specijalni komunikacijski program i stupamo u prostor etno-nacionalne identifikacije i participacije.

⁸ Žanić, I., *Prevarena povijest. Guslarska estrada i rat u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine*, Durieux, Zagreb, 1998., str. 62-63

⁹ Dyraš, M., *Re-konstrukcija identiteta u Hrvatskoj i kulturni zaokret prema prostoru*, Republika, br.11-12/2016., str.51-57. U tom kontekstu, onda nam može biti razumljiva konstatacija N. Budaka da političke promjene na početku 90-ih (osamostaljenje Hrvatske, slom socijalizma, rat i s njim povezana nacionalna mobilizacija, migracije stanovništva iz ratom ugroženih područja u gradove) stvaraju preduvjete za protuudar ruralne kulture: nacionalni se identitet počinje izražavati kroz tamburašku glazbu, povratak

Isto tako, nema dvojbe da je početkom 90-ih godina tradicionalizam bio puno kompatibilniji s ondašnjom vladajućom, demokršćanskom ideologijom, „nego s revolucionarnim komunizmom i reformističkim socijalizmom (na način kako ga je u to vrijeme, uz veliku potporu međunarodne zajednice, prezentirao ondašnji premijer Jugoslavije, Ante Marković – op.V.K.), ali tradicionalne vrednosti su korišćene samo kao sadržaj koji treba da privuče pažnju, istovremeno pravac razvoja organizacione strukture društva ostaje nepromenjen: izgradnja racionalnog, funkcionalnog i ekonomski održivog društva“.¹⁰ Doduše, ovu konstataciju trebalo bi dodatno kontekstualizirati, jer nema nikakve dvojbe da su tadašnji krajnje neizvjesni političko-vojni odnosi bitno utjecali na svekoliko ponašanje građana, gdje su, upravo, osjećaji iznimne solidarnosti i međusobne bliskosti djelovali i pozitivno i integrirajuće, potvrđujući da je nacija „zajednica ljudi čiji su članovi međusobno povezani osjećanjem solidarnosti, zajedničkom kulturnom i nacionalnom svijesću“.¹¹ Nema nikakve dvojbe da su te „iznimne političke i ine prilike“ generirale i određene promjene u ponašanju građana, tako što je došlo do znatnije politizacije svakodnevnog života. I ta politizacija svakodnevnog života imala je jasan nacionalni okvir. Stoga se, o 90-im godinama u Hrvatskoj, o hrvatskoj naciji može, između ostaloga, govoriti i kao o etničkoj politiziranoj zajednici, koja upravo u to vrijeme postaje potpuno svjesna svih svojih grupnih i inih prava „u političkom sistemu“, ¹² koja više ne predstavljaju neku puku fikciju, već se nude kao realne mogućnosti koje je moguće i prakticirati!

folku... Više, u: Budak, N., Hrvatski identitet između prošlosti i moderniteta, u: Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu, Zagreb, 2010.

¹⁰ Malešević, S., Ideologija, legitimnost i nova vlast. Jugoslavija, Srbija i Hrvatska, Naklada Jesenski&Turk, Fabrika knjiga, Zagreb/ Beograd, 2004., str.360. Na ovu očitu činjenicu da je hrvatsko postkomunističko društvo i dalje visoko birokratizirano i složeno kao što je bilo i u prethodnoj, jugoslavenskoj državi, može se primijeniti teorijski stav E. Gellnera, koji kaže:“ Nacionalizam je fenomen „Gesellschafta“ koji koristi idiom „Gemeinschafta“: mobilnog anonimnog društva koje simulira ugodnu zatvorenu zajednicu“. Više, u: Gellner, E., Nationalism, Weidenfeld, London, 1997., str.74

¹¹ Seton-Watson, H., Nations and State, Methuen, London, 1977., str.1.

¹² Upravo na ovaj način naciju definira Brass, P.R., u knjizi: Ethnicity and Nationalism, Publications Sage, London, 1991., str.20. Isto tako, to iznimno, „historijsko vrijeme“, pomoglo je mnogim pripadnicima hrvatske nacije da postanu svjesni da moraju obraniti vlastitu historijsku teritoriju; nadalje, da međusobno dijele mnoge mitove i historijska sjećanja, da participiraju unutar iste kulture, da ih povezuje zajednička

No, ispunjavanje snova o slobodi i vlastitoj državi ostalo je u sjeni krvavih ratnih sukoba. Doduše, ti ratni sukobi omogućili su i stvaranje jedinstvenih i čvrstih političkih, vojnih, ekonomskih i inih struktura,¹³ koje će uspješno funkcionirati i poslije završetka rata. "U ime sloge i jedinstva, što predstavlja stabilnost i čvrstinu društva i, ujedno, mira u njemu samom, memoriju o ratu treba konzervirati kako bi se unutrašnji mir sačuvao. I stoga, u ime mira, treba ukloniti sve neprijatelje, što hoće reći „izdajnike“¹⁴ Time mir postaje, kako to ističe Foucault, rat vođen drugim sredstvima.

ekonomija i zakoni... Više, u: Smith, A.D, *Myth and Memories of Nation*, Oxford UP, Oxford, 1999. Gellner, E., *Nationalismus*, Berlin, 1999., Riedel, S, *Die Erfindung der Balkanvölker Identitätspolitik zwischen Konflikt und Integration*, Wiesbaden, 2005. Nema nikakve dvojbe da su početkom 90-ih odluke političkih elita itekako utjecale na ponašanje, mišljenje i djelovanje građana, tako što su svojim odlukama, širile onu vrstu grupnog identiteta, čiju su sliku sačinili u skladu s vlastitim političkim ciljevima. Politički su „akteri u prepoznatljivim uvjetima sposobni sprovesti takvu politiku identiteta koja s ciljem ostvarivanja njihovih vlastitih interesa instrumentalizira kulturne procese i tako proizvodi opasnost konflikta“ (Riedel)

¹³ No, treba reći da je ova istovjetnost političkih i vojnih struktura funkcionirala i prije izbijanja ratnih sukoba. I u bivšoj, Titovoj Jugoslaviji, i onoj federativnoj i onoj socijalističkoj, imali smo podudarnost između političke i vojne volje, "koncentrisane u jednoj ličnosti (Josipu Brozu – op. V.K.), čime se logika konstitucija političke volje poklapa sa vojnom logikom i vojnom strukturom. (...) u totalitarnim režimima, militantno-policijska disciplina je osnova na kojoj se gradi i strukturira politička moć". Usp. Musabegović, S., *Rat. Konstitucija totalitarnog tijela*, Svjetlost, Sarajevo, 2008., str. 204. Konačno, i neka druga iskustva nas uče da su se armije/vojske uvijek potvrđivale kao „najučinkovitiji motori socijalne mobilnosti“, što u konačnici i naša, hrvatska iskustva iz Domovinskog rata, u velikoj mjeri, i potvrđuju! O tome više, u: Molnar, A., *Narod, nacija, rasa. Istorijska izvorišta nacionalizma u Evropi*, Beogradski krug, AKAPIT, Beograd, 1997., posebice poglavlje VI, *Rat između bestijalnosti i apokalipse*, str.193-275

¹⁴ Na ovome mjestu, u svojoj studiji o ratu, Musabegović, S., *Rat. Konstitucija totalitarnog tijela*, Svjetlost, Sarajevo, 2008, str.113-114, referira se i na neke druge relevantne autore (prije svega, F. Fureta i njegovo kapitalno djelo, „O francuskoj revoluciji“), koji su, u svojim tekstovima, pokazali kako je načelo terora, nasilja bilo jedno od osnovnih pokretača narodne volje i jedinstva. Moramo reći da ovom konstatacijom niti jednoga trenutka ne želimo dovesti u pitanje sam smisao Domovinskog rata, već ovom konstatacijom samo ukazujemo da je to načelo prisutno i u nekim drugim revolucijama, kao što su npr. Oktobarska revolucija. Međutim, prije svih, to načelo je trajno obilježilo slavnu, ali zato ništa manje krvavu Francusku revoluciju, jer je većina lidera te revolucije završila na giljotini.

U namjeri da se proizvede solidarnost, čvrstina i jedinstvo društva, proizvodi se, prema tome, stanje rata koje ga jedino može sačuvati i održati. No, proces unutrašnjeg rasipanja, koji se može desiti u miru (i mi ćemo, upravo, te dezintegrirajuće procese, u svim segmentima društva, pratiti i analizirati u ovoj studiji – op. V.K.), prevazilazi se ratom (poslije rata – op. V.K.), gdje se proces rasipanja diferencira i uobličava na jasnu i veoma preciznu podjelu – prijatelj/neprijatelj¹⁵. No,

Naime, u svim tim revolucijama funkcioniše logika narodnog jedinstva. A sama logika narodnog jedinstva poklapa se s kolektivnom paranoičnom predstavom o „izdajniku“. Doduše, treba reći da se u hrvatskom slučaju uopće nije radilo ni o kakvoj paranoičnoj predstavi, jer se jedan broj hrvatskih građana srpske nacionalnosti uistinu ponašao na način unutrašnjeg „izdajnika“, koji su potpomognuti vanjskim „neprijateljem“/Jugoslavenskom narodnom armijom doveli u pitanje pravo većinskog (hrvatskog) naroda na svoju državu, posvema neovisnu i samostalnu u odnosu na bivšu državu, Jugoslaviju! Isto tako, treba reći da odgovor na tu „izdaju“ nije svaki puta bio sukladan normama demokratskog društva, odnosno da su u određenim trenucima ti odgovori slijedili kako logiku terora, kao jedinstva narodne volje, tako i logiku rata. To još uvijek ne znači da bismo razdoblje Domovinskog rata i onoga što slijedi „poslije“ njega mogli, samo tako, podvesti pod ono što F. Furet definira kao matricu modernog totalitarizma.

¹⁵ Musabegović S. u potpunosti je prihvatio stavove poznate njemačke filozofkinje Arendt H., koji su artikulirani u „Izvorima totalitarizma“, gdje stoji da proces totalitarnog jedinstva ne može funkcionirati bez stalne društvene i individualne atomizacije, razmrvljavanja. Opirući se nejedinstvu, a s obećanjem mesijanskog ujedinjenja države i partije, kolektivne i individualne svijesti, apstraktne ideološke naracije o novom čovjeku i konkretne karizme u liku vođe, u samoj je biti totalitarnog jedinstva, što počiva na policijskoj i državnoj kontroli, utkana atomizirana, izolirajuća svijest, koja je, po mnogima elementima, radikalnija i od najgoreg kapitalizma. Nema nikakve dvojbe da su neki elementi ove analize primjenjivi i na odnose unutar hrvatskog postratnog društva, u kojem dominira karizmatični vođa, kojem uopće nisu bila strana mesijanska obećanja o ujedinjenoj državi, u kojoj je nužna posvemašnja policijska i ina kontrola, a koja se obično opravdavala permanentnom opasnošću od unutarnjih „izdajnika“, vanjskih „neprijatelja“... No, upravo ta mogućnost da se nekog (grupa, nacionalna manjina, opozicija...) imenuje kao nekog radikalnog suprotnog, isključenog, potječe, vjerovali ili ne, iz mitologije Drugog svjetskog rata. U toj mitologiji bilo je najnormalnije da se "narodnog neprijatelja" označi kao radikalnog zločinca s mitskim, odnosno bezličnim svojstvima i osobinama! I ti "običajni" posvemašnje dehumanizacije itekako će se (zlo)rabiti u 90-im godinama na ovim prostorima, pa će sve ono što se ne uklapa u naše viđenje stvarnosti/istine biti eliminirano. Nažalost, i poslije 90-ih godina prošloga stoljeća i poslije završetka ratnih djelovanja i svih onih nasilja na ovim prostorima, pokazat će se da ni ova mirna vremena nisu nikakvo jamstvo da će doći do okončanja svih tih praksi dehumanizacije!

naše analize u ovoj studiji nedvojbeno su pokazale da pored ovog temeljnog para zapadne politike „prijatelj“ vs. „neprijatelj“, (radi se o pojmovnom paru koji se inače smatra tipičnom karakteristikom radikalnih revolucija, koje za posljedicu imaju „isključenje iz zajednice, tj. socijalno, pravno i političko poništenje grupe koja se identifikuje kao neprijatelj“),¹⁶ postoje i neki drugi kategorijski parovi, a jedan od najvažniji je onaj između golog života i političke egzistencije, između „zoe“ i „bios“, između „isključivanja“ i „uključivanja“, kao da se tim stanjem izuzetka (odnosno stanjem uključive isključivosti) u kojem se nalazi život (a koji je na sve moguće načine satjeran u političku nerelevantnost) temelji sam polis.¹⁷ Isto tako, treba reći da će ovaj naslijeđeni "ratni nihilizam", kao i radikalizam prema neprijatelju, odnosno "unutrašnjem izdajniku", uvjetovati dodatnu totalitarnu politizaciju svakodnevnog života.¹⁸ "Politički mitovi i

¹⁶ Dimitrijević, N., Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno, Fabrika knjiga, Beograd, 2007., str.117. Ako bismo na ovaj način pristupili interpretaciji Narodnoslobodilačke borbe, u periodu između 1941. do 1945., onda bismo za taj period, mogli reći da je to period „radikalne revolucije“, koji je na jugoslavenskim prostorima trajao gotovo do 1953. godine!

¹⁷ O tome više, u: Agamben, G., Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life, Stanford UP, Stanford, 1998. Naime, naša istraživanja hrvatske ratne i poslijeratne romaneskne prakse pokazala su nazočnost folklorne/hajdučke matrice, koja se pojavljuje u velikom dijelu tih praksi, kao matrica „raznih simboličkih imaginarija neophodnih praksama suverenosti kako bi se dala kognitivna koherentnost i psihološka rezonantnost ideji (hrvatske – op. V.K.) države koja obuhvata svoju zamišljenu zajednicu (B. Anderson – op. V.K.)“; u: Husanović, J., Između traume, imaginacije i nade. Kritički ogledi o kulturnoj produkciji i emancipativnoj politici, Fabrika knjiga, Beograd, 2011., str.87.

¹⁸ Naravno da izvorišta ove politizacije svakodnevnog, postratnog života treba tražiti u ratnoj stvarnosti, koja je uslijed ratne opasnosti bila prepuna nasilja i tortura. Do posebnog izražaja dolaze svi oni tjelesni impulsi, emocije, strasti, napori, grčevi, ekstaze, nezamislivi ponori ljudske psihe...Neki teoretičari društva, ali jednako tako i pojedini pisci, skloni su u svemu ovome vidjeti i nešto pozitivno. Naime, oni smatraju da, na taj način, dolazi do svojevrsne demistifikacije samog tijela totalitarizma, jer će se njegovo istinsko lice ogledati u tijelima logoraša (ovaj trenutak nije toliko izražen u hrvatskom ratnom pismu koliko on dolazi do izražaja u bosanskom) i tijelima vojnika/branitelja, koji su svojom smrću legitimirali nacionalni i totalitarni projekt! A vjerojatno najkonzistentniji kritički osvrt na tu politizaciju svakodnevnog života sadržan je u tekstovima Dubravke Ugrešić: "Običan preplašen građanin bivše Jugoslavije pri objašnjenju najjednostavnijih stvari upada u mrežu ponižavajućih fusnota. Da, jugoslavenski, ali onaj bivši jugoslavenski, ne ovaj Miloševićev, jugoslavenski... Da, nostalgija, možda se to tako zove, ali, znate, ne

etnonacionalne politike osigurali su simboličku nadmoć modernih političkih projekata upravo kroz popularizaciju i naturalizaciju folklorne/ tradicijske kulturne matrice (radi se o klasičnoj uporabi tradicije i tradicionalizma u funkciji legitimiranja „novog, demokratskog režima“, te se na taj način uobličava onaj moralni primat nad onim što je bilo prije¹⁹ – op. V.K.). Ideološki poreci su

za Miloševićevom nego za onom... bivšom Jugoslavijom... Za bivšom komunističkom Jugoslavijom? No ne z državom, ne za komunizmom... Nego za čim? Teško je, znate, objasniti... Zar onda za pjevačem, za Đorđem Balaševićem?! Da, za pjevačem... Ali, taj vaš Balašević je Srbin, zar ne“?, u: Kultura laži: antipolitički eseji, Konzor, Zagreb, 2002., str. 290. Ili, kada ova autorica kaže da je isključivo „laž (...)pripremila novu političku situaciju., laž leži u snovi takozvanih patriotskih akcija“. Ali, kako onda objasniti posvema suprotan stav jedne druge hrvatske književnice, Slavenka Drakulić, koja iako uvelike dijeli ideološke stavove Dubravke Ugrešić, kaže da :“Naši udžbenici (misli se na one u bivšoj Jugoslaviji – op. V.K.) nisu sadržavali činjenice, već legende. Ofanzive Titove vojske, velike bitke i još veće pobjede. Desecima godina poslije, kada sam saznala za veliko krvoproliće kod Bleiburga, u Austriji, gdje su bez milosti pobijeni deseci tisuća domobrana koji su se povlačili kako bi se predali saveznicima, bilo je već prekasno za moj preodgoj (njen identitet već je bio formiran, odnosno njegovo formiranje bilo je vezano uz službeno kolektivno pamćenje, koje nije ništa ino nego kontrolirani i destilirani proces kulturnog i političkog posredovanja i kontekstualizacije prošlosti – op. V.K.). Već sam imala točnu predodžbu tko su bili partizani, ustaše, četnici ili Nijemci. (...) Moja je generacija odrasla ne poznavajući povijest – povijest koju smo naučili bila je obična laž i obmana“, u: Sabrani eseji, Profil, Zagreb, 2005., str.680.

No, isto tako, treba se reći da je Z. Kramarić, u knjizi, Nostalgija: kratka povijest zaborava, Meandar, Zagreb, 2016., pokušao, na teorijsko-političkoj razini, dekonstruirati neke od političko-etičkih teza D. Ugrešić, pa tako ovaj teoretičar smatra ne samo da njeni tekstovi ne posjeduju potrebni emancipativni politički potencijal, već i da nije politički korektno kada ona sav „taj „kruti“ odnos prema političkim simbolima/“svetinjama“ veže isključivo za postsocijalističko vrijeme, u kojem, navodno, prevladavaju niske, nacionalističke strasti, i gdje se inzistira da se svaki detalj, svaka riječ, svaka misao (...) mora pojasniti, dopuniti“(str.191). No, ovaj izostanak pamćenja „i nekih drugih detalja iz nedavne prošlosti“, kod D. Ugrešić, ali ne samo i kod nje, dodatno potvrđuje tezu J. W. Müllera da su i društveni i politički identitet u znatnoj mjeri određenim i onim što se pamti i predaje: naša kolektivna sjećanja više su stalno promjenjivi procesi nego što su nešto trajno i nepromjenjivo vlasništvo, u: „Introduction the Power of Memory, the Memory of Power and the Power Over Memory“, in: Müller, J.W. (ur.), Memory and Power in Post-War Europe, Studies in the Presence of the Past, Cambridge, 2002., str.21

¹⁹ Giddens, A., The Constitution of Society, Cambridge, 1986.

tako konstruirani na način kojim se oštro demarkira svijet, razdvaja se interno od eksternog, prijatelji od neprijatelja, dok se priručni imaginarij, kao uostalom i politički diskurs uopće, pune ratničkom terminologijom što se može primijeniti i na mitopoetiku jugoslavenske socijalističke simboličke poetike“.²⁰

No, to nikako ne znači da pojedini hrvatski pisci (R. Cvetnić, P. Kalinić...) neće dovoditi u pitanje „sraz između frontovskog iskustva i medijski pojednostavljene i „analgetičke“ slike ratovanja prema kojoj se demonološki karikiran i demoliziran neprijatelj najčešće povlači u paničnom strahu, dok izuzetna hrabrost i ljubav prema domovini naše borce štite od sličnih ljudskih slabosti, kao i od povreda ratnog prava i običaja.

Poklonik analitičkog tiska mogao bi se upitati kako to da i bojišnica već jednom ne pobjegne za tim preplašenim četnicima : „Iz priloženih se zemljovida lako da zaključiti kako čedo već više od godinu dana s malo boljim dalekozorom može posve lijepo vidjeti Vjesnikov neboder – ali kvaka je očito u nečem drugom: prave novine svom kritičkom čitatelju podilaze na vrlo perfidan način – omogućuju mu da sam izabere laži u koje će vjerovati... (...)...Izležavali smo se prelistavajući stare novine, jer više nitko nije ni kupovao novine svaki dan. U njima se ionako nije moglo pročitati ništa od onog što smo preživljavali.“²¹

²⁰ Žanić, I., *Prevarena povijest, . Guslarska estrada i rat u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine*, Durieux, Zagreb, 1998., str.63-64.

²¹ Cvetnić, R. , *Kratki izlet: zapisi iz Domovinskog rata*, Ceres, Zagreb, 1997., str. 29-30; Jambrešić-Kirin, R., *Svjedočenja o domovinskom ratu i izbjeglištvu. Književnoteorijski i kulturnoantropološki aspekti*, doktorska disertacija, Zagreb, 1999., str.148-149. Romani na koje se ova autorica u navedenom citatu referira su: Cvetnić, R., *Kratki izlet: zapisi iz Domovinskog rata*, Ceres, Zagreb, 1997., i Kalinić, P., *Ni pukovnik, ni pokojnik, ni pokajnik: hrvatski ratni roman*, Europa danas, Zagreb, 1995. I jedan i drugi autor pripadaju onom hrvatskom urbanom miljeu, koji se aktivno suprotstavlja sveopćoj „ruralizaciji“ i militarizaciji koje su zaposjele „kulturu fronta“(Jambrešić-Kirin). I, upravo, ratna pisma ove dvojice književnika, na najbolji mogući način, demantiraju jedan od najčešćih stereotipa o Domovinskom ratu da u njemu nisu sudjelovali gradski mladići! Nažalost, nije nam poznata niti jedna studija o ovome ratu koja bi nam ponudila točne podatke o bilo kakvoj, socijalnoj, ekonomskoj, dobnoj, obrazovnoj ili nekoj drugoj strukturi njegovih sudionika, ali i iz osobnog, osjećkog iskustva mogu reći da su u ovom ratu podjednako sudjelovali i gradski i seoski mladići. I, upravo, ova činjenica o podjednakom sudjelovanju i gradskih i seoskih mladića u ovome rat, definitivno potvrđuje da u hrvatskom ratnom pismu figura

Na tu su traumatsku zbilju snažno reagirali umjetnici, a među njima, na svoj poseban način, i književnici. Hrvatsko ratno pismo pretpostavlja korpus tekstova koji su nastajali tijekom rata, ali i kasnije, pa i u 21. stoljeću, a izravno su motivirani ratom i svim onim traumatičnim ratnim događanjima. I u tim se tekstovima iznova suočavamo sa svim tim traumatičnim događajima,²² gdje se onda kruži oko nje kao oko crne rupe, te se na taj način obilježava samo mjesto traume u njenoj nemogućnosti. I kada postoji ogroman jaz između očekivanja i događaja, osobito u tom začaranom krugu između traume, nasilja i političke zajednice, koja lažno obećava cijelost i sigurnost, onda će se nužno dobiti ono što će se doživjeti kao nevjerojatna izdaja, iznevjerenost praćena bespomoćnošću.²³ A da su mnoge stvari u tom ratu bile daleko od svake svakodnevne idile, elementarne normalnosti, može nam potvrditi i svjedočanstva samih sudionika: “U Vukovar su preko radija stizale kojekakve gluposti poput one da se mi hosoenci predamo prvim formacijama Hrvatske vojske na koju naiđemo. Na to smo se zgražali. Pa čija smo mi vojska, nego Hrvatska?

Naravno, vukovarski bojovnici i zapovjednici su odmahivali i izrugivali se takvim porukama, a čuo se i odgovor da neka dođu po nas u Vukovar, jer na taj način bi i oni ostali tu, kao neophodna pomoć u ljudima u borbama koje su bile sve žešće. Taj dan smo na Radio-Vukovaru čuli i legendarnog Sinišu Glavaševića, kako s gnušanjem odbacuje takve izjave u Zagrebu te im poručuje kako dragovoljci HOS-a daju velik doprinos u borbama i da nas Vukovarci maksimalno podržavaju. Toliko o tom dijelu priče“.²⁴

domobrana više nema onu funkciju kakvu je imala ranije, u ratnoj prozi M. Krleža, kao i u prozi nekih drugih hrvatskih pisaca, koji su se u književnosti javili poslije Drugog svjetskog rata, J. Horvata, V. Kaleba, I. Dončevića...

²² Prema mišljenju S. Žižeka bit se traume definira kao ono što je isuviše užasno da bi ga se mogli sjetiti, da bi ga mogli integrirati u vlastite simboličke univerzume, u. *For They Know Not What They Do: Enjoyment as a Political Factor*, Verso, London, 1991., str.272-273.

²³ Više, u: Edkins, J., *Trauma and the Memory of Politics*, Cambridge UP, Cambridge, 2003., str.9.

²⁴ Svjedočenje Damira Markuš Kutine, HOS u Vukovarskoj bitki, U. Jurčević, J., *Heroji Hrvatskog Domovinskog rata*, D.S, Zagreb, 2017., str.225. O iznimno pozitivnoj ulozi hosovaca u Domovinskom ratu piše i Alenka Mirković u knjizi „Glasom protiv topova“: „Napokon smo uspjeli upoznati i famozne hosovce. Stigli su još krajem rujna (1991. u Vukovar), no, odmah su otišli na položaje na Sajmištu gdje je bilo tako žestoko da se nismo usuđivali ići tamo, niti su oni imali vremena dolaziti k nama u štab. Prije

Naime, nema nikakve dvojbe da se nakon rata i svih onih traumatičnih ratnih događanja mora, na neki način, rekapitulirati sva ta nepodnošljiva količina traume. I ta se rekapitulacija najčešće odvija kroz sjećanja. I u ovoj našoj studiji pokušat ćemo pokazati kako ta sjećanja na traumatična ratna zbivanja nisu istovjetna. Štoviše, unutar samih sjećanja dolazi i „do borbi između načina na koji se sjećamo, načina na koje traume upisujemo i preupisujemo u razne narative, službene i osobne, dominantne i marginalizirane. S druge strane, i samo političko ima inherentnu traumatsku dimenziju koja pokušava prikriti raznim postupcima (realno kao okosnica subjekta i političkog). Ratna trauma otkriva tu skrivenu dimenziju unutar spleta nasilja i političke zajednice (o tim elementima, u ovoj studiji, govorit ćemo kada budemo analizirali književne i publicističke tekstove D. Ugrešić, R. Iveković, S. Drakulić, , D. Drndić²⁵..., ..., koje nedvojbeno svjedoče o

nego što su došli u grad, izazvali su pravu buru. O njima su se pričali bajke, da su prošli specijalnu obuku, da su savršeno opremljeni i naoružani, da slušaju samo Paragu, da će kad obrane Vukovar, krenuti do Zemuna, da su strojevi za ubijanje, gotovo šehidi (Božji ratnici). Dugo nismo bili svjesni onoga što se u Hrvatskim obrambenim snagama i Paragom događalo u Zagrebu. Kada smo u (hrvatskim) vijestima čuli da ih nazivaju paravojnim formacijama bili smo ogorčeni. Naši su hosovci držali najteže položaje u gradu, ginuli danomice, a civili koji su se povlačili u sigurnije dijelove grada pričali su sa divljenjem i zahvalnošću kako je jedan od njihovih zapovjednika svojim ljudima rekao da će osobno ustrijeliti svakoga tko se s položaja (prema neprijatelju) povuče a da ne evakuira i posljednjeg civila... Vrijedali su te naše dečke koji su, vojni ili paravojni, u Vukovar došli. Od onih „regularnih“ nije bilo ni traga...”

²⁵ U ovoj smo se studiji samo na nekoliko mjesta referirali na odnos nacije i njenih žena. Stoga nam se čini da i ta tema zaslužuje kudikamo veću pozornost, jer nema nikakve dvojbe da je Partha Chatterjee posvema u pravu kada kaže da je priča o nacionalističkoj emancipaciji nužno priča o nekoj vrsti izdaje. A većina tekstova ovih književnica svjedoči o njihovoj izdaji „nacionalne stvari“. Naime, i njima je, baš kao i Parthi Chatterjee jasno da nacionalizam može pružiti slobodu samo tako što će istovremeno nametnuti čitav skup novih stega, on može odrediti kulturni identitet nacije samo tako što će mnoge isključiti iz svog okrilja; i on nekima može jamčiti građanski dignitet samo zato što će druge stalno morati netko predstavljati i što im neće dopustiti da govore u svoje ime. U svojim tekstovima te nas književnice, s više ili manje, uvjerljivosti opominju da su odnosi između ljudi i nacije, nacije i države, odnosi za koje nacionalizam tvrdi da ih je jednom zauvijek postavio kako treba, zapravo, odnosi koji se neprekidno moraju provjeravati i stoga su neprestano izloženi pregovorima. Na sličnom tragu razmišlja i E. Said kada govori o prisutnoj i nerazriješenoj napetosti u nadmetanju „između stabilnog identiteta, koji uspostavljaju afirmativni agensi poput nacionalnosti, obrazovanja, tradicije, jezika, religije, s jedne strane, i svih vrsta marginalnih, otuđenih ili ... antisistemskih sila (mislimo da „naše književnice“ nikako ne pripadaju marginalnim društvenim

nazočnosti alternativnih kulturnih/književnih i političkih praksi i afekata; gdje se, u svim tim njihovim različitim praksama u polju svekolike kulturne produkcije – književnosti, javne riječi... - mogu primijetiti pokušaji da se kritički propita/promisle određene teme, kao što su odnos ja-druge, socijalnost, etičko-politički angažman, što u konačnici dovodi i do kritičkog propitivanja samog „ethosa“ odgovornosti za sva traumatična zbivanja u kojima, ne svojom voljom, svi mi, manje-više, na ovaj ili onaj način, sudjelujemo²⁶ – op.V.K.). Naime, politička zajednica kao i obitelj, odnosno identitarni nacionalni i rodni režimi unutar države i patrijarhata, oblici su zajedništva koji redovito proizvode istovremeno i osjećaj bespomoćnosti i osjećaj izdaje

pojavama, već je kudikamo uputnije govoriti o njihovoj pripadnosti onim društvenim snagama/silama, koje su poslije društvenih promjena izgubile određene privilegije (naime, biti sveučilišni profesor, ili novinar u prestižnim medijima nikako ne pripada „marginalnim ili poniženim“ društvenim subjektima – op. V.K.). S druge strane ta napetost, prema mišljenju E. Saida „proizvodi zastrašujuću konsolidaciju patriotizma, tvrdnje o kulturnoj nadmoći, mehanizmu kontrole, čija snaga i neminovnost jačaju... logiku identiteta“. Više, u: Said, E., „Identity, Negation and Violence“, NLR, br. 171, 1988., str. 46-60.

²⁶ Ovo samo potvrđuje da je slovenski filozof S. Žižek bio u pravu kada je ustvrdio da se u poljima kulturne produkcije i javnog aktivizma javljaju radikalne subjektivizacije kroz metaforičke univerzalizacije usuda nepravde onih koji se isključuju. A upravo su spomenute književnice, na ovaj ili onaj način, bile isključene iz hrvatskog društva. O nekim od motiva tog „nepravednog usuda“ više ćemo govoriti u nastavku ove studije! Više, u: Žižek, S., *The Ticklish Subject. The Absent Centre of Political Ontology*, Verso, London, 2000., str.159-160. Drugim riječima, ove književnice nedvojbeno potvrđuju da ne postoji jedan prirodni karakter naroda koji, između inoga, uključuje i potčinjenost istoj – vlastitoj, nacionalnoj – političkoj vlasti. Naime, prema „toj doktrini pojedinci i ne postoje neovisno o naciji, onoj majčinskoj placenti kojoj zahvaljuju svoj život i svoj identitet. Nacionalnom identitetu, ključnoj riječi nacionalističke retorike, zahvaljuju svoju društvenu, kulturnu i političku egzistenciju, nacionalni identitet se očituje u jeziku kojim govore, u običajima koje njeguju, u sudbinskoj povijesti koju dijele, ponekad i u religiji, etnosu, rasi kojoj pripadaju, pa čak i u obliku glave ili u krvnoj grupi kojom ih je Bog ili slučaj opskrbio. Takvo utopijsko predočavanje jedne potpuno homogene i u sebe zatvorene zajednice nestaje čim ga pokušamo usporediti s realno postojećim nacijama u konkretnoj stvarnosti. Kulturna, etnička i društvena heterogenost (upravo, tekstovi ovih književnica inzistiraju na toj „raznolikosti“, nesvodljivosti na jedno – op. V.K.), koja je u njima više ili manje jako izražena, dokazuje da pojam „kolektivnog identiteta“ – „nacionalni identitet“ da i ne spominjem – vodi potpuno u zabludu“. Više, u: Llosa, M.V., *Nationalismus als neue Bedrohung*, Frankfurt am Main, 2000., str.19-20.

povjerenja, i postaju mjesto nasilja i izvor opasnosti“:²⁷ “Tekstovi u ovoj knjizi nastali su iz slične duboke uvrede, čak i kad se ne govore o njezinu izvoru. (...) Čitani iz najbliže perspektive ne znače više od osobne fusnote vremena rata u zemlji koje više nema. (...) Piscima – ukoliko ne postanu ratnim hušakačima, političkim liderima, rodoljubima-profiterima ili akviziterima tuđih nesreća – preostaje, čini se, tek samoobrana fusnotom“.²⁸

Naime, jedna od temeljnih značajka hrvatske ratne proze je spoznaja da se rječnik rata "uselio" i u totalitarne estetike koje polaze od premise da je književnost, umjetnost uopće "oružje u borbi protiv neprijatelja/izdajnika"! "Štoviše, moglo bi se reći da su totalitarni režimi (u "hrvatskom slučaju" ovo treba uzeti s velikom rezervom, jer politička situacija u Hrvatskoj u 90-im godinama prošloga stoljeća, bez obzira na određene aberacije u odnosu na liberalno-demokratsku praksu zapadno-europskih država, ipak se ne može smatrati "totalitarnim režimom" – op. V.K.) sami sebe konstituirali na politizaciji simbola, što su proizvodili realnost koja kao oružje okuplja kolektivnu volju, udružuje je i proglašava jedinstvenom. No, jednako tako, trebalo bi uvijek imati na umu da bez tog ratnog "jedinstva" ne samo što ne bi bila moguća obrana zemlje/domovine, već jednako tako i formiranje nove strukture vlasti,²⁹ koja će, doduše, u svojim samim počecima uvelike ponavljati i neka rješenja iz nedavne, socijalističke prošlosti. (Ovdje je važno naglasiti da je upravo rat bio jedan od bitnijih elemenata konstituiranja "nove" Hrvatske, koja se u mnogim „detaljima“ uopće nije bitnije razlikovala od „stare“, prethodne Hrvatske, pa je mnogima taj i više nego vidljivi kontinuitet bio krajnje suspektan, odnosno smatrali su da su sve te navodne promjene u društvu tek obična obmana ranijih „centara moći“, površne kozmetičke promjene koje su u isključivoj funkciji održavanja onih političko-ekonomskih odnosa koji samo njima odgovaraju – op. V.K.). Uloga simbola uostalom i jeste u tome da negiraju ulogu kao što to čini jedan rat koji prodire u svijest samog kolektiva kako bi ga okupio i ujedinio.

²⁷ Ibid., str.2-4.

²⁸ Ugrešić, D., *Kultura laži (antipolitički eseji)*, Fabrika knjiga, Beograd, 2008., str.21

²⁹ Kada analizira raspad prve, monarhističke Jugoslavije, poznati hrvatski povjesničar, Ivo Banac, smatra da do toga raspada ne bi došlo da nije bilo partizanskog pokreta i narodnooslobodilačke borbe, koji je organizirala Komunistička partija Jugoslavije, jer su ti "momenti" bili bitni da se nakon Drugog svjetskog rata formira nova Jugoslavija. Više, u: Banac, I., *Raspad Jugoslavije*, Durieux, Zagreb, 2001.

Prezentacija heroja kao kolektivnog tijela uvijek je, prema tome, u funkciji okupljanja, sastavljanja onoga što je u samoj modernosti rastavljeno. Upravo se zato u modernosti izrazito postavlja problem: kako uopće misliti kontinuitet³⁰ između primordijalnog i modernog, odnosno kako misliti ono što je novo, otvoreno dinamično ("Hrvatska" – op. V.K.) u kontekstu onoga što je stabilno, čvrsto, konzervativno ("Jugoslavija" – op. V.K.).³¹

Nadalje, naše će analiza pokazati da ni hrvatska "postmoderna" (D. Ugrešić, M. Jergović, R. Cvetnić...) nije uspjela riješiti problem "drugoga". Naime, optimistična paradigma koja je temelj "postmoderne ideologije/književnosti" uspjela je stvoriti samo lažni privid da su logori i žice, kao i neposredne rasističke predrasude, ideologije, načini ponašanja i mišljenja i prinudne asimilacije jednom zauvijek delegitimizirane.³² Problemi ljudskih patnji i nevolja, svekolikog nasilja, "koji

³⁰ Rat se "dogodio" Hrvatskoj upravo u trenutku kada je pao Berlinski zid, 1989. godine, odnosno kada je historija stvarala realnu mogućnost za nešto novo, za nešto što će povezati prošlost, za nešto što će redefinirati sam pravac historije. Više o tome kod Musabegović, S., Rat. Konstitucija totalitarnog tijela, Svjetlost, Sarajevo, 2008, posebice prvi dio te studije, Prvi svjetski rat i iskustvo fragmentarnog tijela, str.13-203

³¹ „Ideja i jeste u tome da je nacija jedna moderna konstrukcija, kako bi se približili razni dijalekti i različiti kulturološki kodovi. Razlika, naravno, postoji, ali ona postoji svugdje, ne zastupam da mi trebamo biti jedan narod, pokušavam reći da razlike treba pustiti onakve kakve jesu, ali da je ovaj rat vođen u ime stvaranja invencije razlika, da bi se konstruisalo nešto što pravi diferenciju tebe i onoga tamo, a da ti je pritom ono tamo nešto jako blisko“, citirano prema Musabegović, S., Ibid., str.115

³² I onda će upravo tekstovi hrvatskih postmodernista (D. Ugrešić, S. Drakulić...) nedvojbeno pokazati da ništa od ovoga nije delegitimizirano, već da je i ova nova, ali, jednako tako, i ona stara, navodno 'dobra' stvarnost, bitno različita od njihovih privatnih želja i nadanja: "Rat je organizirani, kolektivni kriminalni čin koji vode gospodari, vođe i ratnici za veoma opipljive stvari; za političku vlast, za teritorije, za onu ili onu vrstu profita... A kako se zaluđenoj većini ne može suditi, onda se kriminalitet rata umata u paket razloga, uzroka i argumentacija u svima 'razumljivu stvar'... Tako kriminalno ludilo manjine, koja je spretno prošla kroz tzv. Institucije volje naroda, postaje u rezultatu 'zajedničkom sudbinom', 'sudbinom naroda' 'povijesnim trenutkom' i tome slično“, u: Ugrešić, D., The Culture of Lies: Antipolitical essays, Penn State University, Old Main, PA, 1998., str.245. Nema nikakve dvojbe da je D. Ugrešić, na literarno vrlo uvjerljiv način pokazala da su se projekti nacionalnih emancipacija na ovim prostorima temeljili „s jedne strane na učitavanju specifičnih kulturnih i političkih praksi u biološko tkivo, a s druge strane na svojevrsnoj

su ljudi nanijeli ljudima, do sada su poznavali kategoriju "drugoga" – Židove, crne, žene, azilante, komuniste itd.", te noćne more moderne, u postjugoslavenskim ratovima vratile su se na najgori mogući način, tako da konstatacija U. Becka da poslije Černobila taj problem pokrivaju veće, daleko difuznije i općenitije prijetnje tek djelomice stoji.³³ Nažalost, u ovoj studiji nismo problematizirali sve aspekte identiteta/identitetskih politika, pa smo tako svjesno zanemarili ispitati kako u ratnoj hrvatskoj književnosti funkcionira „identitet ljubećih“, i to u onome smislu kako je taj fenomen analizirao N. Luhmann.³⁴ Naime, ovaj njemački sociolog diferencirajući tradicionalna stratifikacijska društva od modernih, jasno pravi razliku između tradicionalnog sebstva i identiteta. I dok je u tradicionalnim društvima „ja svojega ja“ primarno „objektivitet subjektiviteta“ u transcendentalno—teorijskom smislu, u modernim društvima sebstvo je rezultat samoselektivnih procesa“, te je upravo zbog toga upućeno na usporednu selekciju posredovanjem Drugog. U modernim društvima s pretežito neosobnim odnosima, stoga, više nije problem kako „cjelina“ može ispuniti „smisao života“, nego kako nešto toliko različito može biti jedno. Prema Luhmannu, u modernim društvinim konfiguracijama, u kojima je iznimno teško pronaći točku u kojoj čovjek može sam sebe doživjeti kao jedinstvo i djelovati kao jedinstvo, ljubeći Drugi daje se kao najdosljednija mogućnost potvrde i izgradnje modernog sebstva.³⁵

zemljišnoj uknjižbi“, u: Mujkić, A., „1941. I (de)konstitucija bošnjačkog političkog identiteta“, u: S.Bosto, T. Cipek, O. Milosavljević (ur.), Kultura sjećanja: 1941., Disput, Zagreb, 2008., str.54

³³ Više o tome, u Bielfeld, U., Stranci: prijatelji i neprijatelji, XX vek, Beograd, 1998. Doduše, treba reći da se i U. Beck u tekstu: "Kako su od susjeda postali Židovi. O političkom konstituiranju stranca", iznova vratio problemu "drugoga"!

³⁴ Luhmann, N., Ljubav kao pasija: o kodiranju intimnosti, Naklada MD, Zagreb, 1996.

³⁵ Više, u. Katušić, B., Ljubeći Drugi, Republika, br.11-12, 2016., str. 72-80.

3. FENOMEN NACIJE I NACIONALIZMA

Fenomen nacije i nacionalizma je na različite načine tijekom povijesti određivao sudbinu, ne samo pojedinaca, već čitavih društvenih skupina. Danas je nacija jedinstven i globalni fenomen nastao u najrazličitijim društvenim, političkim i kulturnim uvjetima i u velikom vremenskom rasponu od više nego dva stoljeća, koji nije moguće razumijete kao puku ideologiju ili oblik praktičke politike, već na taj fenomen moramo gledati i kao na kulturni fenomen.³⁶

Riječ „nacija“ latinskog je porijekla i njezino značenje dugo vremena nije bilo vezano ni za kakav oblik moći.³⁷ U starom Rimu, pojam je označavao „skupinu stranaca“, slično jednom od značenja riječi „ethnos“ u staroj Grčkoj. U srednjem vijeku nacijom se nazivaju studentske udruge, crkvena vijeća, zajednica istomišljenika i plemstvo. Plemstvo, koje sebe naziva i „političkom nacijom“, daje sasvim novo značenje riječi „nacija“ u sustavu moći.

Pojmovi „nacija“ i „nacionalizam“ su u 18. i 19. stoljeću u Europi imali uglavnom pozitivno političko, moralno i civilizacijsko značenje, jer su nastali tijekom snažnih demokratskih i građanskih političkih pokreta i revolucija koje su rezultirale rušenjem careva, kraljeva i dinastija. Velike europske demokratske revolucije dovele su do rušenja velikih carstava i stvaranja novih demokratskih država – nacija u kojima je „vrhovništvo“ nastajalo iz naroda i pripadalo narodu kao zajednici slobodnih i ravnopravnih građana. . I ako bi se ove konstatacije „prevele“ u

³⁶ Više, u: Smith, Anthony D., *National Identity*, University of Nevada Press, Reno, 1991., 1993.

³⁷ I kada smo već spomenuli naciju u kategoriji moći, onda svakako moramo reći da svako otvaranje nacionalnih pitanja i etničkih sukoba nije nužno rezultat inherentnih, odnosno psiholoških netrpeljivosti između etničkih identiteta, već da do svega toga dolazi i uslijed nove distribucije svih vrsti okolnosti, i onih političkih, ali i onih ekonomskih koje logikom stvari postaju izgledne posebice nakon raspada komunističkog sustava. Stoga je razumljivo što će se poslije 1989. godine borba za nacionalnim/kulturnim elementom artikulirati, prije svega, kao "borba za priznanje novog političkog subjekta. (...) Doba obnove demokracije u stare-nove države Europe istodobno je bilo doba simboličkog stvaranja nacionalnih država. (...) Nacija nadomješta prazno središte moći. Umjesto totalitarnog Vođe (Josip Broz, ili bilo koji drugi komunistički diktator/ autokrat – V.K.), Partije i birokratske države koja upravljaju ekonomijom, politikom i kulturom i nacija kao država ideologijskim zmijskim svlakom prisvajaju znakove vjekovnog čuvara vlastite praznine". Više o tome, u: Paić, Ž., *Sloboda bez moći. Politika u mreži entropije*, Udruga bijeli val, Zagreb, 2013., str.138

prostorne kategorije, onda bismo mogli reći da je svaka epoha stvarala svoju vlastitu kartu granica i svoju zemljopisnu imaginaciju“(Z. Chojnowski).

Jedna od najstarijih definicija nacije koju sadrži Johnsonov Rječnik iz 1755. godine još uvijek djeluje prilično suvremeno: „Nacija je narod koji se razlikuje od drugog naroda po jeziku, podrijetlu i vladavini.“³⁸

S promjenama društvenih sustava mijenja se i značenje pojma nacije. Nakon plemstva, nacijom se naziva stanovništvo neke zemlje, da bi u 19. stoljeću, pod utjecajem Francuske revolucije, pojam dobio novo političko značenje: nacija je suvereni narod.³⁹ Odlučujuću ulogu u njihovu nastanku imala je „politička socijalizacija putem javnog, masovnog, obrazovnog sustava. No, tom programu davno su prethodili postepeno širenje aristokratske etničke kulture koja se preobražavala u nacionalnu kulturu: kulturu koja je bila ne samo etnička nego i građanska, k tome društveno uključiva...“⁴⁰

Francuska nacija nastala je u tijesnoj povezanosti s Francuskom revolucijom. „Treći stalež“, koji je postao svjestan samoga sebe i koji je postigao bogatstvo i obrazovanje, imao je i našao svijest svoje zajedničke pripadnosti u tome da se pripadnici toga staleža osjećaju građanima Francuske. (...) Nacija, koja se u svojoj političkoj svijesti stvarala, nije bila suprotstavljena postojećoj državi, nego se osjećala u njoj i s njezinom poviješću povezana... Građani su preuzeli državu u vlastite ruke, priklonili se njoj i priznali njezin politički poredak. Preuzimanje države u ruke građana dobilo je svoj izraz u objavi prava ljudi i građana. U tom procesu nacija je zadobila svoj identitet, koji bi bez rušenja kralja i objave ljudskih i građanskih prava bio nerazumljiv.⁴¹

³⁸ A Dictionary of the English Language, A Digital Edition of the 1755 Classics by Samuel Johnson

³⁹ Greenfeld, L., Nationalism – Five Roads to Modernity, Harvard University Press, 1993., str.

⁴⁰ Smith, A.D., The Ethnic Origins of Nations, Oxford, Blackwell, 1986

⁴¹ Posavec, Z., Nacija i nacionalizam kao temeljni fenomen političkoga, Politička misao, Vol XXXIII, (1996.), br. 2—3, str. 226—233 226

Adelbert von Chamisso, njemački književnik, koji je upravo zbog revolucije emigrirao u Njemačku u Napoleonovo vrijeme, napisao je roman o čovjeku, Peteru Schlemiehl,⁴² čovjeku koji je izgubio svoju sjenu. Iako dio upečatljivosti toga romana nedvojbeno ovisi o namjernoj dvosmislenosti parabole, teško je ne naslutiti da se za pisca „Čovjeka Bez Sjene“, zapravo, radi o „Čovjeku Bez Nacije“. Otušenje sjene kao gubitak identiteta nije prikazano kao popratna pojava, već kao ozbiljan element u tvorbi identiteta.⁴³ Kada njegovi učenici i znanci otkriju njegovo aberantno neimanje sjene i suprotstavljanje priznatim kategorijama, počinju se kloniti tog dotada rado viđenog Petera Schlemiehla.

To znači da se osvješćivanje na vlastito, na ono što netko sam jest, ne događa samo radi samoga sebe i nije dovoljno samo za sebe. Ono se poduzima radi utemeljenja političke slobode i samostalnosti, uz istovremeno razgraničenje od „stranog i drugačijeg“, što se odbija i od čega se hoće biti slobodan. Nacija zadržava svoj identitet, kolektivnu svijest i osjećanje, svijest o nama kao onima koji su međusobno jednaki. Naciju nosi htijenje zajedničkog djelovanja i oblikovanja, koje pretvara razlike i suprotnosti ljudi vezanih u jednu naciju do nepolitičkih, mobilizira emocionalne snage povezivanja i ljude utoliko integrira prema zajednici djelovanja.⁴⁴

Za razliku od zajednica pred-modernog društva, nacija u suvremenom smislu riječi obuhvaća pripadnike svih društvenih slojeva. Osnovno je obilježje moderne nacije to što ona pripada današnjici. I, upravo, u ovoj „današnjici“, suprotno svim očekivanjima, dogodila se svojevrsna

⁴² Samo ime junaka „Schlemiehl“ označava na hebrejskom jeziku „čovjeka bez sreće“

⁴³ Ova tematika se pojavljuje i u bajci Hans Christiana Andersena „Sjena“, gdje glavni junak izgubi svoju sjenu tijekom putovanja po svijetu, Ernest Gellner ju u knjizi „Nacije i nacionalizam“ koristi kao metaforu za „čovjeka bez nacije“, dok glavni lik u pripovijetci Oscara Wilde-a „Ribar i njegova duša“ reže sjenu čarobnim nožem i pušta ju da luta svijetom. Tema „čovjeka bez sjene“ i dalje je aktualna, što potvrđuje novi roman njemačkog pisca Thomasa Hettche, koji piše o čovjeku koji ne želi živjeti po zacrtanim normama, već „po svom“ na otoku čežnje i ljepote.

⁴⁴ Posavec, Z., Nacija i nacionalizam kao temeljni fenomen političkoga, Politička misao, Vol XXXIII, (1996.), br. 2—3, str. 226

etnifikacija politike⁴⁵ (termin posuđujemo od C. Offea), koja je uvelike dovela u pitanje sva ona brojna i široko rasprostranjena teorijska uvjerenja, koja su obilježila drugu polovinu dvadesetog stoljeća, a koja su polazila od, pokazat će se, prilično naivne teorijske premise da je vrijeme nacionalizma zauvijek prošlo i da od sada počinje život isključivo u multinacionalnim i multikulturalnim društvima,. Drugim riječima, došlo je do radikalnih promjena društvenih okolnosti unutar kojih više ne funkcioniraju stare, potrošene nacionalističke paradigme, što će reći da se nalazimo na pragu nove, post-nacionalne ere.⁴⁶

⁴⁵ Etnifikacija politike ne samo što nije jednoznačan pojam, kako se to nekima čini, već unutar teorijske paradigme C. Offea uopće nije negativno konotiran. I bez obzira na određenu tragičnost njenoga pojavljivanja, kraj 80-tih godina prošloga stoljeća, kako na individualnom, tako i na kolektivnom planu, C. Offe sugerira da s obzirom „na situaciju u kojoj se nalaze individualni i kolektivni akteri u postkomunističkoj istočnoj Europi (ex-Jugoslaviji – op. V.K.), etnifikacija mora da im se pojavljuje kao racionalna strategija“, prije svega, zbog duboke i svekolike političke, ekonomske, moralne krize koje su u to vrijeme potresale sve te postkomunističke zemlje. Više o tome, C. Offe, *Ethnic Politics in East European Transition*, u: *Paradoxes of Transition*, ur. J. Jensen, E. Miszlievit, Savaria UP, 1993., str.16. Ili, drugim riječima, nije li to vrijeme, 80-te godine prošloga stoljeća, prevladavalo ono što je B. Buden definirao kao „naprijed u prošlost“, gdje je kulturalizacija historije izvršena, zapravo, s ciljem da se izvrši politizacija sadašnjosti, odnosno „etnifikacija politike“: “Ono što je za utopiju klasične avangarde bilo društvo – mjesto ostvarenja njenih snova – za retroutopiju devedestih postala je prošlost (treba primijetiti da je u to vrijeme fenomen „prošlosti“/“povratak u prošlost“ bio kudikamo prisutniji u srpskoj nego u hrvatskoj kulturi/književnosti, od oživljavanja „kosovskog mita“ i svega onoga što uz taj kompleks ide, prije svega, recikliranje vidovdanske ideologije i njene mitomanije – op. V.K.). Ona svoje fantazije mora prevesti u prošlost da bi aktualizovala budućnost u sadašnjem trenutku. Pa ipak, to se prevođenje zbiva isključivo u kulturnom. Prošlost se može retroutopijski dosegnuti samo u formi kulturnog prevođenja. Formula retroutopije kojom ona veruje da može sadašnjost otvoriti prema budućnosti, dakle, glasi: tamo gde je bilo društvo trebalo bi da bude kulturna prošlost (u hrvatskom slučaju to je mit o „tisućugodišnjoj kulturi“ – op. V.K.). Tako budućnost postaje kategorija prošlosti, ali ne u postutopijskom, već u postsocijalnom smislu. Drugim rečima, društveno iskustvo budućnosti moguće je samo u kulturnoj retrospektivi. Upravo kao društveno biće (...), današnji čovek može videti svoj put napred samo u kulturnom retrovizoru. Preciznije, „napredno prospektivno“, što mnogi od teoretičara smatraju jednim od najvažnijih obilježja retroutopije. U: Buden, B., *Zona prelaska: o kraju postkomunizma*, Fabrika knjiga, Beograd, 2012.

⁴⁶ Usp. Tamir, Y., *Liberal Nationalism*, Princeton, Princeton UP, 1993., str.3

Ocjena o modernitetu nacije omogućuje da se specifičnost nacije kao velike ljudske skupine i zajednice s vlastitim identitetom definira povijesno, to jest da se odredi u odnosu prema pred-modernoj zajednici. Sagledavanjem nacije s povijesnog aspekta moguće je utvrditi koja je to „differentia specifica“ po kojoj se nacija u modernom smislu riječi razlikuje od pred-modernih zajednica.⁴⁷

Modernisti objašnjavaju naciju kao proizvod industrijalizacije, političke demokracije, masovnog obrazovanja i medija.⁴⁸ Prije razdoblja modernizacije osjećaj društvene pripadnosti sličan

⁴⁷ Stančić, N., Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću, Politička misao: časopis za politologiju, Vol.39 o.3, ožujak 2003.

⁴⁸ Jedan od najtemeljitijih i najobuhvatnijih prikaza glavnih teorija o naciji i nacionalizmu može se naći u knjizi Smith, A.D., *Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism* Routledge, London&New York, 1998. U ovoj kulturnoj knjizi o naciji/nacionalizmu opisane su sve bitne „škole mišljenja“ o tom fenomenu. Ovdje ćemo samo kratko spomenuti neke od najvažnijih: „primordijalne“ teorije naciju definiraju kao „prirodan“ društveni fenomen koji oduvijek egzistira; dok je, pak, perenalne teorije poimaju kao vrstu društvene i političke organizacije koja je postojala u drevno doba; etnosimboliističke teorije inzistiraju na etničkom podrijetlu modernih nacija, a tkz. modernističke teorije definiraju naciju kao fenomen nastao u procesu industrijalizacije i razvoja moderne države. I bez obzira na određene razlike, sve te teorije služe se sličnim metodama analize. Najveća sličnost ogleda se u načinu na koji se sam fenomen definira. Bez obzira na „školu mišljenja“ kojoj pripadaju, i primordijalisti, i perenalisti i modernisti nastoje definirati pojam „nacije“ tako što pokušavaju utvrditi uvjete njenog postojanja na temelju jednog konstitutivnog elementa ili više takvih elemenata. Tako B. Anderson, baš kao i J.G. Herder, K. Kautsky, K. Deutsch, ističu da je zajednički jezik temeljni uvjet postojanja nacije. Za razliku od njih, A. Hastings, A. Giddens, M. Billig, J. Breuilly temeljni konstitutivni element vide u kontroli nad određenim teritorijem. A zajedničku ekonomiju naglašavaju autoriteti poput J. V. Staljina i A. D. Smitha, dok W. Conner naciju vidi kao „grupu ljudi kojoj je svojstven mit o zajedničkom podrijetlu. J. Habermas naciju određuje kao „pretpolitičko jedinstvo zajednice koja dijeli istu historijsku sudbinu“, a A. Giddens smatra da nacija „postoji samo kad država ima jedinstvenu administrativnu kontrolu na teritoriji nad kojom je proglasila suverenitet. Doduše, ovo je prilično nategnuta konstatacija, jer njena dosljedna primjena značila bi da hrvatska nacija nije postojala sve do 15. siječnja 1998. Godine. Naime, toga dana završena je mirna reintegracija istočne Slavonije, Baranje i Srijema, a do toga dana hrvatska država nije imala administrativnu kontrolu nad tim dijelom hrvatske teritorije, a nad kojim je puno ranije proglašen suverenitet! O svemu tome, više, u: Anderson, B., *Imagined Communities: Reflection on the Origins and Spread of Nationalism*, Verso, London, 1983., Berlin, I., Vico and Herder, Hogarth Press, London, 1976.,

nacionalnom nije mogao postojati, jer je stvoren prema zamisli nove političke i kulturne elite.⁴⁹ I kada se govori o (dubljim) razlozima nacionalne ukorijenjenosti, onda moramo imati na umu sjajnu misao Simone Weil da je „biti ukorijenjen možda najvažnija i najmanja priznata potreba ljudske duše“. Stoga se uopće ne moramo čuditi što u kriznim situacijama nacionalni identitet predstavlja najrasprostranjeniju zamjenu za prethodne faktore integracije društva. U tom smislu, potpuno su u pravu oni (npr. E. Hobsbawm) koji smatraju da je nacionalistička euforija u eks-komunističkim/jugoslavenskim društvima izraz i neizbježna posljedica dezorijentiranih generacija⁵⁰ koje su, zatečene iznenadnim raspadom života na kojima su godinama navikle, postale

Nimni, E., *Marxism and Nationalism*, Pluto Press, London, 1991., Deutsch, K., *Nationalism and Social Communication*, MIT Press, New York, 1953., Hastings, A., *The Construction of Nationhood*, Cambridge UP, 1997., Giddens, A., *The Nation-State and Violence*, Polity Press, Cambridge, 1985., Billig, M., *Banal Nationalism*, Sage Publications, London, 1995., Breuilly, J., *Nationalism and the State*, Manchester UP, Manchester, 1982., Connor, W., *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, Princeton UP, Princeton, New Jersey, 1994., Habermas, J., „Citizenship and National Identity“, *Some Reflections on the Future of Europe*, *Praxis International*, 12/1, 1992., Smith, A.D., *Myth and Memories of the Nation*, Oxford UP, Oxford, 1999.

⁴⁹ Katunarić, V., *Sporna zajednica: : novije teorije o naciji i nacionalizmu*, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 21, No.3 rujan, 2005.

⁵⁰ O toj "dezorijentiranoj generaciji" više, u: Jansen, S., *Antinacionalizam. Etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu, XX vek*, Beograd, 2005. Naime, ovaj autor donosi iskrena svjedočenja svojih sugovornika, koja je, možda, na najsublimiraniji način, izrazila Rada Iveković, jedna od vodećih jugoslavenskih feministkinja i filozofkinja: *Moja generacija*, (a ja sam rođena 1945., u drugoj Jugoslaviji) trebalo je da bude generacija bez političke sudbine, oličenje njihove (misli se na "partizansku generaciju", generaciju njenih roditelja – op.V.K.) sreće i njihovog političkog projekta. Preko nas oni su htjeli uživati u svojoj tvorevini, uživati unaprijed, projektirati budućnost, ali to je ujedno značilo i da moja generacija ("odrasli maloljetnici" i "psedosubjektivni individualisti" – op. V-K.) treba biti generacija bez ikakve historijske odgovornosti, nikakav politički subjekt, pravi politički subjekt bili bi oni ("partizani" – op. V.K.); a sva se ta iznimna delikatnost unutar porodičnih odnosa prelama kroz doživljavaj doma kao institucije koja „sputava mnoštvenost i kroti kompleksnost“ u društvenom i seksualnom smislu, te trajno urezuje stigmatu vlastitog imena, prikazuje se i kao prvo iskustvo penetracije političkog u privatno: „Moje najveće političko iskustvo, dakle, bio je moj individualni generacijski otpor roditeljima, a to znači društvenim normama koje se oni za mene predstavljali, a taj je od samog početka bio nabijen i elementom ženskog opiranja muški uređenom društvu i državi“. Više, u: Iveković, R., „Žene, politika, mir“. U. *Žene i politika mira*, Centar za ženske

„gladne“ novih izvjesnosti kojim će supstituirati te stare koje su u posvemašnjem raspadu. Implozija prethodnih poredaka, raspad starog sustava vrijednosti i do tada uobičajene matrice društvenog života svakako su uvjetovali pojačani osjećaj gubitka kolektivnog identiteta. I u toj potrazi za izgubljenim identitetom i (političke i kulturne) elite i mase prigrabile su one identitetne resurse koji su dugo bili potiskivani, ali koje je očito bilo najjednostavnije mobilizirati. U tom kontekstu mogu nam biti i nešto razumljivije one interpretacije koje su u rastakanju starih modela legitimacije vlasti⁵¹ i odbacivanju ranijih ideoloških modela, pa i čitavih sustava vrijednosti doveli do toga da su stari izvori kolektivne identifikacije počeli prazniti ili potpuno presušivati. U takvoj situaciji i novim političkim liderima i elitama, ali i masama, koje je zahvatila kriza kolektivnog identiteta, nacionalizam se pokazuje kao najpristupačniji identitetni resurs.⁵² Ali, ne samo to: nacionalizam će se ponuditi i kao ideja „novog početka“, jer njegovo pojavljivanje na povijesno-političkoj sceni predstavlja razmeđu između onoga što je bilo nekad/socijalističko društvo i onoga što je sada/demokratsko društvo. No, treba imati na umu da svakako: „pominjanje cezure,

studije, Zagreb, 1997., str.92-102, Chatterjee, P., *The Nation and its Fragments. Colonial and Postcolonial Histories*, Princeton UP, Princeton, 1993., posebice poglavlje VI: „The Nation and Its Women“, str.116-134., i poglavlje VII: „Women and the Nation“, str.135-157

⁵¹ Podunavac, M., *Decline and rise of interest in citizenship models of identities in postcommunist societies*, Yugoslav Philosophical Studies, Edited by Golubović, Z. & McLean, G.F., The council for Research in Values and Philosophy, Washington, D.C., 1999

⁵² Pavlović, V., *Civilno društvo i demokratija*, Službeni glasnik & Zavod za udžbenike, Beograd, 2009., str.160. Iskustvo bivše Jugoslavije nam je i dokaz da se taj resurs uistinu koristio. Nacionalne političke formule postale su izuzetno uspješne na nestabilnom i još nedefiniranom pluraliziranom političkom tržištu. Stoga je u pravu hrvatski filozof B. Buden kada kaže da su prve riječi tek rođenih demokracija bile „naša nacija“ ili „naš Bog“. No, isto tako, činjenica je da su se nacionalizam, desni populizam, religiozni fundamentalizam, kulturni rasizam, oslobođenih masa i njihovih vođa ovaj puta mogli pohvaliti demokratskom legitimacijom. Dovoljno je bilo da je vlast nova – to jest da je ostvarena izvjesna linija diskontinuiteta u odnosu na „stari režim“, pa da joj se „a priori“ daju pozitivni atributi. Tako se suočavamo s jednom vrstom novog paradoksa ili deficita demokracije: za sva društva koja su prošla kroz tzv. „pluralističku revoluciju“ unaprijed, i ponekad bez dovoljno uvjerljivih dokaza i pokrića, tvrdi se da su demokratska, a da su istovremeno u njihovom životu na djelu izrazito nedemokratska, pa i autoritarna obilježja (V. Pavlović).

diskontinuiteta ili čak nultog časa u istorijskom procesu veoma je problematino (upravo, na tu će činjenicu u svojim tekstovima sustavno upozoravati Dubravka Ugrešić – op. V.K.)... Ko govori o cezuri zapravo može da govori samo o odnosu između stvarnosti koju je iskusio i matrica kojima ova iskustva tumači. Ako se zbog velikih događaja, kakvi su revolucije i ratovi (znači, i Domovinski rat – op.V.K.), institucionalni okvir jednog društva i raspadne, slike, simboli i mentaliteti pomoću kojih je stari poredak vezivao ljude za sebe uglavnom uspevaju da opstanu".⁵³

Modernizacijski procesi su stvorili uvjete u kojima je nacija kao zajednica novog tipa mogla nastati. O njoj zbog toga i govorimo kao o naciji u suvremenom smislu riječi, kako bismo razlikovali današnji sadržaj te riječi od sadržaja koji mu je pridavan u srednjem i ranom novom vijeku, kada je termin „nacija“ (lat. natio) rabljen za govornike nekog jezika, stanovnike neke države ili pokrajine, za feudalne „staleže i redove“ kao nositelje političke vlasti i političkog identiteta države ili pokrajine i sl.⁵⁴

Ukidanjem i nestajanjem starih društvenih odnosa i starog društvenog sustava, modernizacijski procesi su uklonili i stare identitete, te su pripadnici svih društvenih slojeva potražili sklonište u zajednici novog tipa. Tu novu zajednicu koja je sposobna obuhvatiti pripadnike svih društvenih slojeva, nazivaju „nacijom“. Osobine i elementi „političke“ modernizacije i „kulturne“ standardizacije omogućili su da se nacija identificira kao politička zajednica građana i istodobno kao kulturna zajednica.⁵⁵

⁵³ Dubil, H., Niko nije oslobođen istorije, Fabrika knjiga, Beograd, 2002., str.58. A da je tome doista tako da se nekih slika, simbola i mentalnih sklopova koji pripadaju „starom poretku“ nije lako osloboditi, na najbolji mogući način, potvrđuju nam tekstovi hrvatskih „jugonostalgičara“!

⁵⁴ Stančić, N., Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću, Politička misao: časopis za politologiju, Vol.39 No.3, ožujak 2003.

⁵⁵ Ibid. Isto tako, svakako bi trebalo imati na umu da su nacionalne kulture uvijek „per definition“ državne kulture. Doduše, etničke kulture, kao integralni dio predmoderne tradicije, uvijek predstavljaju onaj prvi, početni stadij u tim procesima transformacije. I tek kada etnička kultura uspostavi čvrste i stabilne relacije s državnim aparatima dolazi do njene transformacije u nacionalnu kulturu.

Nacija također teži da se institucionalizira, da preuzme ili „stvori“ nacionalne institucije, od kulturnih (matica, izdavačkih kuća, muzeja, galerija ...), prosvjetnih (gimnazija, fakulteta, različitih akademija i instituta...) i gospodarskih (komora, banaka, pa sve do različitih agencija, zavoda...) do države, a svijest o sebi i vlastitom identitetu stvara oblikujući nacionalnu ideologiju.

U tim se okvirima nacija u suvremenom smislu riječi može nasuprot prednacionalnim zajednicama najopćenitije označiti kao specifična supralokalna velika skupina, zajednica s osjećajem vlastitog identiteta koja se u sklopu modernizacijskih procesa oblikovala kao zajednica novog tipa sposobna integrirati pripadnike svih društvenih slojeva modernog, nepolariziranog i nestaleškog društva i s intencijom da se politički institucionalizira kao država.⁵⁶

Tijekom procesa promjena u strukturi društva, nove društvene snage suprotstavile su se strukturama starog sustava mijenjajući institucije starog društva, ali na način i u mjeri koji su im osiguravali da zadrže gospodarsku, društvenu i političku prevlast. I, ako se tako pristupi nacionalnom fenomenu, onda je moguće prihvatiti ona mišljenja koja smatraju da svako oživljavanje nacionalnih pitanja i etničkih sukoba nikako nisu proizvod inherentnih, odnosno psiholoških netrpeljivosti između etničkih identiteta, koliko je to pitanje nove raspodjele šansi (prije svega, svih onih nedovoljno nacionalno „definiranih teritorija“ u Bosni i Hercegovini, dijelovima Slavonije, Dalmacije, Like, Korduna, Banovine, „stare Srbije“, južne Srbije, Crne Gore, tog „drugog oka u glavi“ – op. V.K.), koje oslobađa raspad komunističkog sustava.⁵⁷

U uvjetima razvijenih, zapadnih društava mogli su se novi društveni interesi teorijski artikulirati, a političke i društvene teorije postati oružje u političkoj praksi snažnoga građanstva koje je time oblikovalo svoju društvenu i političku samosvijest, te su mogli lakše doći do izražaja oni elementi razvoja koji su, s jedne strane, vodili oblikovanju institucija građanskog društva, a, s druge, pak, strane, stvorile bi se temeljne pretpostavke za bolje organiziranom pravnom i demokratskom državom.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ O tome više u tekstovima V. Pešić.

Pojedinac se s tim nacijama identificirao preko svoje participacije u građanskim vrijednostima, te pravima i slobodama koje on unosi u naciju i koje mu zatim osigurava nacija kao politička zajednica.⁵⁸

Procesi nastanka i opstojnosti nacija obilježeni su odlukama koje donose sadašnji ili budući pripadnici nacija u vezi s obilježjima koje čine čovjeka pripadnikom ove ili one nacije. Svojevrсна odluka o pripadnosti naciji podrazumijeva se i u samim definicijama nacije, a posebice onih koje ističu subjektivne elemente nacija. Naime, ističe se kako je svijest članova o pripadnosti naciji neophodan uvjet njenog postojanja. Svaki član nacije prepoznaje sebe kao člana, te je prepoznat kao takav od ostalih članova. Ovo prepoznavanje može se temeljiti na posjedovanju zajedničke kulture, ali i na posjedovanju volje da se pripada naciji... Na primjer, kako bi netko bio Albanac mora sebe smatrati Albancem, te mora biti kao takav prepoznat od ostalih Albanaca. Ako se nitko na ovome svijetu ne smatra Albancem, onda ne postoji ni tako nešto kao albanska nacija.⁵⁹

Stoga uvijek treba imati na umu da je konstruiranje nacionalnog diskursa sa središnjim narativom nacionalne povijesti ključni korak u konstruiranju „nacije kao zamišljene zajednice“. I taj narativni kompleks/nacionalni mit ima presudnu ulogu u životu „zamišljene zajednice“ jer, kako nam to objašnjava G. Schoepflin, taj narativni kompleks postaje:

- a. instrument samoidentifikacije, budući da prihvatanje temeljnih postavki osigurava članstvo u zajednici (na taj se način utvrđuje i granica zajednice);
- b. instrument transfera identiteta (od zamišljenog kolektiviteta do stvarnog pojedinca i natrag);
- c. instrument komunikacije koji pojednostavljuje predstave i omogućava uređenje/konstrukciju društvenog svijeta zajednice;

⁵⁸ Staničić, N., Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću, Politička misao, časopis za politologiju, Vol.39, br. 3, ožujak 2003.

⁵⁹ Matan, A., Nacije kao klubovi, Politička misao, Vol XXXV, (1998.), br.2, str. 196-212. B. Matan, zapravo, samo ponavlja opća mjesta filozofije M. Webera koji u svojim tekstovima polazi od teze da je zajednica i nastala tako što su njeni članovi, u određenom povijesnom trenutku, i sami počeli vjerovati u nju.

- d. način ograničavanja kognitivnoga polja i time svođenja složene realnosti na jednostavnije oblike, koji time postaju dostupni široj publici i omogućuju kolektivnu reakciju ⁶⁰

Ovakav pristup potpuno je oslobođen „esencijalističke“ perspektive da se „etnicitet sastoji od jednog kompleksa 'stvarnih crta', koje se daju empirijski zapaziti, zbog čega su i označene kao 'stvarne crte', koje sa svoje strane čine emanaciju 'narodnog duha', odnosno 'narodne duše', koje se teško može definirati, ali neosporno postoji. Ovo 'hipostaziranje' etniciteta teško se može prihvatiti, jer bi se time zaista konstituirao jedan 'diferencijalistički' način promatranja, koji u krajnjoj liniji sadrži predstavu o nepromjenjivim i ujedno nesavladivim razlikama između ljudi“.⁶¹

Jedan drugi i drukčiji primjer tvorbe nacionalnog identiteta nastao je u procesu stvaranja SAD-a. Što je tjeralo države Nove Engleske proklamiranju njihove nezavisnosti? Bila je to potvrda i obrana njihovih prava i njihove slobode, kao što su je oni vidjeli utemeljenu u „common law“ i „natural rights“. Pozivajući se na to, oni su ostavili iza sebe svoju prošlost i podrijetlo kao britanski kolonisti, ujedinili su se i formirali u ime univerzalnih ciljeva i načela nezavisnih od etničkog podrijetla, religije i kulture, pomoću kojih su se nadalje definirali kao Amerikanci. Na ovakav

⁶⁰ Schöpflin, G., *The Function of Myth and a Taxonomy of Myths*. U: Geoffrey A. Hosking, George Schöpflin (ur.), *Myths and Nationhood*, Taylor&Francis, London, 1997. , str. 22

⁶¹ Kramarić, Z., *Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike*, Meandar, Zagreb, str.218-219. Vidljivo je da ovaj autor ne samo što uvažava stavove G. Schoepflina ((1977) i Ch. Giordana (2001), već ih pod utjecajem tekstova R. Brubakera (1996) dodatno problematizira. Naime, i on je svjestan da interpretacije nacije kao realnog entiteta i supstancijalne cjeline nije svojstveno samo tako zvanim primordijalistima, to jest onima koji naglašavaju duboke korijenje, podrijetlo u pradavnim vremenima i emotivnu snagu nacionalnih spona. No, ovakvim interpretacijama skloni su i mnogi „modernisti“ i „konstruktivisti“ koji smatraju da su nacije oblikovali faktori kao što su industrijalizacija, nejednak razvoj, širenje komunikacijskih i prometnih mreža i homogenizirajuća snaga moderne države. Isto tako, supstancijalistički pristup nije svojstven ni samo onima koji nacije definiraju „objektivno“, to jest preko zajedničkih objektivnih odlika kao što su jezik, religija i slično; njega, naprotiv, dijele i oni koji naglašavaju subjektivne faktore kao što su zajednički mitovi, sjećanja ili način na koji pripadnici grupe/zajednice vide sebe.

način konstituirajuća nacija, više ljudski nego etnički,⁶² bila je otvorena za to da integrira i u sebe preuzme milijune useljenika iz svih zemalja, bez obzira na potpunu različitost etničke pripadnosti i govorno oblikovanje.⁶³

I kada je već u pitanju konstituiranje američke nacije, onda je taj slučaj paradigmatični primjer tzv. „ispisivanja nacije“, koji se odvijao „u prostoru napetosti između temporalnosti pedagoške i performativne dimenzije. U tom prostoru raskola „pojmovna dvosmislenost modernog društva postaje poprištem ispisivanja nacije. Govoreći o djelatnoj dimenziji (američke – op. V.K.) Deklaracije neovisnosti, Derrida je istaknuo neodlučivost između konstativne i performativne dimenzije kao uvjeta njezine učinkovitosti. Je li narod u čije ime se Deklaracija potpisuje već oslobođen te se njome ta sloboda samo konstatira ili se narod samim činom potpisa oslobađa? (Bilo bi nadasve zanimljivo ovu situaciju primijeniti na „hrvatski slučaj“: kada je nastupilo oslobađanje hrvatskog naroda od Jugoslavije? Je li to bilo samim činom potpisa/donošenja Ustava RH u prosincu 1990. godine ili je on već i prije tog čina bio oslobođen? – op. V.K.). Taj „mi“ koji se javlja u tekstu Deklaracije (Ustava – op. V.K.) jest glas onih koji govore „u ime naroda“, tj. zastupnika u Kongresu (Saboru RH – op. V.K.). Međutim, Derrida ističe kako narod kao slobodan i neovisan subjekt, kao mogući potpisnik ne postoji prije same Deklaracije. Potpis izmišlja potpisnika.⁶⁴ Potpisnik biva autoriziran za potpis samo onim prvim činom potpisivanja.

⁶² O tome više, u: Božić-Blanuša, Z., Nacija bez subjek(a)ta. Kakva je poststrukturalistička koncepcija nacije?, *Filozofska istraživanja* 117-118, str.111-121. U ovome tekstu autoricu ne zadovoljava konstatacija društvenih teoretičara i povjesničara o modernosti i konstruktivnosti nacije, već unutar poststrukturalističke paradigme u narativu o naciji uvodi i kategoriju subjekta, koja je omogućila da se o naciji kao zajednici govori kao o zajedništvu imanentnih pojedinaca.

⁶³ Posavec, Z., Nacije i nacionalizam kao temeljni fenomen političkoga, *Politička misao*, Vol XXXIII. (1996.). br.2-3, str. 226-233

⁶⁴ Mišljenja smo da tako što ne vrijedi za „hrvatski slučaj“, jer nema nikakve dvojbe da „dobri hrvatski narod“ (termin J. Derridae) postoji i prije Ustava iz 1990. godine. Naime, taj narod nema potrebe „retroaktivno izmišljati“, odnosno tim činom proglašenja/potpisivanja Ustava on ne dobiva ni ime ni identitet. Doduše, dopuštamo da su se tim činom proglašenja/potpisivanja stvorile objektivne pretpostavke da se pristupi redefiniranju (hrvatskog) identiteta s obzirom na dramatične promjene društveno-političkih okolnosti, odnosno okruženja! Doduše, moglo bi se reći da se Ustavom iz 1990.godine hrvatska država konstituirala i legitimirala kao dom većinske nacionalne grupe. Ergo, „etno-nacionalističke države počivaju

Potpisujući narod kaže:“(...)od sada imamo pravo potpisivati“. To znači da se tim činom daje i ime i pravo da se potpisuje. Tako se potpisivanjem Deklaracije (Ustava – op. V.K.) narod javlja kao onaj koji potpisuje, koji uzima pravo na potpis, ali kao i onaj koji se samom izvedbom potpisa oblikuje kao djelatna instanca.⁶⁵ On je istovremeno subjekt i objekt potpisa, potpisnik i onaj koji je prikazan potpisom“.⁶⁶

na iskrivljenoj percepciji identiteta većinske nacije, koji se formalizuje kao konačni osnov države i izvor političkog legitimiteta“, u: Dimitrijević, N., Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno, Fabrika knjiga, Beograd, 2007., str.168.

⁶⁵ Stoga je M. Billig bio potpuno u pravu kada je rekao da je “bitka za status nacije zapravo bitka za hegemoniju“. Vidi, u: Billig, M., Banal Nationalism, Sage, London, 1997., str.27. A, upravo se, za vrijeme svakoga, pa tako i Domovinskog rata, vodi borba za status nacije, gdje onda sam karakter borbe zahtijeva maksimalnu homogenizaciju svih ili što većeg broja pripadnika nacije, njihovu punu participaciju u obrani toga statusa, koji je ugrožen od nekih drugih/neprijatelja, o čemu je već bilo govora u ovoj studiji!. Nadalje, ovdje svakako treba napomenuti da M. Billig, uostalom, kao i neki drugi teoretičari nacije/nacionalizma (A. Giddens, A. Hastings, J. Breuilly...), temeljni konstitutivni element neke nacije vidi u kontroli nad određenim teritorijem. U „hrvatskom slučaju“ to je bio onaj teritorij, koji je određen avnojevim odlukama, donesenim u studenome, 1943. godine u bosanskom gradiću Jajcu!

⁶⁶ Božić-Blanuša, Z., Nacija bez subjek(a)ta. Kakva je ..., str.317-318. Kao što smo već rekli u ovome tekstu autorica razvija neke teze poststrukturalista (J. Derrida, H. Bhabhe, Jan-Luc Nancyja, G. Benningtona...), i to čini na primjeru američke Deklaracije neovisnosti, odnosno pokušava objasniti učinkovitost tog (pre)važnog dokumenta ne samo za američku, već uopće za svjetsku povijest. Naime, Deklaracija s jedne strane proglašava neovisnost, a s druge oblikuje (novi) identitet potpisnika, koji više ne žele biti ono što su bili (podanici engleske krune, ljudi bez nacionalnog imena i identiteta) do samog čina potpisivanja! J. Derrida smatra da je “pravi“ potpisnik „dobri narod“ Sjedinjenih Američkih Država. Taj „mi“ u čije ime se u Deklaraciji govori ne postoji kao takav prije nje same. Potpis izmišlja potpisnika. Ovdje se radi o svojevrsnom retroaktivnom izmišljanju, jer osim što si narod potpisujući daje ime i identitet, on si daje i moć da potpisuje. I kada sada ovu situaciju apliciramo na „hrvatski slučaj“ i donošenja Ustava RH u prosincu 1990. godine, onda je i više nego vidljivo da ove teze stoje: „dobri hrvatski narod“ tim činom donošenja/potpisivanja tog važnog dokumenta nedvojbeno je pokazao da posjeduje moć, jer je taj Ustav donio u vremenu kada je Hrvatska još uvijek dio SFR Jugoslavije. Kao što smo već rekli, jedina se razlika sastoji u tome što je taj narod, za razliku od američkog, kojem se činom potpisivanja Deklaracije daje ime, već imao svoje ime i postojao je i prije samog donošenja/potpisivanja Ustava iz 1990. godine. I od tada taj narod može potpisivati i mnoge druge, jednako bitne akte... Potpis u ime naroda može imati

Čak i u doba ranih demokratskih, nacionalnih i nacionalističkih pokreta, pojam „nacije“ imao je različito značenje u zapadnoj Europi i Sjedinjenim Američkim Državama u odnosu na Srednju i Istočnu Europu. Ova objeakcija posebnu težinu ima u Srednjoj Europi, koju je poznati češki pisac

određenu performativnu snagu budući da uspostavlja novo stanje stvari, odnosno novo pravo koje briše ono prethodno. I, upravo se to u „hrvatskom slučaju“ i dogodilo: trebalo je od samog čina donošenja Ustava proći tek nešto više od godinu dana da bi ono prethodno/Jugoslavija bila izbrisana, a Republika Hrvatska je postala međunarodno priznata politička činjenica koja je od tog trenutka stekla pravo potpisivati sve one ugovore/dokumente za koje smatra da su isključivo u njenom nacionalnom interesu: poslije toga više ništa nije bilo isto! Iz tih razloga potpis i na Deklaraciji i na Ustavu RH imaju snagu i moć da definitivno rastvore „veze s kolonijalnim majčinstvom i očinstvom“, tj. svi političko-pravni odnosi, u američkom slučaju, s Engleskom, a u hrvatskom s Jugoslavijom.

O svemu tome više, u: Derrida, J., *Otobiographies l'inseignement de Nietzsche et la politique de nom propre*, Edition galilee, Paris, 1984., Bhabha, H., „Deseminacija: vrijeme, pripovijest i margine moderne nacije“, u. Biti, V., (ur.), *Politika i etika pripovijedanja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002., str. 157-190., Bennington, G., „Postal Politics and the Institution of the Nation“, u: Bhabha, Henri (ur.), *Nation and Narration*, Routledge, london – New York, 1990., str.121-137. , Nancy Jean-Luc, „Razdjelovljena zajednica“, u. Nancy, Jean-Luc, *Dva ogleda. Razdjelovljena zajednica. O singularnom pluralnom bitku*, Arkzin, Zagreb, 2004., str.7-50.

i disident M. Kundera⁶⁷ definirao, točnije „nostalgično eseizirao“ kao prostor ⁶⁸ koji je poslije Drugog svjetskog rata „kindapiran“ od strane Sovjetskog Saveza. Stoga moramo biti svjesni da je koncept „srednje Europe“, zavisno od svoje istorijske (mitsko-poetske) sadržine (...) osamdesetih godina i imao političko-ideološku funkciju u eroziji sovjetske dominacije u graničnim zemljama „Istočnog bloka“ (držimo da bi se ta „subverzivna funkcija“ morala proširiti i na Hrvatsku, jer i u Hrvatskoj su itekako bile djelatne istovjetne „kulturne politike“ kao i u Čehoslovačkoj, Poljskoj..., te „politike“ sustavno su promicane u „Gordoganu“, tom kulturnom zagrebačkom časopisu za kulturu, teoriju..., časopisu, koji se, nimalo slučajno, pojavio upravo u tim prijelomnim 80.im godinama prošloga stoljeća – op. V.K.)“⁶⁹.

Još davne 1983. godine češki književnik Milan Kundera pozabavio se pitanjima „kulturalnog zastranjivanja“ i posljedica tog čina u svom slavnom eseju “Tragedija

⁶⁷ Kundera, M., *Oteti Zapad ili tragedija Srednje Europe*, U. Biserka Rajčić, (ur.), Češko pitanje, Beograd, 1990.... Neće proći mnogo vremena od pojave ovoga „programskog eseja“ M. Kundera i pada Berlinskog zida (jesen 1998. godine), a Zoran Đinđić „prevest će“ ovu teoriju na jezik političke pragmatike: “Srednja Evropa u ovome trenutku izgleda kao neka vrsta čistilišta. Kroz ovo čistilište se mora proći da bi se odbacio sav namet Istoka (u hrvatskom slučaju „Balkan“ predstavlja taj mrski „Istok“ –op. V.K.), koji nas pritiskuje, da bismo potom mogli da utonemo u slasti Zapada, jer onako kako u ovom trenutku izgleda, sve ambicije se svode na to da se Evropa u celini oblikuje na način da bude nalik Zapadnoj Evropi. No šta ako vozovi stanu, ako vozovi ostanu na stanici. Tada ćemo sediti na svom prtljagu i zapitat ćemo se šta sad? Na toj stanici kultura će možda imati prednost nad politikom, ali u čekaonici se nacionalisti tuku između sebe. Naša bi dužnost bila da što pre ispitamo postoji li neki priključni voz koji će nas odvesti sa ove stanice“. Citirano prema Konstantinović, Z., „Jugosloveni i „Srednja Evropa“, Luča, 1992., str.95-96. Nema dvojbe da ni Z.Đinđić nije uspio naći, uhvatiti taj „zakašnjeli povijesni vlak“, pa bismo onda slobodno mogli reći da je ovaj opis „naših čekaonica“ samo još jedna u nizu varijacija na opis stanja u „balkanskoj krčmi“ upravo onako kako je tu krčmu vidio (i opisao) M. Krleža!

⁶⁸ Jedan drugi srednjoeuropski pisac, D.Kiš, tu istu, izgubljenu 'Srednju Europu' opisao je kao prostor „bez jasnih granica, bez centra ili više centara, 'Srednja Evropa' danas sve više liči na onog Zmaja iz Alke iz druge knjige Anatola Fransa ... niko od onih koji su tvrdili da su ga videli nije znao da kaže kako izgleda“. Više, u: Kiš, D., *Život, literatura*, Prosveta, Beograd, 2007.

⁶⁹ Subotić, M., *Na drugi pogled. Prilog studijama nacionalizma*, Biblioteka Fronesis, Beograd, 2007., str.35.

Srednje Europe” (premijerno objavljena u francuskom časopisu Debats u studenom 1983., a zatim i u New York Review of Books u travnju, 1984.) u kojem je potaknuo veliku raspravu o sudbini onih europskih kultura koje su se našle na “krivoj strani” Europe podijeljene Hladnim ratom. U svom eseju Kundera isprva na vrlo pesimističan način tvrdi da je Srednju Europu “otela” strana, rusko-boljševička civilizacija, te da je ostatak europskog kontinenta toliko duboko u stanju dekadencije da nije u mogućnosti uopće pojmiti što je Europa izgubila.“ još jednom želim da podvučem da se na istočnoj granici zapada, jače nego negde gde drugde, Rusija smatra „anti-zapadnom“, ne tretira se kao jedna od mnogih evropskih sila, već kao posebna, sasvim druga civilizacija.“⁷⁰ Međutim, taj pesimistični ton vrlo brzo će zamijeniti optimističniji zvukovi. U Kremlju je na vlast došao Mihail Gorbačov i sovjetski blok je počeo pokazivati znakove otvaranja, tako da je ta multietnička, kozmopolitska srednja Europa vrlo brzo postala simbolom onoga što bi cijela Europa uskoro mogla postati, a ne više samo rezignirana i, pomalo, frustrirajuća žalopojka nad nekim davnim i prošlim vremenima, kojih se ionako više nitko ozbiljan⁷¹ i ne sjeća!

S današnje perspektive može nam se učiniti da je ondašnja fokusiranost na identitetsko-civilizacijska pitanja uvelike bila hantingtonovski zlokobna, jer je „umjetnička geografija“ u međuvremenu ponegdje mijenjana i nasilnim sredstvima. Ovdje ću samo podsjetiti na nedavne slučajeve, od referenduma na Krimu, preko neizvjesne sudbine istočnog dijela Ukrajine, pa sve do onih prilično nejasnih teritorijalnih rješenja u Gruziji i Kosovu, gdje slučaj "daytonske Bosne" predstavlja paradigmatičan primjer kontrolirane krizne situacije, ali s krajnje neizvjesnim rješenjem.

Sljedbenici liberalno- demokratske tradicije (tradicije američke, a potom i francuske građanske revolucije) pojam „nacija“ temeljili su na načelu uključivanja; nacija se izvodila iz demosa, to

⁷⁰ Kundera, M.. Oteti Zapad ili tragedija srednje Evrope: u: Biserka Rajčić, (ur.). Češko pitanje, Beograd, 1990., str. 63.

⁷¹ Te, pomalo, izgubljene likove, koji su živjeli izvan svog vremena i prostora, na jedan simpatičan, ironijski način, tematizirali su u svojim filmovima i prozi, i češki redatelji, Menzel, Forman..., i češki pisci, Kundera, Škovercky...

jest, uključivala je sve građane koji su iskazivali lojalnost novoj državnoj zajednici i koji su bili spremni žrtvovati mnoge etničke i kulturne posebnosti (zavičajnu pripadnost, vlastiti dijalekt, lokalnu kulturu i običaje) u ime novog nacionalnog identiteta: jedinstvenog jezika, kulture, vrednota i jedinstvene nacionalne države. Nova politička nacija nastajala je tako postupno: kroz proces kulturne asimilacije i pretvaranja starih etničko-nacionalnih identiteta u novi patriotsko-nacionalni identitet. Stari etnonacionalni identiteti postupno su tonuli u folklornu i domovinsku nostalgiju koja nije ugrožavala ili dovodila u pitanje jedinstvo i snagu nove političke nacije: američke, kanadske, australske.⁷²

Sljedbenici „germanske“ i istočnoeuropske tradicije „naciju“ definiraju na temelju načela razlikovanja i isključivanja. Nacija je, prema njihovom shvaćanju, organska i povijesna zajednica u osnovi koje stoji isto ili vrlo srodno etničko podrijetlo i osjećaj pripadnosti etnosu. Velike imperijalne „nacije“ Srednje i Istočne Europe – Njemačka, Mađarska, Austrija i Rusija – negirale su tako nacionalne identitete i državotvorna prava malim perifernim „infernim“ narodima kojima su vladale (posebice malim južnoslavenskim narodima), što je imalo za posljedicu stvaranje novih nacionalnih i nacionalističkih pokreta koji su konačni nacionalni cilj (stvaranja nacionalnih država) ostvarili tek na prijelazu 20. u 21. stoljeće.⁷³

Pojam nacije, utvrđen na osnovama jezika, povijesti, narodnosti i kulture nije više igrao kao do sada ulogu u području duhovne kulture nego se prevodi u politički pojam nacije. Nacija kulture i jezika tek je sada politička nacija, a ova treba i hoće zajednički nacionalnu državu s granicama koje su određene političkom nacijom obilježenom nacionalnim govorom i kulturom.⁷⁴ U ovom kontekstu moguće je otvoriti i pitanje društvene misije modernog Sveučilišta, gdje se ta „misija“ nekoć svodila na proizvodnju subjekata nacije pod krinkom istraživanja u kulturi i usušivanja

⁷² Letica, S., *Let iznad kukavičjeg gnijezda*, Jesenski i Turk, Zagreb, (2008.), str.

⁷³ Sukob navedenih koncepcija „nacije“ na dramatičan se i tragičan način dogodio u posljednjem desetljeću prošloga stoljeća na prostoru bivše Jugoslavije i bivšeg SSSR-a gdje su već pola stoljeća postojale državne zajednice koje su bile „koktel etnosa i demosa“ (Ulrich Beck)

⁷⁴ Posavec, Z., *Nacije i nacionalizam kao temeljni fenomen političkoga*, *Politička misao*, Vol XXXIII. (1996.). br.2-3, str. 226-233

kulture, kulture u kojoj se još od Humboldtovih dana razmišljalo u nužnoj povezanosti s nacionalnim identitetom. Ta snažna ideja o kulturi rađa se s nacionalnom državom(...),⁷⁵ a u onim slučajevima, kao što je to na primjer bio i „hrvatski slučaj“, kultura je vrlo često bila nastavak politike nekim drugim, ne-političkim sredstvima. A sama hrvatska povijest, i to ne samo njena povijest u 20. stoljeću, već i u onim prethodnim vremenima, vjerojatno ponajbolje potvrđuju onu iznimnu važnost kulture (u tom kontekstu, posvema je razumljiva sva ona osjetljivost čak i kod običnog hrvatskog čovjeka prema očuvanju vlastitog jezika i svih onih njegovih razlikovnih specifičnosti u odnosu na srodne jezike,⁷⁶ jednako tako, i prema pravopisu i gramatici, kao i prema vlastitoj književnosti, povijesti, glazbi, gdje su ti pristupi najčešće kontaminiranim nepotrebnom

⁷⁵ Readings, B., Sveučilište u ruinama, Meandar, Zagreb, 2016, str.178

⁷⁶ Stoga i nije nimalo neobično što Deklaracija o statusu i imenu hrvatskog jezika, objelodanjena u zagrebačkom časopisu „Telegram“, 1967. godine, predstavlja svojevrsni početak „Hrvatskog proljeća“. Riječ je o pokretu u koji su bili uključeni intelektualci i studenti koji su zastupali kulturni nacionalizam i etnički puritanizam, separatistički orijentirani ekonomisti koji su se zalagali za neovisnu i ekonomski održivu hrvatsku državu (socijalističku republiku unutar socijalističke Jugoslavije, njihovu ekonomsku politiku mogli bismo svesti na krilaticu „politika čistih računa“), kao i izvjesni broj liberala koji su zahtijevali promjenu političkog sistema. O samom karakteru tog nacionalnog pokreta više, u: Malešević, S., Ideologija, legitimnost i nova vlast. Jugoslavija..., posebice poglavlje o Hrvatskoj, str.352 -425., i Kramarić, Z., Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike, Meandar, Zagreb, 2014., posebice poglavlje „Identitet i trauma (Političko-kulturni utjecaj 1971. na formiranje hrvatskog identiteta“, str.127-167.) Treba reći da Kramarić smatra da je „Hrvatsko proljeće“, usprkos određenim revolucionarnim tendencijama, idejno ipak bilo puno bliže onim rješenjima koje su sastavni dio „ilirističke“, reformske koncepcije rješenja hrvatskog nacionalnog pitanja, a ne rješenjima koja pripadaju „pravaškoj“, revolucionarnoj koncepciji. Ovu ocjenu o „ilirističkoj“ podlozi „Hrvatskog proljeća“ Kramarić je preuzeo od G. Schöpflina, a svoju dodatnu argumentaciju temeljio je na evidentnoj činjenici da niti jedan od relevantnijih političkih aktera tog pokreta nije otvarao pitanje hrvatskih granica/hrvatskih teritorija.

količinom sentimenta, na liniji retrogradnog romantičarskog nacionalizma⁷⁷...) u političkom formiranju hrvatskog nacionalnog identiteta.⁷⁸

Naime, ako se pođe od premise da nacije nemaju nikakav prirodni etnički temelj, jer „tijekom procesa nacionalizacije populacije bivaju etnizirane, odnosno prikazane kao da su oduvijek posjedovale identitet i svijest o vlastitom porijeklu, kulturu i interesima. Kao takve one nadilaze i pojedince i društvene uvjete. Bez fiktivne bi etičnosti (pojam „fiktivne etničnosti“⁷⁹ uveo je

⁷⁷ No jednako tako, treba reći da su upravo hrvatski književnici, i to od M. Krleže, preko V. Gotovca, pa sve do M. Jergovića, na jedan iznimno kritičan, ali upravo zato i učinkovit način, dekonstruirali ovaj tip nostalgичnog hrvatskog nacionalizma, tako što su pokazali sve njegove slabosti, sve njegove povijesne zablude i ograničenja, svu njegovu posvemašnju nemoć u rješavanju onih ključnih pitanja hrvatske politike i povijesti, kao što su pitanja demokracije, pitanja vladavine prava, od odnosa prema totalitarnim režimima, pa sve do onih koji se odnose na „slabe subjekte“, prema svim onim koji se, na bilo koji način, osjećaju manjinama u društvu, žene, migranti...

⁷⁸ Usp. Lepenies, W., *Kultura i politika. Priče iz Nemačke*, Geopoetika, Beograd, 2009. Iako u ovoj knjizi autor analizira kako u njemačkom društvu funkcionira relacija kultura vs. politika, čini nam se da bi se većina zaključaka, bez nekih većih poteškoća, mogla primijeniti i na „hrvatski slučaj“. Naime, i hrvatski politički identitet formirao se unutar kulturnih, a ne političkih modela; i u „hrvatskom slučaju“, riječi najčešće „opkoljavaju“ politiku. A, to je samo još jedna potvrda da i Hrvatska duhovno pripada Srednjoj Europi, i Hrvati su, baš kao i Česi, Poljaci, Mađari, mali narodi „u čijoj je istoriji najvažniju konstantu predstavljala smena hegemonih sila (od Austro-Ugarske, preko rojalističke, pa sve do socijalističke Jugoslavije – op. V.K.) u čijoj su vlasti bili. Duhovni stav koji je iz toga izrastao bila je ironija, ne patos. Verovanje u moć ideja i u delotvornost kulture ostalo je veliko. U Srednjoj Evropi je utopija manje bila bekstvo o realnosti nego pokušaj odškolovan na realnosti, da se snagom misli dočara i snagom reči ispiše jedna bolja stvarnost“ (str.239), Na važnost ovoga fenomen kulture“ u formiranju hrvatske nacije ukazat će i Gordana Uzelac u tekstu, „Kad nastaju nacije? Konstitutivni elementi i procesi na primeru Hrvatske, Reč, 70/16, 2003., str.127-147., u kojem se samo još jednom potvrđuje da je nastanak nacije usko u svezi „s pojavom društvenih procesa formiranja političke zajednice, procesa politizacije kulture, procesa mobilizacije stanovništva oko posebnih nacionalističkih ideologija (a svi ti elementi prisutni su u 90-im godinama – op. V.K.) i kroz proces promene na koji stanovništvo percipira sopstvenu društvenu grupu“ (str.146).

⁷⁹ Balibar, E., „Oblik nacija: povijest i ideologija“, *Tvrđa – časopis za teoriju i kulturu vizualne umjetnosti*, br.1-2/2003., str.397.

francuski filozof E. Balibar - op. V.K.) ideološki priziv bio neučinkovit (ne bi bio upućen nikome). Njegova snaga temelji se na prikriivanju vlastite fiktivnosti. Balibar izdvaja rasu i jezik kao dva međusobno suprotna puta kojim se to postiže. Riječ je o pojmovima koji izražavaju ideju imanentnog nacionalnog karaktera. Njihov je osnovni zadatak da podržavaju predodžbu nacije kao posve prirodnog i stabilnog entiteta. Učinak im je potpun jedino ako djeluju uzajamno. Pritom se ne radi o harmoničnoj suradnji, nego o suprotstavljanju i međusobnom isključivanju. Tako je, prema Balibaru, jezična zajednica otvorena (i, upravo, zbog te nekontrolirane otvorenosti Hrvati, s vremena na vrijeme, iskazuju strah za očuvanje vlastitog jezika – op. V.K.), dok rasa to nije. U oba je slučaja riječ o idealnim reprezentacijama koje u stvarnosti ne funkcioniraju na taj način. Niti je rasna zajednica posve zatvorena, niti je jezična posve egalitarna. Migracije i brakovi prekoračuju granice prve, a školski sustav ponovo proizvodi podjele i nejednakosti u okviru druge⁸⁰.

Zapravo, nacije su poput država, mogućnost, a ne sveopća nužnost. Ni nacije ni države ne postoje u svim vremenima i u svim okolnostima.⁸¹ Tako su neki teoretičari⁸² dokumentirano potvrdili da nacionalizam kao masovni fenomen nije postojao prije Francuske revolucije, jer većina stanovništva nije sebe vidjela kao pripadnike „nacije“ nego se definirala u odnosu na regiju, selo

⁸⁰ Božić-Blanuša, Z., Nacija bez subjek(a)ta. Kakva je..., str. 313. O značaju školskog sustava i kulture uopće u novoj, demokratskoj Hrvatskoj, vidjeti, u. Malešević, S., Ideologija, legitimnost i nova vlast. Jugoslavija..., posebice u poglavlju „Nacija i kultura“, str.382-391., gdje se može pročitati kako je hrvatska kultura/jezik na nivou operativne ideologije više definirana eksterno nego interno, pa slijedom toga umjesto univerzalnih načela inzistira se na onim detaljima koji ne obilježavaju hrvatsku kulturu. Drugim riječima, udžbenici i novinski članci doprinose artikulaciji hrvatske kulture/jezika ukazivanjem na ono što hrvatska kultura/jezik nije. Tako se hrvatska kultura suprotstavlja balkanskoj/srpskoj kulturi: „hrvatski narod slijedio je puteve naroda Europe kao njen sastavni dio“, u: Mirošević, F. & Macan, T., Hrvatska i svijet u XVIII i XIX stoljeću, Školska knjiga, Zagreb, 1995., str.4.

⁸¹ Gellner, E., Nacije i nacionalizam, Politička kultura, 1998.

⁸² Weber, E., Peasants into Frenchmen: The Modernisation of Rural French, 1870-10914, Stanford UP, Stanford, CA, 1976., i Connor, W., „When is Nation“, Ethnic and Racial Studies, 13.1, 1990., str.92-103.

ili religiju. A, jednako tako, između tadašnje feudalne elite (plemstva i svećenstva) i masa (seljaka) pored ekonomskih i političkih postojale su i ogromne kulturne razlike.

Dva čovjeka pripadaju istoj naciji ako i samo ako dijele istu kulturu, pri čemu kultura sa svoje strane označava sustav ideja, znakova, povezivanja i načina ponašanja i komuniciranja. Dva čovjeka pripadaju istoj naciji ako i samo ako jedan drugog priznaju kao pripadnike iste nacije. Drugim riječima, čovjek stvara nacije; nacije su artefakti ljudskih uvjerenja, odanosti i solidarnosti. Obje te provizorne definicije, kulturna i voluntaristička, imaju svojih vrлина. No nijedna nije dostatna.⁸³

Nacije nisu upisane u prirodu stvari, one ne tvore političku inačicu doktrine prirodnih vrsta, kao što ni nacionalne države nisu očita konačna sudbina etničkih ili kulturnih skupina. Ono što postoji jesu kulture, često grupirane na složene načine, s postupnim prelaženjem iz jedne u drugu, s preklapanjem, isprepletene...⁸⁴

Nacije se doista mogu definirati i pomoću volje i pomoću kulture, a doista i pomoću međusobnog približavanja volje i kulture političkim jedinicama. U tim uvjetima ljudi žele biti politički ujedinjeni sa svima onima, i samo s onima, koji dijele njihovu kulturu. Političke zajednice tada žele proširiti svoje granice do granica svojih kultura te zaštititi i nametnuti svoju kulturu u granicama svoje moći. Stapanje volje, kulture i političke zajednice postaje normom, i to ne takvom kojoj se lako ili često suprotstavlja.⁸⁵

Posjedovanje zajedničke kulture od strane pripadnika nacije, može sugerirati nepostojanje ili nemogućnost odluke o nacionalnoj pripadnosti. Ipak, kulturu je teško definirati, te koja kulturna obilježja jesu, a koja nisu relevantna kod definiranja nacionalnog članstva postaje stvar (političke) odluke.⁸⁶ Doduše, kultura ne podnosi nikakve simplifikacije, jer ona pokušava locirati narod u

⁸³ Gellner, E., Nacije i nacionalizam, Politička kultura, 1998.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Matan, A., Nacije kao klubovi, Politička misao, Vol XXXV, (1998.), br.2, str. 196-212

performativnom vremenu: u „fluktirajućem kretanju koje narod upravo oblikuje“⁸⁷. Sadašnjost historije naroda predstavlja onu praksu koja razara konstantna načela nacionalne kulture koja se pokušavaju vratiti do „istinske“ nacionalne prošlosti, koja je često predstavljena razlikovnim oblicima realizma i stereotipa. Takva pedagoška znanja i kontinuirani nacionalni narativi ne pogađaju „zonu okultne nestabilnosti u kojoj narod obitava“⁸⁸. Iz ove nestabilnosti kulturne signifikacije artikulira se nacionalna kultura kao dijalektika različitih temporalnosti – moderne, kolonijalne, postkolonijalne, „naivne“ – koja ne može biti znanje koje je stabilizirano u iskazivanju: “ona je uvijek suvremena s aktom izgovaranja“.⁸⁹ Ona je sadašnji čin koji pri svakoj od svojih pojava stupa u elementarnu temporalnost koja naseljava prostor između prošlosti („čuo sam“) i budućnosti...⁹⁰

Dakle, da bi se postalo članom jedne nacije, potrebno je posjedovati kulturne karakteristike koje su izabrane kao konstitutivne za tu naciju i prihvatiti zajedničke dužnosti i obveze koje potječu iz članstva, a sastoji se od spremnosti sudjelovanja ili pružanja potpore kolektivnoj akciji s ciljem postizanja „klupskog dobra“.

Članovi jedne nacije mogu također zaniijekati pripadnost istoj naciji pojedincima koji ne ispunjavaju dužnosti i obveze proizašle iz te pripadnosti, čak i kada ti pojedinci posjeduju poželjna

⁸⁷ Fanon, F., *Prezreni na svijetu*, Stvarnost, Zagreb, 1973.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Na sličan način razmišlja i G. Bennington kada kaže da nacija pripovijeda vlastito utemeljenje, ali se istovremeno i legitimira kroz ponavljanje/izgovaranje. U ovoj studiji već smo upozorili na ovu neodlučivost između konstativne i performativne dimenzije kada smo pokušavali objasniti učinkovitost dokumenata poput američke Deklaracije neovisnosti, odnosno „Božićnog“ Ustava RH iz 1990. godine.

⁹⁰ Lyotard, J.F., *The Postmodern Condition*, Manchester UP, Manchester, 1984., str.22., i Fanon, F., *Prezreni na svijetu*, Stvarnost, Zagreb, 1973.

kulturna obilježja.⁹¹ Tako početkom 90-ih godina u Hrvatskoj nije bilo moguće spojiti „hrvatstvo“ i „jugoslavenstvo“: sjetimo se samo slučaja „hrvatskih vještica“⁹² (Rade Iveković, Slavenke Drakulić, Dubravke Ugrešić...), koje su posjedovale sva „poželjna kulturna obilježja“, ali neki njihovi političko-estetski otkloni od ondašnje dominantne hrvatske političko-kulturne paradigme bili su dostatan razlog za njihovo (privremeno) isključivanje iz hrvatske nacije/zajednice! Ako tako promatramo ovaj fenomen, onda možemo reći da su bili u pravu oni teoretičari⁹³ koji su konstatirali iznimnu uspješnost nacionalizma u stvaranju nacije kao novog oblika odanosti koji „upotrebljavaju povijest da stvore smisao nacionalnog identiteta postavljajući potrebe za pričama koje grade solidarnost protiv otvorenog znanstvenog istraživanja što može nagaziti druge iluzije. Ovdje je najvažnije pitanje kojim ljudskim potrebama povijest treba služiti, žudnji za samopotvrđivanjem ili čak iskrivljujućom prošlošću (sve romantizirane prošlosti su, na ovaj ili onaj način, „iskrivljujuće“ op. – V.K.) ili oslobođenju, koliko ono god bilo bolno, što proizlazi iz hvatanja u koštac sa sve složenijim i valjanijim iskazima (upravo o tom „oslobođenju“ više će riječi biti u nastavku ove studije, u onim književnim tekstovima, u kojima će se, na kritički način, pokušati suočiti i s nekim, manje ugodnim temama hrvatskog postsocijalističkog društva, od gubitka društvenosti, radnih mjesta, pa sve do osjećaja sveopće besperspektivnosti, očaja, depresije zbog iznevjerenih očekivanja, moralne panike⁹⁴ ... – op. V.K.). Skepticizam nudi način

⁹¹ Nespojivost židovstva i mađarstva kulminirala je u vrijeme Drugog svjetskog rata kada su mnogi ne-židovski Mađari zaniijekali pripadnost mađarskoj naciji svojim dojučerašnjim sunarodnjacima, židovskim Mađarima.

⁹² O ovim „hrabrim prognanicama“ iz nacionalnog kanona vrlo zanimljivo piše B. Buden, koji se pita „nije li se težište hrabrosti kao društvenog fenomena danas pod imenom civilne kuraže već u odlučnom smislu pomaklo od muškoga ka ženskomu? I nije li naše predviđanje te promjene tek popratna pojava onog istog muškog kukavičluka koji nas je u ovaj glib doveo i koji nas u njega i dalje zakopava“, u: Barikade, Arkzin, Zagreb, 1998., str.159.

⁹³ Guibernau, M., National Identity and Modernity, Utvara nacije, Beogradski krug, br.3-4/1996/11-2/1997, str. 50-66.

⁹⁴ I stoga su nove književne prakse posvema logična reakcija na određeno nezadovoljstvo jednom, starom, potrošenom „slikom svijeta“/mita, gdje će onda odustajanje od te slike rezultirati novom pričom/diskursom, novom poviješću, „koja nam otkriva da nam se nešto zajedno događa. Govor i pisanje koje dijelimo“. Više, u Nancy, Jean-Luc, „Myth Interrupted“, u. Nancy Jean-Luc, The Interrupted

razrješavanja tih napetosti odbijanjem onih istina, ali čineći to on istodobno niječe svakidašnje iskustvo saznavanje. Sjetite se osjećaja uvrijeđenosti kad se zapamćeno iskustvo krivo prikaže. Odakle dolazi taj strastveni osjećaj nasilja ako je istina takav kameleon“.⁹⁵ Politička dimenzija nacionalizma dovela je u (konfliktni) odnos doktrine prosvjetiteljstva i romantičarsku prenaplašenost značaja kulture i jezične raznovrsnosti, koja je toliko impregnirala hrvatski politički i kulturni život u 90-im godinama prošloga stoljeća. Doduše, moramo biti svjesni da je upravo tih godina izgubljen i jedan historijski oblik društvenosti.⁹⁶ Radi se o onom obliku

Community, University of Minnesota Press, Minneapolis/Oxford, 1991., str.68. „Novim vlastodršcima nije bila dovoljna samo vlast: u novim državama trebali su živjeti „zombiji“, ljudi bez sjećanja...(…) Filmovi, knjige, pop-glazba, vicevi, televizija, proizvodi novine, vijesti, jezik, ljudi – sve je to trebalo biti zaboravljeno.“ citirano prema Ugrešić, D. Ministarstvo boli, 90 stupnjeva, Zagreb, 2004. U tom kontekstu će nam biti nešto razumljivija i poetika Neda Miranda Blažević, koja bez ikakvih političkih i inih ograničenja, još 1989. godine, na ironijski način reflektira pojam domovine kao proizvod kulturnog relativizma i narcizma malih razlika, kao akumulacija dojmova o osobitoj, nerazumljivoj kvaliteti našeg prema tuđim vrstama kupusa: „Nisam imala dovoljno iskustva za vlastitu povijest značenja pojma domovina. Počinje se jednostavno. Kupuje se hrana, predmeti koji nedostaju u kućanstvu, zatim knjige, pa kasete, pa nova odjeća, pa... Sve je to ponovljivo i trošivo na svakom mjestu na svijetu, ali neka mala promjena u mirisu i okusu upozorava na skrivenu misao: na usporedbu između ovog ovdje i onog tamo. Domovine. Na primjer, prvi dani. Nevino jedem salatu od kupusa i spontano mislim: naš kupus je slađi i tvrđi. Samo to. Ali moja tvrdnja ima u svojoj prirodnosti i zrnice primitivnosti. Ne mogu a da ne uspoređujem tako banalne stvari. Kvalitetu kupusa. Sad je misao na tvrd i sladak kupus moja prenesena domovina. Koliko na svijetu ima kultura kupusa? Svatko tvrdi da je njegov bolji. Zbog toga čitavim narodima lete glave“, u: Američka predigra, GZH, Zagreb, 1989., str.14

⁹⁵ Usp. Appleby et. al., *Telling the Truth about History*, Norton, London-New York, 1994., citirano prema Ivić, N., „Kako studentima govoriti istinu o povijesti“, *Vijenac*, 23. travnja 1998., 112, str.18

⁹⁶ Isto tako ovaj vidljivi odmak ovih spisateljica od tadašnje dominantne hrvatske političko-kulturne paradigme mogao bi se interpretirati i kao njihov prosvjed protiv, očito prema njihovom mišljenju, nepotrebnog i tragičnog gubitka jedne, jugoslavenske zajednice. I, ako ovako postavimo problem, onda je jasno da je žaljenje za gubitkom bilo koje zajednice neodvojivo od žaljenja za gubitkom moći mitova, ili kako to Jean-Luc Nancy kaže“Do naših dana povijest će biti mišljena na osnovu izgubljene (jugoslavenske – op. V.K.) zajednice koju valja pronaći ili ponovo utemeljiti. Izgubljena ili prekinuta, zajednica se može opimjeriti na različite načine, u raznoraznim paradigmama, prirodna obitelj, antički polis, rimska republika, prva kršćanska zajednica, cehovi, komune ili bratstva – uvijek je posrijedi pitanje izgubljenog

društvene solidarnosti koji je bio materijaliziran u radnom kolektivu u periodu industrijske modernizacije. Čak ni „obećanje demokratske slobode i ekonomskog prosperiteta (trebamo se samo prisjetiti svih onih nerealnih političko-ekonomskih obećanja, od granice na Drini, pa do visokih plaća i ostalih beneficija, koja su, tijekom prvih slobodnih i demokratskih izbora u socijalističkoj Hrvatskoj u proljeće 1990. godine, olako izrečena – op.V.K.) ne može da nadoknadi taj epohalni gubitak“.⁹⁷

doba u kojemu je zajednica bila satkana od prisnih, skladnih i neraskidivih veza te u kojemu je ona sama sebi, u svojim ustanovama, u svojim obredima i u svojim simbolima, pružala reprezentacije, štoviše prinostila živi dar svoje vlastite jedinstvenosti, svoje prisnosti i svoje imanentne autonomije“; u: „Razdjelovljena zajednica“, u: Nancy, Jean-Luc, Dva ogleđa. Razdjelovljena zajednica. O singularnom pluralnom bitku, Arkzin, Zagreb, 2004., str.15., što sve, prema mišljenju ovih spisateljica, nova, hrvatska zajednica ili ne posjeduje ili ne posjeduje u zadovoljavajućoj mjeri. Stoga je donekle u pravu S.P. Novak kada kaže da je Dubravka Ugrešić napisala „čitav niz lucidnih i kritičkih tekstova“, da su se njezini politički stavovi temeljili na „vrlo točnim procjenama malih stvari i sitnih ljudskih zbivanja“, ali joj pritom zamjera što banalizira politički važnu energiju „koja stvara željene društvene promjene“ i stvara „naivne naracije malih stvari u vremenima zla i navodno velikih ideja“, cit. prema Jambrešić-Kirin, R., Dom i svijet. O ženskoj kulturi pamćenja, Centar za ženske studije, Zagreb, 2008., str.140-141. „Oživjet će jedna nenapisana povijest svakidašnjeg života, koja se sudeći po fotografijama, tako bezazlenim i žanrovski općim, mogla odigrati bilo gdje, ali se ipak odigrala ovdje... (...) Pišem o nečem drugom da ne bih pisala o onom prvom, kao što se sjećam nečega čega nije bilo da se ne bih sjećala onoga što je bilo. Sve je nekako u krivom smjeru.“ (Ugrešić, D. Muzej bezuvjetne predaje, Zagreb: Konzor; Beograd: Samizdat B92, 2002. str. 284.

⁹⁷ Buden B., Zona prelaska: o kraju postkomunizma, Fabrika knjiga, Beograd, 212, str. 180. Treba reći da na ovome mjestu B. Buden prihvata stavove iz knjige Charity Scribner, Requiem for Communism; Cambridge, MA, London, The MIT Press, 2003. Doduše, bio bi i više nego zanimljivo vidjeti zašto je onaj iznimni oblik društvene solidarnosti, koji je ne samo mogao, već je i morao, supstituirati onaj prethodni, socijalistički, a koji se oblikovao/materijalizirao tijekom Domovinskog rata tako brzo nakon završetka rata nestao? I ne samo što je netragom nestao, već je i postao izvorom mnogih poslije ratnih frustracija, jer građani u postali svjesni da „ono što je izgubljeno jeste fundamentalno iskustvo socijalnog (koje je u hrvatskom slučaju oblikovano u ratu – op. V.K.).Zato praznina koju taj gubitak ostavlja za sobom toliko boli. To je praznina koja je razotkrila odsutni temelj društva kao društva. Zbog nje možemo osetiti da samo društvo više ne postoji (...) (a, njegov gubitak se – op. V.K.) manifestuje još samo u kulturnom prevodu“, u Buden, B, str.182-183. I, mi, baš kao i Charity Scribner smatramo da kolektivno žaljenje u kojem se očituje samo svijest o gubitku predstavlja čisto kulturni fenomen, a njegove simptome moguće je

S jedne strane, nacionalizam bitno pridonosi jačanju nacije-države, i to najčešće u formi nacionalne „grand recit“ kao povijesti velikih „hrvatskih muževa“. Ali, s druge, pak, strane u sebi nosi i sjeme novih tenzija koje itekako utječu na sve one manje vidljive detalje, koji se nikako, iz raznih razloga, ne uklapaju u te „velike nacionalne priče“, koje samo dodatno potvrđuju tezu Lydije Sklevicky⁹⁸ o trajnom sukobu emancipatorskih i tradicijskih vrijednosti u hrvatskom kulturnom prostoru bez obzira na smjenu ideoloških paradigmi. Nema dvojbe da su „nemile ratne okolnosti i militarizacija društva (misli se na rane 90-te godine prošloga stoljeća, ali treba biti iskren i reći da su te 90-te predstavljaj samo dodatnu radikalizaciju već postojeće, militarizacije, koja je bila jedna od dominantnih obilježja i jugoslavenskog socijalizma; sjetimo se samo svih onih besmislenih akcija „ništa nas ne smije iznenaditi“, apsolutne nedodirljivosti jugoslavenske armije, nemogućnosti elementarnog propitivanja njenog smisla i djelovanja – op. V.K.), osvijetlile traumatski potencijal i moć patrijarhalnih vrijednosti čiji zagovornici smatraju ženski osviještenu kritiku ratnih sukoba i nacionalističke politike identiteta dvostruko subverzivnom“.⁹⁹... No, ova ocjena samo je djelomice točna, i to u onome dijelu u kojem ukazuje na svu tragičnost koja proizlazi iz spoznaje mnogih hrvatskih građana da su, u međuvremenu, nepovratno izgubili svaku ideju društva¹⁰⁰, a ponavlja onu uobičajenu pogrešku većine liberalnih i poststrukturalističkih

rekonstruirati iz književnih tekstova, ali jednako tako drugih djela suvremene umjetnosti ili muzejskih izložbi koji se sjećaju te socijalističke prošlosti. Drugim riječima, gubitak društva ima oblik kulturnog pamćenja. U hrvatskom slučaju to su svi oni književni tekstovi koji su nastali krajem 90-ih godina prošloga stoljeća, a u hrvatskoj književnosti i filmu postali su prevladavajući u 21.stoljeću.

⁹⁸ Sklevicky, L., „Kad žene marširaju“, u; Konji, žene, ratovi, odabrala i priredila Dunja Rihtman-Augustin, Ženska infoteka, Zagreb, 1996., str.285-288.

⁹⁹ Jambrešić-Kirin, R., Svjedočenja o domovinskom ratu i izbjeglištvu. Književnoteorijski..., str.268-269

¹⁰⁰ I ako bismo ovu tezu Charity Scribner o „gubitku društva kao društva“ radikalizirali do kraja, onda bismo mogli reći da se ne radi samo „gubitku određenog – realsocijalističkog – društvenog sistema, za kojim se i danas žali jer su sa njim mnogi članovi društva izgubili i određene socijalne povlastice, na primer jeftino stanovanje, besplatno obrazovanje, garantovana radna mesta, ukratko, takozvanu socijalnu sigurnost koje u neoliberalnom kapitalizmu više nema (i, upravo, ovi detalji o posvemašnjem gubitku društva postat će dominantne teme novije hrvatske književne produkcije – op. V K.)“, u: Buden, B., Zona prelaska: o kraju postkomunizma, Fabrika knjiga, Beograd, 2012, str.182

intelektualaca, novinara, književnika (R. Iveković, D. Ugrešić, S. Drakulić, D. Drandić...), koji su propustili priznati da postoje određene ključne političke borbe (a jedna od takvih ključnih političkih borbi bio je i Domovinski rat – op. V.K.) u kojem netko mora pobijediti, a netko izgubiti. Dekonstruirati ovu binarnu opreku znači zalagati se za „status quo“ (a, upravo, to ovi intelektualci cijelo vrijeme čine, njima je do „simetrije krivnje“, oni se, kao npr. jugoslavensko-hrvatski glumac Rade Šerbedžija, nikako ne mogu opredijeliti niti za jednu stranu u ratu¹⁰¹, oni su nacionalno neopredijeljeni, apatridi, Eskimi, cigani...¹⁰².- op. V.K.). (...) Uvreda je za

¹⁰¹ Doduše, u jednom intervjuu, neposredno poslije završetka ratnih sukoba, Rade je Šerbedžija priznao da mu se čini kako su, ovaj put, u ovome ratu, „ustaše“ izgleda na pravoj strani! No, upravo ova pretjerana(samo) ironija poništila je ovu dobru namjeru da se konačno prepozna i prizna prava priroda rat(ov)a na ex-jugoslavenskim prostorima.

¹⁰² Tako D. Ugrešić u *Kulturi laži: antipolitički eseji*, Arkzin, Zagreb, 1996., piše: „Iako danas posjedujem hrvatsko državljanstvo, kada me netko pita tko sam, ponavljam riječi moje mame: Sada više ne znam tko sam...(...) Ponekad se prisjetim pa kažem: Ja sam post-Jugoslavenka., Ciganka. (...) Primjećujem, naime tvrdoglavo odbijam da shvatim važnost nacionalna kolektiviteta, prepoznajem u sebi i neku vrstu tajne, trajne sućuti prema „Ciganima“ svake vrste. I sama sam bila Ciganica-Bugarica“ (str.17, 95); ili kod R. Iveković u *njenoj jugoslavenskoj salati*“, *Jugoslawischer Salat*, Literaturverlag, Graz-Wien, 1993, možemo pročitati slijedeće: „S obzirom da više nemam imena ni identitet, možda bih još mogla biti samo Muslimanka (a, zar i to nije neki identitet, to isto vrijedi i za „biti Ciganin“; i D. Ugrešić i R. Iveković očito ne razumiju da je i ovo njihovo „bježanje od nekog partikularnog „jugoslavenskog identiteta“ isto tako dio nacionalne politike identiteta, odnosno one nam duguju objašnjenje zašto je to vrijednije biti „Jugoslaven“, (a ne recimo „Hrvat“ ili „Srbin“ ili... – op. V.K.) ili Sioux ili Eskimka. Šetam Parizom (prilično komotna pozicija u odnosu na one koji su u to vrijeme bili recimo u Vukovaru, Dubrovniku, Osijeku... – V.K.) i doista me raduje da ne moram biti ništa od onog što se nudi, onog što se sili (i, opet nedostaje objašnjenje tko je taj „nepoznati netko“ tko je na bilo što nekoga silio – op. V.K.). Mogu biti jednostavno šetač u ovom gostoljubivom, toplom gradu. Apatrid“ (str.10-11). No, nikako se ne možemo složiti s mišljenjem Renate Jambrešić-Kirin, koja pokušava na razini teorije braniti literarno-političke stavove ovih književnika, a pritom posvema nepotrebno relativizira monumentalne događaje (a zar Domovinski rat uistinu nije jedan takav događaj) u historiji „malih naroda“ (i više nego vidljiv ironijski invektiv na činjenicu da je F. Tuđman napisao knjigu: *Velike ideje i mali narodi*), tako što jednostavno sve kritike upućene ovim autoricama svodi na „suptilan“ doprinos strukturalnom nasilju nacionalne povijesti u kojoj odlazak ili gubitak „domovinskih kćeri“ nije postojao kao kulturni fenomen, jer žene (grč. *matris*) po definiciji nisu mogle biti ekspatrirane – unutar patrijarhalne kulture one su ionako već u unutarnjem egzilu, polujavnom prostoru za „zakašnjele“ građanke, a tek su u dvadesetom stoljeću mogle i formalno

intelektualce – čiji rad mora zagovarati složenost i nedeterminiranost problema – priznati da su svi najvažniji politički sukobi u ovome smislu bitno jednostavni – ne, naravno po svome karakteru, već s obzirom na čijoj je strani pravda“¹⁰³,

Još jedan razlog za pripadnost naciji je visoka vrijednost koju članovi nacije pridaju svojim kulturnim obilježjima, a pripadnost naciji osigurava njihovu opstojnost. Kultura u kojoj se zajednički sudjeluje „omogućuje svojim članovima voditi smislene živote u punom rasponu ljudskih djelatnosti, uključujući društveni, obrazovni, vjerski, rekreativni i gospodarski život, obuhvaćajući i javnu i privatnu sferu.“¹⁰⁴ Tu su dakle mogući razlozi zbog kojih ljudi „drže do svoje kulture“ i upuštaju se u kolektivne akcije za njeno očuvanje. Naravno da ovaj povratak esencijalističkom promišljanju čovjekove determiniranosti podnebljem, poviješću i etničkim identitetom ide, prema mišljenju, R. Jambrešić-Kirin, „ruku pod ruku s nacionalističkim povlačenjem granica solidarnosti između različitih nacionalnih kao divergentnih moralnih zajednica koje ne dira tuđa bol i tuđa smrt. Tako će i naratorica romana „ples na pepelu“ ratnu „inskrpciju“ ljudskih lica i tijela u zemljopis svoje domovina pretvara u biografsku naraciju

postati „političke kriminalke“ i „neprijateljice“ države. Najlucidnijoj kritičarki hrvatskog nacionalističkog diskursa oduzima se pravo relevantne i autonomne prosudbe nacionalne sudbine (doduše, ni D. Ugrešić, ni R. Jambrešić-Kirin, a ni mnogi drugi, nikada nam nisu objasnile koji su to odgovori bili oni „pravi“, kojim bi se na adekvatan način razriješila ondašnja politička i ina kriza u Jugoslaviji, ovako samo možemo nagađati – op.V.K.). Time se pokazuje kako je postupak kanonske ovjere književnih vrijednosti rezultat međupovezanosti estetičke, aksiološke ideološke kritike, vrednovanja autorovih književnih i paraknjiževnih tekstova“, u. Dom i svijet. O ženskoj kulturi pamćenja, Centar za ženske studije, Zagreb, 2008., str.141

¹⁰³ Stoga se mora u pozitivnom kontekstu sjetiti engleskog filozofa, lijeve provenijencije, Eagleton, T., koji je imao hrabrosti izreći ovu kritičku objekciju u odnosu na ponašanje liberalnih i poststrukturalističkih intelektualaca, citirano prema Jambrešić-Kirin, R., Svjedočanstva o domovinskom ratu i izbjeglištvu. Književnoteorijski..., str.110.

¹⁰⁴ Kymlicka, W., Multicultural Citizenship, A Liberal Theory of Minority Rights, Clarendon Press, Oxford, 1995

„etničke impersonacije“ kojom se homogenizira osjećaj grupnog identiteta:¹⁰⁵ „Ono što nas sada okružuje, naše je vlastito lice, umnoženo u milijune istih lica, otvrdlih od straha, bijesa, patnje i nemoći. (...) Na ovome mjestu gdje se vlastito lice stapa sa zemljom kojom kroči, koja mu povijesno pripada i kojoj ono povijesno pripada, izmiče državi i ma kako odbojno i neprirodno bilo poistovjećivanje države s vlastitim licem, u ratu je svaki čovjek sinonim vlastite države čije granice omeđuju njegove vlastite kosti. Zato danas pogiba u Hrvatskoj tisuće ljudi, na svom vlastitom tlu, u svojoj vlastitoj državi, jer granice te države sada su ujedno i granice vlastitih kostiju“.¹⁰⁶

Iz ove perspektive, nacije su zajednice uspostavljene voljom svojih članova koji dijele zajednička kulturna obilježja, te uzajamne dužnosti i obveze kako bi sudjelovali u kolektivnoj akciji s ciljem postizanja ili očuvanja samoodređenja najradije u obliku suverene države. Dakle, naciju određuju sljedeće značajke: njezini članovi odlučuju o tome tko su članovi; odluka se donosi putem određivanja zajedničkih kulturnih obilježja te dužnosti i obveza koje potencijalni članovi moraju dijeliti kako bi bili članovi; te članovi odlučuju o sudjelovanju u kolektivnoj akciji s ciljem postizanja samoodređenja.¹⁰⁷

No teško je zamisliti da dvije velike kulture, politički sposobne za život i nezavisnost žive zajedno pod jednim političkim svodom i povjeravaju jednom političkom središtu održavanje i opsluživanje obiju tih kultura sa savršenom ili čak dovoljnom nepristranošću. Stupanj suverenosti koji će nacionalne države zadržati u raznim okolnostima može se predvidjeti, no čini se vrlo vjerojatnim da će razlike između kulturnih stilova života i komunikacije, usprkos sličnoj ekonomskoj osnovi, ostati dovoljno velikima da trebaju odvojeno opsluživanje te stoga i zasebne kulturno-političke jedinice, bez obzira na to hoće li one biti suverene ili ne.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Kirin-Jambrešić, R., *Dom i svijet. O ženskoj kulturi pamćenja*, Centar za ženske studij, Zagreb, 2008., str. 140

¹⁰⁶ Blažević, N.M., *Ples na pepelu*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994., str.12.

¹⁰⁷ Matan, A., *Nacije kao klubovi*, *Politička misao*, Vol XXXV, 1998., br.2, str. 196-212

¹⁰⁸ Gellner, E., *Nacije i nacionalizam*, *Politička kultura*, 1998.

Pritom se podrazumijeva kao neupitna činjenica da svaka nacija ima svoju različitu kulturu i identitet, i da oni dolaze iz daleke prošlosti, prirodno dati i nepromjenjivi, razdvajajući nepremostivo dotičnu naciju od svih drugih nacija. U skladu s tim se i vlastita nacija gleda kao povijesna konstanta koja je u obliku naroda ili etnosa postojala od davnina.¹⁰⁹

Nacije su temelji ljudske egzistencije, a to što postoje nije ni slučaj ni moralno nebitno, nego je od centralnog značaja za ostvarivanje ljudske sreće. Mnoštvo kultura je očito naša sudbina i ljudi postižu ispunjenje samo zahvaljujući svojoj jedinstvenoj nacionalnoj kulturi, a ne pomoću beskrvne univerzalnosti.¹¹⁰ Stoga se možemo složiti s onima koji smatraju da kozmopolitizam, uostalom, kao i svi njegovi derivati – globalizam, multikulturalizam..., - imaju lijepu, uzvišenu auru ali da on/oni ipak u konačnici predstavlja/ju iluziju i, kao sve iluzije, može/mogu biti jednako neugod(a)n(i), baš kao i nacionalizam.¹¹¹ Očito je da se problemi javljaju onoga momenta kada se politika identiteta više ne zadovoljava obranom identiteta u privatnoj sferi koju klasični

¹⁰⁹ Kordić, S., Ideologija nacionalnog identiteta i nacionalne kulture, U čast Pera Jakobsena, Zbornik radova, Dejan Ajdačić & Persida Lazarević, Beograd, 2010. str.

¹¹⁰ Gellner, E., Nacije i nacionalizam, Politička kultura, (1998.), str.

¹¹¹ Više, u: Himelfarb, G., „Iluzije o kosmopolitizmu“, u: Martha C. Nussbaum&J. Cohen, (ur.), Za ljubav domovine, XX vek, Beograd, 1999., str.89-95. U ovome tekstu autorica iz vlastitog iskustva, riječ je o njemačkoj Židovki koja je itekako bila bolno svjesna svih posljedica njemačkog divljeg nacionalizma, koji je ne tako davno jednu izrazito prosvijećenu, civiliziranu zemlju/naciju uspio pretvoriti u zemlju barbarstva i ubijanja, s mnogo takta upozorava na neke opasnosti koje kozmopolitizam nužno generira: “Iznad svega, kosmopolitizam baca u senku, čak poriče datosti života: roditelje, pretke, porodicu, rasu, religiju, nasleđe, istoriju, kulturu, tradiciju, zajednicu – i nacionalnost. To nisu „slučajni“ atributi pojedinca. To su suštinski atributi. Mi ne dolazimo u svet ko slobodnolebdeći, autonomni pojedinci. Dolazimo opremljeni svim posebnim, odredbenim svojstvima koji čine potpuno formirano ljudsko biće, biće sa identitetom. Identitet nije ni slučajna stvar izbora. On je datost, a ne proizvod volje. Tokom života možemo odbaciti ili promeniti neke od ovih datosti, često s dobrim razlogom. Ali, to ćemo učiniti plaćajući određenu cenu. „Protejsko ja“, koje nastoji da stvori identitet de novo jeste individua bez identiteta, baš kao što je neka osoba koja odbacuje svoju nacionalnost – osoba bez nacije“, str.94. „Jugoslavija je bila jedna strašna zemlja. U njoj su svi lagali, ko sto lažu i danas. Samo što se sada jedna laž podijelila na pet dijelova“ (Ugrešić, D. Ministarstvo boli, 90 stupnjeva, Zagreb. 2004., str. 84)

liberalizam, smatra dostatnim prostorom za multipliciranje identiteta, nego kada se politika identiteta okrenula reprezentaciji identitetskih momenata u javnoj sferi! Različitost, recimo prakticiranje vjere, mogla se slobodno prakticirati u privatnoj sferi, ali mogućnost da se ona javno očituje i pred očima drugih, „univerzalistima“ nije bilo prihvatljivo, jer su oni u takvoj politici identiteta prepoznali partikularističke tendencije, koje nužno vode priznanju pozitivnih predikata. A sve to, u konačnici predstavlja opasnost za njihovu državu „srednje veličine“.¹¹²

U proteklih više od stotinu godina, od 1914. do 2016., broj je nacionalnih i složenih država članica UN-a povećan više od tri puta. Budući da u Europi (Katalonci, Velšani, Škoti...) i u svijetu postoji veliki broj naroda koji sebe smatraju ili se mogu početi smatrati nacijom teže osnivanju vlastite države, realno je za pretpostaviti, kao što smo i mi u ovoj studiji i predvidjeli, da će se taj proces i ubuduće nastaviti.¹¹³ Doduše, to ne znači da bi trebalo ignorirati sve one novije rasprave u kojima se „nacija“ ne interpretira kao realni entitet¹¹⁴, ali raspad Sovjetskog Saveza, Jugoslavije, nacionalni sukobi nastali na njihovim nekadašnjim teritorijama, etnonacionalni ratovi u transkavkaskoj regiji i na sjeveru Kavkaza, ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, sve to i više nego jasno govori ne samo o realnosti nacija, već i o njihovoj snazi, izdržljivosti. Svi ti (krvavi) događaji pokazuju da su se nacije uspjele održati kao solidarne grupe, kao žarišta identiteta i lojalnosti i kao temelj svih onih kolektivnih aktivnosti (mobilizacija svih ljudskih i materijalnih resursa u organiziranju elementarne obrane, kako vlastitih tako i života ostalih članova zajednice/nacije, teritorije, materijalnih i nematerijalnih dobara...) bez obzira na sve one grube pokušaje sovjetske i jugoslavenske države da se ti procesi zaustave, pa makar i vojnim

¹¹² Više, u: Kramarić, Z., & Banović-Markovska, A., *Politika. Identitet. Kultura* (interkulturni dijalog), Školska knjiga, Zagreb & Odjel za kulturologiju Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek, 2013., posebice poglavlje „Konstrukcija identiteta u hrvatskoj i makedonskoj književnosti (na primjerima iz romana M. Jergovića i P. Avirovića)“, str. 215-247

¹¹³ Letica, S., *Let iznad kukavičjeg gnijezda*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2008.

¹¹⁴ Ovdje u prvome redu mislimo na tekstove Richard Handlera, „Is 'Identity' a Useful Cross-Cultural Concept?“, u: John Gilles, ed., *Communications. The Politics of National Identity*, Princeton UP, 1994., Kathrine Verdery, *Whither 'Nation' and 'Nationalism'?*“, u: *Daedalus* 122, br.3, 1993., i Craig Calhoun, „Nationalism and Ethnicity“, u: *Annual Review of Sociology* 19, 1993.

intervencijama. O sukobima između državotvornog nacionalizma Hrvatske i zavičajnog nacionalizma Srbije (u kombinaciji s manjinskim nacionalizmom Srba u pograničnim područjima Hrvatske) više ćemo govoriti u slijedećim poglavljima ove studije!¹¹⁵

Ali, isto tako, treba imati na umu „da je nacionalizam, bilo etnički, građanski, integralni, ekonomski, kulturni, politički, regionalni, liberalni, socijalistički, konzervativni, komunistički ili fašistički, glavni oblik legitimizacije svih modernih društava. Nacionalizam nije doktrina koja se može pripisati samo nekim društvenim pokretima i marginalnim desničarskim političkim grupama, a nije ni iracionalno i ekstremno osećanje koje gaje „patološke grupe ili pojedinci“. ¹¹⁶ Iz svega do sada rečenoga vidljivo je da je nacionalizam moderni fenomen, uostalom kao i druge političke ideologije, odnosno da je riječ o doktrini koja je punu potporu svojih javnosti dobila tek krajem 18. stoljeća, a pravi procvat doživjela je tijekom 20. stoljeća. ¹¹⁷ Doduše, treba reći da je taj „proces pravljenja nacija počeo (...) na različitim točkama tijekom 19. st. I nastavio se duboko u ovo stoljeće (ponegdje do danas nije završen ili je njegov rezultat neizvjestan)“. ¹¹⁸

¹¹⁵ Ove čežnje za identitetom nikako ne bi trebalo ignorirati, jer one, kako je to točno uočio poljsko-engleski teoretičar Bauman potječu od tako razumljive želje za sigurnošću. Više o tome, u: Bauman, Z., *Identitet: razgovori s Bendettom Vecchijem*, Pelago, Zagreb, 2009.

¹¹⁶ Malešević, S., *Ideologija, legitimnost i nova država. Jugoslavija, Srbija i Hrvatska*, Naklada Jesenski&Turk, Fabrika knjiga, Zagreb/Beograd, 2004., str.486. Slična razmišljanja moguće je pronaći i u tekstovima nekih drugih autora, koji tvrde da svako pozivanje na nacionalno biološko jedinstvo, pozivanje na kulturno jedinstvo, zapravo, ima funkciju sugerirati sliku nacije prema kojoj „nacija nije više grupa koja se manje-više dobrovoljno udružuje u okviru jednog političkog vodstva, nego se zamišlja kao zatvorena, „prirodna“ cjelina, koja ima pravo na političku suverenost“, u: Zorić, A., *Nationsbildung als „kulturelle Lage“*, Munchen, 2005., str.37. Ovaj je stav prevladavao u jugoslavenskim državama 90-ih godina prošloga stoljeća, iako su teze o jedinstvenoj nacionalnoj kulturi i o njenoj primjenjivosti kao kriterij za pojam nacije odavno osporeni u relevantnoj teorijskoj literaturi. Više, u: Lemberg, E., *Nationalismus I-II*, Reinbeck, 1964.

¹¹⁷ O tome više u tekstovima E. Gellnera i E. Hobsbawma!

¹¹⁸ Sundhaussen, H., „Nationalismus in Sudosteuropa“, *Plenumsdiskussion*“, B. Faulenbach/H.Timmermann (ur.), *Nationalismus und Demokratie*, Essen, 1993., str.44.. A o svemu tome

4. TEORIJE NACIJE

Prve studije o naciji potpisivali su povjesničari pa su po njima preduvjeti za razvoj ideje nacionalizma bili povezani sa sociološkim čimbenicima. Kako su oni bili historiografi europskih ideja i europske političke svijesti, uglavnom su prihvatili dokaze o europskom podrijetlu nacionalizma slažući se oko vremena i mjesta njegova ukazanja – Francuska revolucija.¹¹⁹

Prema najopćenitijoj sociološkoj formulaciji, nacija je velika grupa, tj. velika ljudska skupina, zajednica s osjećajem vlastitog identiteta. Međutim, istraživanja i teorijska razmatranja fenomena nacije rezultirala su suprotstavljenim ocjenama o značaju i čimbenicima koji su uvjetovali nastanak fenomena nacije, te o procesima oblikovanja nacija. Pedesetih godina 20. stoljeća istraživanje fenomena nacije postaje interdisciplinarnim predmetom, a u šezdesetim godinama nastaje modernistička paradigma teorije o naciji i nacionalizmu kao reakcija na dotadašnja perenijalistička shvaćanja (zajedničko podrijetlo i ukorijenjenost u određeni prostor i vrijeme).¹²⁰

Ivana Žužul navodi u svojoj knjizi „Tijelo bez kosti“¹²¹ glavne karakteristike modernističkih teorija, koje poriču povijesnu danost i primordijalnu narav, te se usredotočuju na tri ključna

više u tekstovima E. Gellnera i E. Hobsbawma, gdje se, između inoga, mogu pročitati i slijedeće rečenice: “Naša je nacija oduvijek postojala, ona je vječna i neprolazna. Ona nadtrajava kratkoživuća stvorenja i generacije u obliku kojih se privremeno očituje. Nacije su temelji ljudske egzistencije, a to što postoje nije ni slučaj ni moralno nebitno, nego je od centralnog značenja za ostvarivanje ljudske sreće. Mnoštvo je kultura očito naša sudbina i ljudi postižu ispunjenje samo zahvaljujući svojoj jedinstvenoj nacionalnoj kulturi, a ne pomoću beskrajne univerzalnosti“ (Gellner).

¹¹⁹ Žužul, I., *Tijelo bez kosti, Kako se zamišljao nacionalni identitet u tekstovima hrvatskih preporoditelja*, Odjel za kulturologiju Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Biblioteka Intermedia, Zagreb, 2015. , str. 14

¹²⁰ Smith, A.D. , *Nacionalizam i modernizam, Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*, prevela Mirjana Paić Jurinić, Biblioteka Politička misao, svezak 43, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2003.

¹²¹ Žužul, I., *Tijelo bez kosti, Kako se zamišljao nacionalni identitet u tekstovima hrvatskih preporoditelja*, Odjel za kulturologiju Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Biblioteka Intermedia, Zagreb, 2015. , str. 15

problema: etičko-filozofski (koja je svrha nacije, je li to relativna kategorija uvjetovana mjestom, vremenom i kontekstom), antropološko-politički (je li riječ o zajednici stvarnog ili izmišljenog podrijetla čiji su pripadnici određeni poviješću i jezikom ili je riječ o društvenoj i političkoj zajednici koju pojedinci svojevolumno odabiru) i povijesno-sociološki (koliko je nacija stara i hoće li u nekom drugom vremenu iščeznuti ili se pojaviti u nekom novom obliku). Žužul zaključuje da se odgovori na ova pitanja razlikuju od jednog do drugog modernističkog teoretičara, ali da se ipak mogu izdvojiti neke zajedničke postavke:

- a. o naciji se ne može govoriti prije modernog doba
- b. nacionalni identitet je tek jedan od kolektivnih identiteta koji su uvjetovani društvenim kontekstom
- c. nacije se promatraju kao ideološke konstrukcije utjecajnih društvenih slojeva

Socioekonomski pristupi sagledavaju naciju kao proizvod društvenih i ekonomskih faktora među kojima kapitalizam, regionalna nejednakost i klasni sukob imaju najznačajniju ulogu.¹²² Sociokulturni pristupi također sagledavaju naciju kao modernu pojavu, te kao ekspresiju "visoke kulture" prenesene na mase putem krucijalnih prijenosnih elemenata medija i obrazovnog sustava koji doprinose reprodukciji te kulture.¹²³ Sociopolitički pristupi sagledavaju naciju kao konstruiranu kroz interakciju moderne države s društvom, a što se pojavljuje istodobno sa suverenitetom država.¹²⁴

¹²² Nairn, T., *The break up of Britain, Crisis and neo-nationalism*, Common Ground Publishing, Australia, 2003

¹²³ Gellner, E., u *Ernest Gellner and contemporary social thought*, Edited by Siniša Malešević and Mark Haugaard, Cambridge University Press, 2007. Ovdje svakako treba spomenuti i tekst K. Verdery, *Nationalism and National Sentiment in Post-socialist Romania*, u: *Slavic Review*, 52 (1993), u kojem autorica postavlja tezu da nacionalizam ne nastaje samo unutar političke sfere, već da i kulturna i ekonomska sfera jednako tako sudjeluju u proizvodnji nacionalizma. Tako je, prema njenom mišljenju, i restrukturiranje gospodarstva u postkomunističkim društvima, do kojeg je logično moralo doći poslije sloma socijalizma, dovelo, između ostaloga, i do nastanka nacionalizma.

¹²⁴ Giddens, A., *The Nation – State and Violence*, University of California Press, 1985.

4.1. BENEDICT ANDERSON

Istraživanja istaknutih teoretičara nacije Ernesta Gellnera, Benedicta Andersona, Anthony Smitha i Ernesta Renana unose značajne promjene u proučavanju ovog problema. Oni predstavljaju naciju kao „zamagljenu“ i nestalnu kategoriju, podložnu stalnim promjenama.

Prema mišljenju autora iz 1980-ih nacija nije društvena stvarnost posebne vrste, nego ideološki projekt koji se kao takav ne može ostvariti u društvenoj stvarnosti. U radovima Ernesta Gellnera i Benedicta Andersona mogla bi se opisati distinkcijama „pravo“ i „umjetno“.

Svoj pristup naciji Anderson želi oštro razlučiti od Gellnerova pristupa. Zamjera mu na formulaciji prema kojoj je nacija „izmišljena“ zajednica, jer to znači da se radi o lažnom obliku svijesti i pripadnosti, te umjesto toga nudi kao bolji izraz „zamišljena“, „imaginarna“ zajednica. Takva predodžba ima stvaran i širok učinak, budući da povezuje ljude, njihova uvjerenja i djelovanje. To što ljudi nikada neće biti u prilici neposredno upoznati većinu pripadnika svoje nacije ne mijenja na stvari. Bitno je što su takvu ideju o zajedničkom porijeklu i sudbini prihvatili kao istinitu.¹²⁵ A tek uz pomoć tiska ova ideja mogla je postati općeprihvaćenom. Naime, tisak je omogućio da se svaki član zajednice, bez ikakvih problema, solidarizira sa sudbinom pojedinaca grupe kojoj pripada, a koje, zapravo, uopće ne poznaje, "dok su rituali, preko kojih je država kroz naraciju (...) (o Domovinskom ratu – op. V.K.) prodirala u svijest građana, u istoj mjeri služili ne samo da bi se određena zajednica solidarizirala sa nepoznatim pojedinačnim sudbinama svojih pripadnika, već da bi se ona sama identificirala sa državnim jedinstvom. A, uloga ratnih simbola u tome da predstavljajući rat kao volju koja izrasta iz naroda, koja se spontano stvara iz narodne svijesti, istovremeno svjedoče da i sama država i njezini principi niču iz naroda, iz njegove volje".¹²⁶ Stoga

¹²⁵ Ili, kako bi to rekao Jean-Luc Nancy, ako se želi „govoriti o zajednici potrebna je klinamen, odnosno nagnuće jednoga prema drugome, jednoga zbog drugoga. To zapadanje individue u zajednicu nije sposobna sagledati nijedna metafizika subjekta (individue)“, „Razdjelovljena zajednica“, u. Dva ogleda..., str.10

¹²⁶ Musabegović, S., Rat. Konstitucija..., str. 319. No, ovdje bi svakako trebalo primijetiti da što se tiče tehnologije vladanja ne postoji neka bitnija razlika od načina kako se poslije Drugog svjetskog rata ponašala Komunistička partija Jugoslavije od načina ponašanja (i, dakako, vladanja) najjače hrvatske političke stranke u 90-im godinama prošloga stoljeća, HDZ! Naime, i jedna i druga politička stranka, kao subjektivne snage društvenoga razvoja, trebale su nastaviti modelirati i dirigitirati voljom naroda, jer su, i jedna i druga,

nas uopće ne treba čuditi što su se neki hrvatski književnici i neki hrvatski znanstvenici upustili u propitivanje predrasuda vezanih uz odnos etničke netrpeljivosti i jačanja nacionalnog identiteta, ratnih iskustava i militarizacije javne komunikacije, kod etnologinja je bila popraćena i naporom da se dekonstruiraju pogubni „mračni stereotipi“ balkanističkog diskursa prema kojima:

„Balkanski narodi u ovome času sliče na poludjele grobare. Kao da tvrdoglavu utvrđuju mračne stereotipe koje o njima imaju drugi. U repertoar stereotipa spada i taj da se balkanski narodi u toku svoje povijesti i nisu bavili drugim do zakopavanjem i otkopavanjem ljudskih kostiju“. ¹²⁷

Anderson u svom djelu „Nacija: zamišljena zajednica“ ¹²⁸ navodi tri razloga zbog kojih je nacija zamišljena, a ne stvarna, organska zajednica:

Prvo: zamišljena je zajednica zbog toga što osjećaj nacionalnog jedinstva ili zajedništva živi u svakom pripadniku nacije, unatoč činjenici što se većina pripadnika nacije uzajamno nikada neće sresti i upoznati. Pojam nacionalnog jedinstva ili zajedništva stvara se kao doktrinarni i socio-psihološki privid, iako u svakoj zajednici postoje objektivne i lako mjerljive društvene razlike i

kroz predstavljanja rata, NOB-a, odnosno Domovinskog rata, nastojale istaknuti i činjenicu da su one, uistinu, izraz volje naroda, koje poslije rata i svih onih tragičnih i traumatičnih iskustava, stradanja, monstruoznih zločina, logora i marševa smrti, u harmoniji s narodnom voljom, na pravedan način artikuliraju njezinu kolektivističku političku moć. Doduše, posvema smo svjesni i svih onih ogromnih razlika, jer kontekst 45. srećom nije bio istovjetan kontekstu 90-ih godina, za razliku od KPJ HDZ ipak nije imala monopol nad političkim i inim životom, nije u potpunosti kontrolirala simboličke resurse, u 90-im postoji snažna i artikulirana opozicija, civilno je društvo činjenica koji nije moguće ignorirati, Tuđman, sve da je i želio nije mogao vladati kao što je vladao Tito... U 90-im godinama, ipak, postoje čitav niz kontrolnih mehanizama (višestranački parlament, slobodni mediji, civilno društvo, neovisne institucije ...), koji jednostavno ne dopuštaju recikliranje totalitarnog modela vladanja/upravljanja društvom, usprkos činjenici da postoji preklapanje političkih i vojnih struktura koncentriranih u jednoj osobi - Tuđmanu, Miloševiću, Izetbegoviću...

¹²⁷ Ugrešić, D., Kultura laži: antipolitički eseji, Arkzin, Zagreb, 1996., str.238

¹²⁸ Anderson, B. Nacija: zamišljena zajednica, Školska knjiga, Zagreb, 1990.

nejednakosti: klasne, kulturne, regionalne, rodne, obrazovne, profesionalne. I upravo taj moment konstrukcije, "zamišljanja nacije", postaje glavni kriterij za razlikovanje jedne nacije od drugih.¹²⁹

Drugo: nacija je zamišljena i kao suverena, tj. kao ona iz koje se izvodi i kojoj pripada vrhovna vlast, jer je koncept apsolutnog suvereniteta stvaran u doba kad se velike europske nacionalističke i demokratske revolucije uništile legitimnost dinastijske vlasti koja je – u odnosu na vlastite podanike i druge države – doista bila „vrhovnička“, tj. neupitna i neograničena, jer se pozivala na navodnu božansku providnost i volju.

Treće: nacija je zamišljena i kao zajednica jer se pojam nacionalnog zajedništva ili nacionalnog jedinstva stvara kao doktrinirani i masovno-psihološki privid, unatoč činjenici da u svakoj naciji postoje objektivne i lako mjerljive društvene razlike i nejednakosti: rodne, klasne, regionalne, obrazovne, profesionalne, imovinske, etničke, kulturne i ine.

Osim toga, Anderson inzistira na subjektivnoj strani nacije. Svoje argumente razvija na osnovi istraživanja južnoameričkih nacija koje dijele slično španjolsko kolonijalno kulturno nasljeđe, a ipak su se formirale kao posebne suverene nacije kroz proces u kojem glavnu ulogu igraju novine i romani, a sastoji se od misaonog povezivanja ljudi koji se nikad nisu i neće sresti, u jedinstvenu zajednicu.

Nacija se, dakle, nudi kao doživljaj velike obitelji pod pretpostavkom da je obitelj mjesto ljubavi i solidarnosti u kojem nema sebičnih interesa. No, to je ideološka slika obitelji. Anderson, međutim, tako ne misli o predodžbi velike obitelji, nacije. On nije samo analizirao romantičnu viziju nacije, nego ju je prihvatio kao kriterij za definiciju nacije, oponirajući tako Gellnerovoj karakterizaciji nacije.

¹²⁹ Kako bi se nacija uopće mogla situirati kao "zamišljena zajednica", potrebno je "izumljivanje (izmišljanje) tradicije" (Hobsbawm i Ranger, 1983.). Potrebno je ispuniti prazninu u vremenu i prostoru imaginarnim pojmovima, simbolima, sjećanjem i mitovima, kako bi se nacija utemeljila kao neupitni pojam i sadržaj. Iz tradicija prošlosti pokušat će se izvući oni elementi koji su 1) dovoljno snažni da stvore emocije među članovima grupe, i 2) elementi koji pospješuju pozitivno samovrednovanje grupe.

4.2. ERNEST GELLNER

Gellner utvrđuje da „nacionalizam nije buđenje nacija do samosvijesti: on izmišlja nacije tamo gdje one ne postoje“¹³⁰. Nedostatak je ove formulacije to što Gellner nastoji pokazati da se nacionalizam lažno predstavlja, da zbog toga poistovjećuje „izmišljanje“ s „izmišljotinama“ i „lažnošću“, umjesto sa „zamišljanjem“ i „stvaranjem“. Na taj način on implicira da postoje „istinske“ zajednice koje možemo suprotstaviti nacijama na štetu ovih drugih. Zajednice valja razlikovati ne po njihovoj lažnosti ili istinitosti, već po načinu na koji su zamišljene.

Gellner definira nacije kao „grupe koje streme da opstanu kao zajednice“. Nastanak ovih zajednica se može dogoditi „voljnom identifikacijom, odanošću i solidarnošću, ali i strahom i prinudom.“

¹³¹ Gellner tvrdi da nacija zavisi od političke i intelektualne elite koja nameće zajedničku kulturu populaciji na jednoj teritoriji, pogotovo kroz nacionalni obrazovni sustav. Na ovaj način, svi članovi nacije imaju minimalnu fleksibilnost pri ispunjavanju različitih uloga neophodnih u jednom društvu. Gellner je tvrdio da je samo nacionalna država idealna politička organizacija i osnova kreativne kulturne energije i ekonomskog blagostanja. Narodi nisu lojalni etničkoj, već nacionalnoj grupi, a nacionalizam je taj koji stvara koncept nacije i teži ka njenom ostvarenju.

Dakle, prema Gellneru, nacije nastaju tek u moderniziranim društvima koja stvaraju osnovne preduvjete šire duhovne i materijalne povezanosti. Ova moderna društva nisu, kao što Gellner izričito tvrdi, prirodne datosti, nego proizvodi nacionalizma.

¹³⁰ Gellner, E., *Thought and Change*, University of Chicago Press, 1978.

¹³¹ Ibid.

4.3. ANTHONY D. SMITH

Spoznaja da u realnom svijetu nema čisto građanskih i čisto etničkih nacija dovela je do toga da se danas nacije bazirane na demosu ili na etnosu tretiraju kao idealne tipove koji u čistom obliku postoje samo u svijetu ideja. Veliku promjenu u ovakvo određenje unio je britanski sociolog Anthony D. Smith, dodajući joj 1990-ih treći idealni tip, pluralne nacije i nacionalizma, čime je već tradicionalnu dihotomiju pretvorio u trihotomiju.¹³² Kako uočavaju skandinavski istraživači Tønnesson i Antlöv, Smith preko volje uvodi kategoriju pluralne nacije, jer mu ni samom nije sasvim jasno jesu li pluralne nacije uopće nacije ili “samo” države koje u sebi sadrže više od jedne nacije.¹³³ Na taj način je pluralna nacija ovdje definirana kao krovna zajednica koja u sebi sadrži više konstitutivnih elemenata, bilo da je riječ o nacijama (kao u Ujedinjenom Kraljevstvu), nacionalnostima (kao u Španjolskoj), konstitutivnim narodima (kao u Bosni i Hercegovini) ili jezičnim skupinama (kao u Belgiji i Švicarskoj).

Anthony D. Smith u svojoj knjizi „Nacionalni identitet“¹³⁴ navodi značajke i etničke zajednice i nacije. Etničku zajednicu tako vidi obilježenom zajedničkim, odnosno kolektivnim imenom, mitom o zajedničkim precima, zajedničkim povijesnim sjećanjima, elementima zajedničke kulture, povezanošću određenog teritorija s domovinom te osjećajem solidarnosti u značajnim dijelovima stanovništva. Ono što je, između ostalog, razlikuje od nacije je modernost ove potonje. Iako se naslanja na etnos, nacija nije mogla nastati u uvjetima feudalnog, a niti kojeg od starovjekovnih poredaka. Ona podrazumijeva, kako kaže Smith, „zajednička prava i dužnosti svih pripadnika nacije“¹³⁵, što je postalo ostvarivo tek usporedno s novom, liberalnom ideologijom 18.

¹³² Smith, A.D., *Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism*, London; New York, Routledge, 1998

¹³³ Stein Tønnesson, Hans Antlöv, ur., *Asian Forms of the Nation*, London; New York: Routledge, 1998., str.11

¹³⁴ Smith, A.D., *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998.; navedeno prema: Tihomir Cipek i Josip Vrandečić (ur), *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, Zagreb, 2007., str. 21-22

¹³⁵ Ibid.

i 19. stoljeća nasuprot „starim režimima“, odnosno razvojem demokracije. Naravno, nacija nije samo, u svojoj ideji, zajednica jednakih, već pretpostavlja i neke dodatne elemente.

Da bi dokazao svoju tezu, Smith navodi primjere Britanije i Francuske kao prvih nacija koje su se formirale oko dominantne etničke grupe, te primjere Amerike i Australije kao primjere obrnutog procesa: formiranje države prethodi nastanku nacije koja se kreira bez zajedničke etničke osnove. On tvrdi da je za formiranje nacije i nacionalne države potrebno zajedničko etničko porijeklo, najviše zbog toga što je jako teško održavati zajednicu koja nema koherentnu mitologiju, povijest i kulturu, odnosno koja nema zajedničke „predformativne narative“!¹³⁶

Prema tome, nacija je zajednica zajedničkih mitova i sjećanja baš kao i etnička grupa. Smith sugerira da postoji kontinuitet između etničkih grupa i modernih nacija, pri čemu moderne nacije nasljeđuju kulturnu osnovu koje dijele etničke grupe. Time definira naciju kao „populaciju koja ima zajedničku domovinu, mitove i sjećanja, masovnu kulturu, zajedničku ekonomiju, prava i obaveze. Nacija je imenovana ljudska populacija koja posjeduje zajednički povijesni teritorij, zajedničke mitove i povijesna sjećanja, masovnu javnu kulturu, zajedničku ekonomiju i zajednička zakonska prava i dužnosti za sve pripadnike.“¹³⁷

Dakle, glavna razlika između Gellnera i Smitha je u stavu o uzroku nacionalizma. S jedne strane, Smith podržava etničko porijeklo nacionalizma i nacija, tvrdeći da je nacionalizam želja za nezavisnošću jedne etničke zajednice. S druge strane, Gellner tvrdi da je nacionalizam pokušaj da se stvori nova društvena organizacija koja zavisi od visokih kultura. Drugim riječima, Gellner tvrdi da nacionalizam stvara nacije i da je osnovni preduvjet za objašnjavanje veze između etničkog porijekla i nacionalizma u tome što etničke granice ne trebaju prelaziti političke. Smith, suprotno tome, tvrdi da nacije imaju etničku osnovu i da su one uzrok nacionalizma.

¹³⁶ O tome više kod Z. Kramarić, *Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike*, Meandar, Zagreb, 2014. Naime, autor, u ovoj studiji, upravo na fenomenu nepostojanja zajedničkih „predformativnih narativa“, analizira razloge zbog kojih su „slavno“ propadale sve „jugoslavenske ideje“, i one rojalističke, ali jednako tako i one socijalističke!

¹³⁷ Smith, A.D., *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998.; navedeno prema: Tihomir Cipek i Josip Vrandečić (ur), *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, Zagreb, 2007.

Nadalje, Gellner tvrdi da etničko porijeklo ulazi u političku sferu kao “nacionalizam” onda kada gospodarski uvjeti zahtijevaju kulturnu homogenost. Ukoliko su klasne razlike etnički nebojene, tada se one kao takve mogu tolerirati. Međutim, kada se vezuju za kulturnu nejednakost klasne razlike postaju nepodnošljive. Nacionalizam koristi postojeće kulture, ali ne može biti prouzrokovan njima, jer ih ima previše i one ne mogu biti jača sila od moderne, visoke kulture.

4.4. ERNEST RENAN

Nacionalizam i nacija ne mogu nastati bez modernog industrijskog društva, te prema Gellneru, etničke grupe ne mogu prouzrokovati nacionalizam, čak i ako imaju zajednički teritorij i jaku inteligenciju koja figurira kao klasa za sebe. S druge strane, Smith tvrdi da kroz otkrivanje svoje etničke prošlosti, ideja nacionalnog identiteta može navesti etničke grupe da tvrde da su nacije. Želja da se zaštiti kulturno naslijeđe i tradicija daju osjećaj superiornosti jednoj etničkoj grupi. Nepravedna podjela ekonomskih povlastica i kulturni pritisak nad jednom kulturnom grupom mogu dovesti do etničkog nacionalizma. Etnički identitet, po Smithu, dakle, može prouzročiti nacionalizam upravo zbog svoje sposobnosti da uvjeri ljude u mit o etničkom identitetu. I, upravo je, ta vrsta identiteta bila onaj duhovni pokretač svih hrvatskih nacionalizama, koji se podjednako „hranio“ mitom o kulturnoj superiornosti, odnosno na osjećaju da nas „drugi“ (Beč, Budimpešta, Beograd, a u novije vrijeme ovo mitsko mjesto¹³⁸ svih hrvatskih nesreća je Bruxelles) ekonomski eksploatiraju!¹³⁹

Najpoznatiji pokušaj definicije nacije kao zajedničke volje pripada Ernestu Renanu u kratkom govoru „Što je nacija?“, gdje Renan naciju naziva svakodnevnim referendumom¹⁴⁰. Ernest Renan, francuski filozof iz pokrajine Bretanje, još jedan predstavnik liberalnog nacionalizma, kaže da je nacija „dinastija koja predstavlja antička osvajanja“. Renan je, braneći francusko i kritizirajući njemačko poimanje nacije, nastojao poduprijeti stajalište Francuske Republike nasuprot

¹³⁸ Ova različita mjesta svih „hrvatskih nesreća“ kroz povijest samo još jednom potvrđuju da je njihovo nastajanje, odnosno nestajanje isključivo posljedica različitih političkih i društvenih strategija.

¹³⁹ I u onome "slavnom" Memorandumu SANU moći će se naći gotovo istovjetne formulacije o tome kako druge republike (Slovenija i Hrvatska) nemilosrdno eksploatiraju Srbiju, a srpski komunisti "hrabro" šute i zbog "mira u kući" dopuštaju da ih "zapadna braća" eksploatiraju. Narativ o vlastitom gubitku u Jugoslaviji, krajem 80-ih godina prošloga stoljeća, predstavljao je "opće mjesto" svih republičkih, prije svih, srpskog, hrvatskog i slovenskog, nacionalizama!"

¹⁴⁰ Renan, E., Što je nacija? Kulturni radnik, 6,1988. Nešto slično tvrdi i njegov učenik, M. Barres kada kaže da je „A nation is the shared possession of an ancient cemetery and the will to continue to maintain the prominence of the undivided heritage“, u. Scene set Doctrines du Nationalisme, vol.1, str.14

Njemačkoj Carevini u sporu oko pokrajina Alsace i Lorene. Odbacujući rasni argument konstituiranja nacije, Renan kaže: "Nitko nema pravo ići po svijetu i ljudima mjeriti lubanje, zatim ih hvatati za grkljan i govoriti: 'Ti si naše krvi, ti nam pripadaš!'"¹⁴¹ Nadalje, objašnjava kako je nacija, na neki način, „duhovni princip“ koji predstavlja „veliku solidarnost“ sastavljenu od dva elementa – prošlosti i sadašnjosti. „Jedno je zajedničko posjedovanje bogate baštine sjećanja; drugo je zbiljska suglasnost, želja za zajedničkim životom“. Drugim riječima, nacija je sastavljena od „zajedničke slave u prošlosti“ i „zajedničke volje u sadašnjosti“¹⁴² Kroz esej „Što je nacija?“ Renan konačnu definiciju ne iznosi prije zadnjeg odlomka, nego raspravlja kroz pet točaka i postavlja pitanje: na kojem bismo temelju gradili „pravo nacije“? Jesu li to rasa, jezik, religija, zajednički interesi ili geografija? Na kraju, Renan dolazi do zaključka da ništa od nabrojenog ne stvara naciju; naciju stvara „moralna svijest“ – „velika agregacija ljudi zdravog razuma i toplog srca.“¹⁴³

Nacije nastaju i nestaju – one nisu jednom zauvijek fiksirane grupe, određene nekim čvrstim kriterijima, poput genetske strukture svojih članova (krvnog srodstva), teritorije koju zaposjedaju, karakternim osobinama koje su određene prije svega klimatskim razlozima ili nečim petim. Kulturalne definicije nacije, razumljivo, oponiraju većini glavnih socioloških teorija, koje pokušavaju pronaći sveobuhvatnu kombinaciju faktora kojima bi se mogle objasniti, klasificirati i definirati nacije. Nacije nisu tu oduvijek, niti ima ikakva jamstva da će opstati zauvijek. One su stvar srca i uma, ne biologije, geografije i meteorologije. One su subjektivna, ne objektivna, pojava. U okolnostima slobode, svatko od nas može odabrati kojoj će naciji pripadati, kao što može odabrati da ne pripada ni jednoj.¹⁴⁴ Doduše, nikako ne bi trebalo podcijeniti vezu između naroda/nacije i zemlje, jer „problemi topografije ili zemljo-opisa izviru na površinu kad u povijesne razmjere smjestimo književnost kao pjesništvo krajolika i opazimo njezine poveznice s

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Jović, D., Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: Kritička analiza postojećih interpretacija, Časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja, 62/8, 2001.

turizmom: bilo da je riječ o jezerskoj pokrajini koju je stvorio Wordsworth, Hardyjevu Wessexu, Joyceovu Dublinu, pa čak i velikim granicama romana koje je napisao sam Williams (naravno, kada je u pitanju hrvatska književnost, onda bismo mogli govoriti o Mayerovom književnom Zagrebu, ili o Hrvatskom zagorju kako ga je u svojim književnim tekstovima vidio/opisao Đalski, ili onu viziju Slavonije gledanu kroz književnu optiku jednog Kozarca...- op. V.K.)¹⁴⁵ Jedno ovakvo viđenje književnosti posvema korespondira s onim interpretacijama J. Hills Millera, u kojima se ovaj teoretičar bavi pogledima francuskog filozofa J. Derridaea na književnost i smatra da se u tom viđenju radi o topografiji tajnoga koja isključuje jednostavnu referentnost koja nudi romantični književni krajolik. Moglo bi se reći da je turizam težnja da se ukine pitanje književnoga koje je otvorila ta topografija tajnoga, da se ublaži tjeskoba koju otvara performativna suspenzija referencije književnosti. Treba, dakako, jasno dati na znanje da je takvo poimanje književnosti u krajnjem raskoraku s poimanjem književnosti s kakvim smo upoznati iz povijesti sveučilišne nastave nacionalne književnosti.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Readings, B., Sveučilište u ruševinama, Meandar, Zagreb, 2016, str.188-189- Za naša razmatranja iznimno je zanimljivo poglavlje ove nadasve inspirativne knjige, naslovljeno kao „Kulturni ratovi kulturalni studiji“, str.15-229, u kojem ovaj autor uvažavajući neke teorijske postavke Williamsa o viziji interakcije simboličkog života/književnosti i krajolika koja je duboko ukorijenjena u književnoj tradiciji engleskog romantizma..Readings je itekako svjestan svih implikacija koje proizlazi iz heretičnog povezivanja književnosti i turizma. Naime, već se i Wordsworth žestoko protivio izgradnji željeznice u jezerskom kraju, za čiju je tržišnu vrijednost i sam Wordsworth bio itekako odgovoran. No, zar sve to ne čini i jedan A. Šoljan u svome romanu „Luka“? Štoviše, čini nam se da je u svojoj kritici ondašnjeg socijalističkog društva i njegovih praksi, od političkih, preko kulturnih, pa sve do ekonomskih, hrvatski književnik A. Šoljan u svome romanu bio kudikamo radikalniji u odnosu na relativno umjereno protivljenje Wordswortha, koje je za razliku od Šoljanove kritike bilo ideološki blaže, odnosno gotovo neutralno postavljeno.

¹⁴⁶ Miller, J.H., „Derridas Topographies“, South Atlantic Review, 59, br.1, siječanj 1994.

5. PRIPADNOST NACIJI I ISKUSTVO KOLEKTIVNE I OSOBNE TRAUME

“Narodi bez države su narodi bez povijesti”

Hegel

Pripadnost naciji sadrži uz racionalnu i emotivnu sastavnicu, a osjećaj pripadnosti naciji stvara „dobru podlogu“ za svjesnu i podsvjesnu manipulaciju. Vrlo često se koristi kao sredstvo za ostvarivanje najrazličitijih interesa i za opravdavanje najrazličitijih postupaka - od onih najplemenitijih do najnečasnijih.

E. J. Hobsbawm se zalaže za proučavanje nacionalnog fenomena s raznih stajališta, jer u formiranju nacija djeluje niz faktora. Prema Hobsbawmu u praksi postoje tri kriterija¹⁴⁷ koji omogućavaju narodu da se čvrsto klasificira kao nacija. Prvi je povijesna povezanost s nekom trenutno postojećom državom ili državom s relativno dugom prošlošću (npr. Englezi i Francuzi). Drugi je kriterij postojanje kulturne elite s dugom tradicijom, koja posjeduje pisani nacionalni književni i administrativni jezik (npr. Talijani i Nijemci).¹⁴⁸ Treći je kriterij potvrđena osvajačka sposobnost.¹⁴⁹

Teorijskim priznavanjem nacije kao društvene činjenice samo se konstatira postojanje zajednice i ustanova koje mogu i ne moraju biti demokratske iznutra, ali se zato granicama brane od drugih.

¹⁴⁷ Hobsbawm, E.J., Nacije i nacionalizam, Novi liber, Zagreb, 1993.

¹⁴⁸ Država se svjesno služi sredstvima masovne komunikacije i obrazovnim sustavom kako bi stvorila zajedničke simbole, osobine i tradiciju, te tako razvila lojalnost pučanstva prema državi.

¹⁴⁹ Snaga identifikacije i obaveza prema naciji ovise o povijesnim prilikama, jer nacije i države ne postoje kao svrha same sebi, nego ispunjavaju određene funkcije u povijesnim procesima. Tako u slučaju rata interesi države mogu biti u suprotnosti s interesima njenih članova, kao u primjeru koji navodi, kada austrougarski vojnici 1918. godine u pismima s fronta (sva ta "pisma" pripadaju tzv. "slabo povijesti", koja se, na jedan posvema drugačiji način, postavlja spram događaja tzv. "velike/jake" povijesti) izražavaju antiratno raspoloženje, ali u slučajevima obrambenog rata mogu biti u funkciji obrane elementarnog prava na život njenih pripadnika.

To ne čine zbog redovite vanjske opasnosti – ratovi i neprijateljstva ipak nisu toliko česti – ni zato što su potencijalni useljenici nevični demokraciji ili poštivanju pravnog poretka, nego zato što se čuva stečeno bogatstvo kako ne bi isteklo u druge ruke.¹⁵⁰

Isticanje nacije kao subjekta suverenosti, ali i povijesti, ima još jedan bitan aspekt. Ono u pojedinaca promiče osjećaj pripadnosti i privrženosti grupi s kojom se može identificirati. Vjerujući da je jedno s određenom skupinom drugih pojedinaca koje ne poznaje i ne može poznavati te priznajući drugim pojedincima pravo da sukonstituiraju zajednicu kao kolektivno biće, nacija omogućuje pojedincima da sebe identificiraju i tako transcendiraju granice vlastite egzistencije... Iako sam osjećaj nacionalnog identiteta u pojedinca nije nacionalizam, nema nikakve dvojbe da nacionalizam promiče i proizvodi nacionalni identitet.¹⁵¹ A već smo i ranije primijetili da upravo nacionalni identitet predstavlja najrasprostranjeniju supstituciju za prethodne (predmoderne) faktore integracije društva.

Zadovoljstvo jednih (jednog naroda) često (nažalost) uzrokuje frustracije drugih (drugog naroda), jer već je malo prije spomenuti M. Barres rekao da njemačka istina i engleska istina nemaju ništa zajedničko s francuskom istinom i te nas istine mogu zatrovati. Taj argument dodatno pojačava činjenica da veliki broj nacija ovoga svijeta ne živi, ili donedavno nije živjelo, u kompaktnim teritorijalnim jedinicama već međusobno izmiješano na složene načine.

“Narodi bez države su narodi bez povijesti”, kaže Hegel. Jer, tek se u državi ozakonjuje običajnost i specifičnost nekog naroda, njegova sloboda, njegov duh i njegova volja. Samo ako postoji država, narod može stupiti na pozornicu opće povijesti i napretka čovječanstva. Ako je tome tako, onda je Hrvatska tek nedavno (ponovno) postala dio opće povijesti. Ako je tome tako, tek onedavno možemo brojati godine. „Država svoju objektivnost stječe tuđim priznanjem“, nastavlja Hegel. A upravo se nešto takvo i dogodilo početkom 90-ih godina prošloga stoljeća: drugi su, konačno, priznali i postojanje hrvatske države! Doduše, to nikako ne znači da se tek od tih godina može govoriti o povijesti hrvatske nacije: diskontinuitet u pogledu hrvatske državnosti nikako ne znači i diskontinuitet hrvatske povijesti. I upravo će ova činjenica uspostave hrvatske države

¹⁵⁰ Stančić, N., Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću, Politička misao: časopis za politologiju, Vol.39 No.3, ožujak 2003.

¹⁵¹ Ibid.

demonstrirati svu kompleksnost (bogatstvo) hrvatske povijesti, postojanja različitih i međusobno suprotstavljenih tradicija. Neke od njih, u novim društveno-historijskim okolnostima, iznova će postati aktualne, a samim time i djelotvornije od nekih drugih. „Autentično kulturno pamćenje – a, autentično je kada se ostvaruje u praksi javne komunikacije – može naknadno proizvesti davno izgubljeno historijsko iskustvo, iskustvo imanentne nestabilnosti historije, to jest historije kao mesta menjanja prakse, tvrdi Skribner.¹⁵² Riječ je o potencijalu da se bude drugačiji, potencijalu koji u realnosti više naprosto ne postoji, a može se reaktivirati samo retroutopijski – na primjer, u obliku kulturnog pamćenja. Kulturno pamćenje može se dakle shvatiti kao instrument retroutopije. To implicira i da se značaj tog kulturnog pamćenja, a prije svega njegova društvena funkcija, može objasniti tek iz retroutopijske logike. Upravo se u pojmu kulturnog pamćenja formira onaj retro-pogled koji obećava da će postojeću stvarnost (bitno različitu od one prethodne – op. V.K.) utopijski nadopuniti (sadržajima nekih davnih tradicija koje iznova postaju aktualne, jer nude puno prihvatljivije odgovore na trenutne društvene izazove – op. V.K.) i tako iznova raskriliti sada zatvoren horizont historijski mogućeg.

To se najbolje vidi u formi koji poprima retroutopijski karakter kulturnog, to jest kolektivnog pamćenja u takozvanim alternativnim pripovijetkama svijeta, nekoj vrsti „historijskog fictiona“, gde se historija predočava iz perspektive „šta bi bilo da je...“. Dakle, šta bi bilo da je Napoleon pobijedio na Waterloo-u, da je Lenin ubijen prije Oktobarske revolucije, da je nacistička Njemačka otkrila atomsku bombu prije kraja rata (treba reći da je ovaj posljednji „historijski fiction“ o fatalnom kašnjenju Njemačke da na vrijeme otkrije atomsku bombu uvelike odredio i neke od najčešćih hrvatskih „historijskih fikcija“, jer da se tako nešto kojim „sretnim“ slučajem dogodilo, onda bi i Hrvatska bila na “pravoj strani“, a onda bi i smjer njene novije povijesti bio bitno drukčiji, povoljniji za „našu stvar“... - op. V.K.)? U svojoj trivijalnosti, ta forma retroutopijskog mišljenja objašnjava zašto institucije kulturnog pamćenja, to jest kolektivnog sećanja, koje bi

¹⁵² Skribner, C., *Requiem for Communism*, The MIT Press, Cambridge, 2003.

valjalo uzeti za ozbiljno – na primer, historijski muzeji – danas bujaju“.¹⁵³ Stoga su u pravu oni¹⁵⁴ koji kažu da su muzeji mjesta traganja za identitetom, bio on skriven ili poznat, predstavlja promjenjivu i oblikovanju podložnu kategoriju. Naravno, nacionalna država sa svim raspoloživim silama nastoji ga učiniti fiksnim, nepromjenjivim...

Kada je u pitanju „hrvatski slučaj“, onda možemo reći da su povijesnu prijelomnicu s početka devedesetih godina 20. stoljeća obilježila tri osnovne povijesne silnice: promjena društvenog sustava (uvođenje političkog pluralizma), stjecanje samostalne i međunarodno priznate države i sukobi vezani uz raspad Jugoslavije, posebice ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Republika Hrvatska, moderna država-nacija u svom Ustavu, kao najvišem temeljnom zakonu, aktu „koji uspostavlja politički i pravni poredak“¹⁵⁵ poziva se na „tisućljetnu nacionalnu samobitnost“¹⁵⁶ i svoju povijest vidi kao neprekinutu nit državnosti još od stvaranja hrvatskih

¹⁵³ Buden, B., Zona prelaska. O kraju postkomunizma, Fabrika knjiga, Beograd, 2012, str.203. Doduše, pravo je pitanje, zapravo, zašto je postkomunizam toliko fasciniran prošlošću? Naime, „očekivalo se da se svet oslobođen komunističke iluzije punom snagom okrene ka izgradnji budućnosti. Zašto se osvrtni za prošlim i propalim umesto u slobodi graditi novo? I to kada više nema prepreka, nikakve partijske diktature, birokratskog aparata, nikakvog Štazija ili KGB-a, dogmi planske ekonomije, a pre svega totalitarne ideologije paralizovane istorijskim determinizmom, koja je konfiskovala pogled u budućnost. Kuda bi to da krenu ljudi koji se stalno osvrću za svojom prošlošću?“ Ibid., str.179.

¹⁵⁴ Brebanović, P., Avangarda krležijana. Pismo ne o avangardi, Naklada Jesenski i Turk&Arkin, Zagreb, 2016.

¹⁵⁵ Ivan Prpić, Žarko Puhovski i Maja Uzelac (ur), Leksikon temeljnih pojmova politike, Zagreb, 1990.,str.171

¹⁵⁶ Ustav Republike Hrvatske, Izvorišne osnove, Narodne novine, Zagreb, 1999., str.17. Kritičku analizu svih Ustava država nastalih raspadom Jugoslavije, s pozicije „liberalnog konstitucionalizma“, vidjeti, : Dimitrijević, N., Ustavna demokracija shvaćena kontekstualno, Fabrika knjiga, Beograd, 2007., posebice u poglavlju, Ustav i ustavna demokratija“, str.23-109. Naime, ovaj autor smatra da su, manje-više, svi ti ustavi „novih država“ nastali kombinacijom klasnog i nacionalnog, što je, u konačnici, dovelo do eksplozivnog sistema“ monološkog nacionalnog pluralizma. U procesu koji se odvijao paralelno sa slabljenjem auto-legitimacijskog kapaciteta socijalističke ideologije, nacionalizam je postepeno preuzimao

kneževina u 7. stoljeću. Naravno, Hrvati u tome nisu usamljeni. Sve su nacije u procesu nastajanja tražile zajedničku prošlost svojih pripadnika ili, preciznije rečeno, predaka onih koji bi naciju trebali tvoriti. Doduše, ovakvim načinom rješavanja temeljnih političko-pravnih pitanja u jednoj zajednici ne može nam jamčiti da će se u toj zajednici uistinu i ostvariti sve one obećavajuće perspektive demokratske normalnosti. Stječe se dojam da su svi ti „novi ustavotvorci“ svjesno propustili uočiti razliku između oslobođenja i slobode, jer „ništa nije beskorisnije od pobune i oslobađanja (nikakve dvojbe nema da su demokratske promjene s početka 90-ih i Domovinski rat autentične pobune i oslobađanje u odnosu na političku situaciju koja svemu tome prethodi – op. V.K.) ukoliko oni nisu praćeni ustavom osvojene slobode.“¹⁵⁷

No, Hrvati su ipak skloniji nešto manje racionalnom odnosu spram svake ideje vlastite „domovine/države“,¹⁵⁸ što je opet samo logična posljedica svih onih tragičnih iskustava,

poziciju jedinog efektivnog sistemskog osnova zajednice, što je – u uslovima potpune sadržajne ispražnjenosti federalne država /Jugoslavije – op. V.K.) – za praktičnu posljedicu imalo homogenizaciju jugoslovenskih nacija unutar republičkih granica, a pod vodstvom respektabilnih nacionalnih ogranaka partije. U posljednoj fazi njene egzistencije, Jugoslavija je bila tek mixtum compositum nacionalnih socijalizama, u čijem se jezgru nalazio mistični entitet Nacije, multiplikovan kroz federalne jedinice, nacionalne komunističke partije i samoupravne strukture“, str.183

¹⁵⁷ Arendt, H., On Revolution, Harmondsworth, 1971. I ako bismo sada slobodno komentirali ovaj autoričin dictum, onda bismo mogli konstatirati da je njegova intencija, zapravo, vrlo jednostavna: destruktivna strana promjene režima (slobodni, višestranački i demokratski izbori, političke promjene, rat...) imat će smisla samo u onim slučajevima, ako poslije te „destruktivne faze“ slijedi „proces izgradnje novog poretka, koji bi pravno stabilizovao i institucionalizovao revolucionarne (destruktivne – op. V.K.) intencije. Reč je o imperativu normativne reintegracije društva“, u: Dimitrijević, N., Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno, Fabrika knjiga, Beograd, 2007., str.195

¹⁵⁸ Stoga se uopće ne moramo čuditi što su u hrvatskoj povijesti dominantne one političke strategije koje se temelje na promicanju „politike žaljenja“. Naime, svako prakticiranje takvih političkih strategija, zapravo, znači da se unaprijed odustaje od svakog prakticiranja bilo kakve politike promjene. Iz ove činjenice Z. Kramarić zaključio je da se tu „negdje vjerojatno i kriju neki od odgovora na ključna pitanja hrvatske politike: što je ta hrvatska politika, koja unatoč svojoj fascinaciji vlastitom državom, uperena protiv svake ideje vlastite države, zašto ta politika nepotrebno 'uživa' u prakticiranju privatnog njegovanja statusa žrtve (ali i nadmetanja za taj status), odnosno zašto se ta politika svodi na juridifikaciju javnog

posvemašnjih nesnalaženja, suludih političkih lutanja, koje su završavale u nevjerojatnim zabludama, a koja su ih pratila kroz cijelo 20. stoljeće. Naime u tom su stoljeću čak i oni ljudi koji su cijeli život proveli u istoj kući, selu ili gradu – živjeli u dva carstva i pet država, a sahranili četiri diktatora, jednog vrhovnika i dvije – civilizacije. U svega tri generacije bili smo – kao narod – svjedoci uzbudljive, burne, krvave, pa i višestruko promašene povijesti. Hrvatski narod ostavio je u 20. stoljeću: dvije propale totalitarne ideologije (fašističku i komunističku), kojima je u manjini pripadao; tri rata (dva svjetska i Domovinski), dvije bankrotirane državotvorne ideje (austrougarsku i jugoslavensku), četvrt stoljeća života pod velikosrbijanskom diktaturom i krunom (1918. -1941.), pola stoljeća života u komunizmu (1945. – 1990.) i deset godina života u stanju ni demokracije ni diktature (1990. – 2000.). Takvim se, fascinantnim i tragičnim, povijesnim košmarom može teško pohvaliti bilo koji drugi europski narod. Za Hrvate je 20. stoljeće doba pokvarene povijesti, vrijeme potrošenih ideologija i bankrotiranih država, političkih i gospodarskih sustava, vrijeme kulturnih vođa čija je karizma oštećena ili uništena prohujalim vremenom.¹⁵⁹ Stoga uopće nije nimalo neobično što su hrvatske institucionalne elite sve to vrijeme koristile historiju kao formalni i manipulativni instrument. Nažalost, poslije demokratskih promjena 90-ih godina prošloga stoljeća od te „loše“ prakse nije se odustalo, historija se i dalje koristi isključivo u manipulativne svrhe, ali se pri tome zaboravlja da se i manipulatori/institucionalne elite mogu, vrlo lako, pretvoriti u žrtve vlastitih iluzija.¹⁶⁰ Upravo su te „žrtve vlastitih iluzija“ postali glavni junaci najnovije hrvatske književne produkcije!

Rat i egzistencijalna ugroženost hrvatskog naroda devedesetih godina prošlog stoljeća bili su tipičan „dramatični kontekst“ koji je doveo do eksplozije nacionalnih osjećaja i ponovnog „otkrića“ hrvatskog nacionalnog identiteta kod mnogih ljudi koji su se do tada smatrali „Jugoslavenima“ ili, „građanima svijeta“. Naime, tek su vojne akcije tzv. Jugoslavenske narodne armije u Hrvatskoj dovele do jačanja hrvatskog nacionalizma: „Izbijanje rata dokrajčilo je kolebanje između agresivnog i defanzivnog nacionalizma u Hrvatskoj. Napad Jugoslavenske

života? A sve te 'političke' aktivnosti u konačnici, zapravo, tipično apolitične aktivnosti“, u: Kramarić, Z., Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike, Meandar, Zagreb, 2014., str. 141

¹⁵⁹ Letica, S., Let iznad kukavičjeg gnijezda, Jesenski i Turk, Zagreb, 2008.

¹⁶⁰ Više, u: Giordano, Ch., Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji, XX vek, Beograd, 2001.

narodne armije koja se brzo pretvorila u srpsku armiju, na hrvatskom teritoriju, granatiranjem hrvatskih gradova (isti će se scenarij samo nekoliko mjeseci poslije ponoviti i u Bosni i Hercegovini – op. V.K.), uništavanje kulturnog naslijeđa i identiteta, pokrenuli su drugi val nacionalizma u Hrvatskoj. (...) svaki građanin bio je zahvaćen nacionalizmom“.¹⁶¹ Stoga se slažemo s mišljenjem Z. Kramarića da nije posvema jasno je li svako očitovanje nacionalizma nešto „loše“ samo po sebi, odnosno zašto bi bila nepristojna nečija zabrinutost za „opstanak“ nacije kojoj zahvaljujući nekoj čudnoj konstrukciji/izmišljanja tradicija i sami pripadamo (konačno, i jednom B. Brechtu uopće nije bilo strano takvo „nepristojno“ ponašanje, jer ako mojem domu/domovini prijeti strana vojska, onda „biti nacionalist“ postaje opravdana i logična reakcija na tu vanjsku prijetnju),¹⁶² tim više ako svojim djelovanjem ni na koji način ne dovodimo u pitanje postojanje svih onih „drugih“, svih onih koji su različiti od mene/nas!¹⁶³

¹⁶¹ Pusić, V., Upotreba nacionalizma i politika priznanja, u: Giordano, Greverus and Kostova, 1995., str.49

¹⁶² Na taj su način reagirali mnogi pojedinci koji su se prije tih ratnih prijetnji glede nacionalne pripadnosti odnosili krajnje indiferentno. Upravo zbog vojnih akcija jugoslavenske armije u ljeto 1991. godine poznati svjetski filozof S. Žižek postat će „ljuti“ slovenski nacionalist, a prije toga je tvrdio da uopće i nije Slovenac. To će reći da jugoslavensko društvo do tih vremena i nije bilo izrazito nacionalno strukturirano društvo, jer je u takvim društvima „iskaz“ nacionalnog identiteta verovatno jedini iskaz kojim se ostvaruje opšta hipoteza teorije ideologije, prema kojoj postoji strukturno nužan odnos između situacije iskazivanja i iskaza. U situaciji „Slovenke“, „Slovenca“ mogu da kažu: „Ja sam Slovenac, Slovenka“. Izricanje ovog iskaza moguće je samo u ovoj situaciji; a kad jesam u toj situaciji, onda taj iskaz moram iskazati. Ali, uz važnu rezervu: identitetski iskaz mogu da iskažem samo ako mi identitetska zajednica PRIZNAJE pravo da ga iskažem. Dakle, ako mi oni koji svako za sebe mogu da kažu „Ja sam P“ dopustite da to isto kažem i ja“. Usp. Močnik, R., Teorija. Ideologija. Nacija. Institucija, Centar za savremenu umetnost&Škola za istoriju i teoriju umetnosti, Beograd, 2003., str.101-102., i tezu Anthony D. Smith, koji smatra da nacija i nacionalizam ostaju jedina realistična osnova slobodnog društva u suvremenom svijetu, više u: In Defence of the Nation, Utvare nacije, Beogradski krug, br.3-4/1996. br.1-2/1997., str. 88-97

¹⁶³ Više o tome, Z. Kramarić, Konstrukcija identiteta u hrvatskoj i makedonskoj književnosti, na primjerima iz romana M. Jergovića i P. Avirovića, u: Z. Kramarić&A. Banović-Markovska, Politika.Kultura.Identitet, interkulturni dijalog, ŠK, Zagreb, 2013., str.215-247

Kulturno i povijesno pamćenje na južnoslavenskom prostoru oblikovano je kroz epskocentričnu herojsku, monumentalističku paradigmu s nizom autostereotipova i negativnih heterostereotipskih konstrukcija „drugog“ i „drugosti“. Taj „drugi“ se u ovakvom kulturnom i povijesnom pamćenju oblikuje, još od Marulićevog modela renesansne figure neprijatelja u „Juditi“ kao barbarin, konstruiran iz religijskog, kulturalnog, etičkog i niza drugih aspekata. Na toj osnovi se kulturalno i povijesno pamćenje uspostavilo na reakcionarnoj ideološkoj fantazmi, čiji konačan rezultat jest kolektivno-autoritarni koncept nacionalnog i kulturnog identiteta. Svojim dokumentarizmom nefikcionalni žanrovi su redefinirali takvo kulturno i povijesno pamćenje, individualizirali ga i u konačnici konceptu velike povijesne naracije suprotstavili onu malu, individualnu priču utemeljenu bilo na historiografskim faktima, bilo na pojedinčevom iskustvu povijesti.¹⁶⁴

Tako Schafer smatra da nacija/nacionalizam modernom čovjeku daje iste one beneficije, koje su svojevremeno totem/totemizam¹⁶⁵ davale primitivnom čovjeku – toliko potrebni osjećaj sigurnosti, društvenog značaja, zaštite i kolektivne nade za budućnost. No, moramo biti svjesni da je moguće (i, nažalost, to se na ovim prostorima najčešće i događalo) da su se pozitivni aspekti etnocentrizma transformirali u patološke. Nadalje, isto tako, ne smijemo smetnuti s uma da postoje i oni teoretičari, koji se nikada nisu ponašali na način nacionalista, ali ipak misle da, u konačnici, „pozitivni etnocentrizam može pružiti identitet u modernom i postmodernom svijetu, dok će patološki etnocentrizam nužno završiti u etničkom čišćenju.“¹⁶⁶ Stoga se i mi moramo zapitati zašto je, na prostorima bivše Jugoslavije, kombinacija klasnog i nacionalnog morala završiti u monološkom nacionalnom pluralizmu?

¹⁶⁴ Kazaz, E., Hibridnost nefikcionalnih žanrova, Pogovor knjizi Ivana Lovrenovića *Trpi li bog zulum*, Sarajevo, 2007.

¹⁶⁵ „Dok totemizam iznikne prilikom uspostavljanja simetričnih odnosa između struktura sličnih društvenih grupa (groupings) – grupe koje se mogu integrirati u jednu političku zajednicu, a isto tako i ne moraju se integrirati – etnos (ethnicity) potječu od asimetrične inkorporacije strukturno ne-sličnih grupa u samo jednu političku ekonomiju“. Više kod John&Jean Commroff, *Ethnography and the Historical Imagination*, Westview Press, Boulder-San Francisco-Oxford, 1992., str. 54

¹⁶⁶ Rihtman-Auguštin, D., *Ulice moga grada*, Antropologija domaćeg terena, Biblioteka XX vek, Beograd, 2000.

U kontekstu obrambenog rata, koji je ujedno i borba za nacionalnu državu, nema ništa prirodnijeg od poziva na zbijanje vlastitih redova, na buđenje nacionalnog ponosa te osjećaja lojalnosti i solidarnosti, pri čemu se vlastite moralne norme i osobna uvjerenja prvi žrtvuju interesima kolektiva. "Kućno ognjište", taj zamišljeni prostor sigurnosti, utjehe i majčinske empatije, ponovo postaje prostor unutar kojeg svaki ratnik, prognanik ili disident može osjetiti toplinu kolektivnog i etničkog zajedništva.¹⁶⁷ I unutar tog „domaćeg“ prostora dominira onaj tip duhovnosti koji Kramarić¹⁶⁸ smješta, odnosno prepoznaje u slijedećem prizoru: ljudi su na okupu i netko im kazuje

¹⁶⁷O fenomenu/procesu kako biti „svladan nacionalnim“ vrlo instruktivno pisala je, između ostalih, i hrvatska književnica Slavenka Drakulić: „To što sam Hrvatica postalo je mojom sudbinom... Ja sam određena nacionalnom pripadnošću, i samom njom... Kao i milijuni drugih Hrvata i ja sam pritjerana uza zid nacionalne pripadnosti, i to me za zid nije pritjerao samo vanjski pritisak Srbije i JNA, već i nacionalna homogenizacija unutar same Hrvatske. Rat nas svodi na jednu dimenziju, dimenziju nacije. Dok sam se ranije određivala preko obrazovanja, posla, uvjerenja, karaktera, pa i nacionalnosti, što da ne, sada se osjećam oslobođena svega toga... Sada više ne mogu birati, ni ja ni nitko drugi...Nešto što su ljudi njegovali kao dio svog kulturnog identiteta, kao alternativu sveprisutnom komunizmu, sada je postalo njihov politički identitet i pretvorilo se u neko loše skrojeno odijelo: rukavi su vam kratki, ovratnik tijesan, broj vam se ne dopada, a štof vas pecka, ali nemate kuda – ne znate što drugo obući. Ovoj ideologiji nacije uopće se ne morate prepustiti, ona će vas ionako usisati u sebe. U novoj hrvatskoj državi ne možete ne biti Hrvat“, u: *The Balkan express*:. Fragment from the Other Side of War, New York, W.W. Norton, 1993, str.50-52

¹⁶⁸ Kramarić, Z., *Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike*, Meandar, Zagreb, 2014, str.220-221. U pojašnjenju svojih stavova autor upućuje na tekstove Jean Luc-Nancyja. Naime, i ovaj suvremeni francuski filozof smatra da ljudi nisu bili okupljeni (reassemble) prije priče, već je priča ta koja ih okuplja. Priča je u osnovi zajedništva i putem nje se stvaraju i prenose informacije o podrijetlu zajednice. Jedna od bitnih funkcija priče je da održava članove zajednice na okupu... i to tako što ih uči slušati. Drugim riječima, priča o zajednici je utemeljiteljski narativ. Narativno utemeljenje zajednice upućuje da je ona nastala u mitu, kroz mit, i da samo mit odobrava njen nastanak. Jean Luc-Nancy se u tim svojim tekstovima referira na klasično poimanje zajedništva kojemu su utemeljenje, zasnivanje i početak temeljne kategorije. Zajednica utemeljena na mit je totalitarna i apsolutno jer je uvijek zasnovana na određenoj priči o utemeljenju i dovršenosti. „Mitologija je vlastito oblikovanje“, smatra Jean Luc-Nancy(1999). Tako npr. priča o dolasku Hrvata na ove prostore, u nekim „davnim vremenima“, u pravilu, pripada samoj jednoj, hrvatskoj zajednici i ona u svojem posjedu sadrži i tu (samo)svijest o tom nastanku. Mitska priča je prisvajačka, ili kao što to ispravno primjećuje J. Lyotard, njen cilj je oteti ono što je apsolutno ničije.

priču... nije sigurno dokraja što ti okupljeni ljudi tvore: skupštinu ili su, možda, horda ili pleme. Ali zovemo ih braćom jer su na okupu, jer slušaju istu priču. Nisu bili okupljeni prije priče, kazivanje je ono što ih okuplja. Ako je, kojim slučajem, tema kazivanja „zajedničko ime“, onda je riječ o postupku kojim se netko/nešto okuplja ili sljepljuje. Okupljanje oko zajedničkog imena Ruth Wodak drži konstruktivnom strategijom, jer obuhvaća „one jezične činove koji služe za 'izgradnju' i uspostavljanje pojedinih nacionalnih identiteta. Ime – bilo da je riječ o imenu nacije ili o imenu književnosti – tako predstavlja mjesto okupljanja „čvorišnih točaka“...

No, ta pomjeranja prema raznim oblicima kolektivnog pamćenja prisutna su i u drugim europskim društvima. Slične procese mogli smo sedamdesetih godina prošloga stoljeća pratiti i u francuskom društvu. I tamo je, prema mišljenju nekih historičara,¹⁶⁹ došlo do radikalne promjene tradicionalnog odnosa spram prošlosti, pa se tako historijska svijest se preokrenula u svijest o pamćenju. To će reći da je jedna revolucionarna ideja imanentna historijskom vremenu usmjerenom prema budućnosti supstituirana idejom tradicije. I pokazalo se da je P. Nora bio posvema u pravu kada je izrazio sumnju u pozitivan i emancipacijski potencijal kulture pamćenja. Naime, on je bio svjestan da se kultura pamćenja vrlo lako može preobraziti u svoju suprotnost i „postati forma zatočeništva, motiv za isključivanje, a i (solidno – op. V.K.) ratno oružje“!

Povjesničar Keith Jenkins ističe da osnovno pitanje za razumijevanje povijesnih događaja nije što je povijest, već kome povijest služi.¹⁷⁰ Jedno od osnovnih pitanja ukupnog društvenog

U nekim svojim kasnijim tekstovima Jean Luc-Nancy (2006) mit će usporediti sa snom ili vizijom: “Mit je moć prije nego objekt ili stvar ili predstava. Mit je moć ujediniti sve snage i temeljnih pravaca individue ili naroda, moć podzemnog identiteta, nevidljivog i neempirijskog“(53). Drugim riječima, mit je, zapravo, moć samoidentifikacije. Identitet je proizvod narativa o povijesnom zajedništvu. Političke implikacije mita nalaze se u mitskom polaganju prava na kategoriju „istine“: Usvajanje etničkog identiteta nije ništa ino nego aktivna participacija u transgeneracijskom prenošenju izvjesne naracije, zapravo, velikog narativnog korpusa u kojem jedno „mi“ pripovijeda kako je usprkos dramatičnim zapletima uspjelo ostati to što je oduvijek bilo. I, upravo, ponavljanje takvih narativno-političkih strategija moći ćemo pratiti u prvoj fazi hrvatskog ratnog pisma!

¹⁶⁹ Ovdje u prvome redu mislimo na tekstove P. Norae.

¹⁷⁰ Jenkins, K., Promišljanje historije, Zagreb, Srednja Europa, 2008. Autor naglašava kako ni jedan povjesničar ne može obraditi niti ponovno oživjeti cjelokupan tijek nekog povijesnog događaja, te da

sagledavanja povijesti nije kako je povijest predstavljena, već zašto je ona u određenom vremenu bila prihvaćena ili odbijena? Stoga treba biti iskren i reći da je u određenim povijesnim situacijama (poslije Prvog i Drugog svjetskog rata) "jugoslavenska ideja" bila relativno dobro prihvaćena unutar ne samo hrvatskih političkih elita, već i među građanstvom! Naravno, odgovor na pitanje koji su razlozi zbog kojih je ta ideja tada bila opće prihvaćena nije jednoznačan, ali odgovor na ovo pitanje nadilazi okvire ove studije!¹⁷¹

Definirati rat kao društvenu pojavu znači odrediti mjesto i vrijeme te uzroke i posljedice. Općeprihvaćena definicija rata kao oružanog sukoba dviju zaraćenih snaga u sebi nosi čitav niz poveznica s društvenim, političkim, ekonomskim i drugim interesnim područjima. U ratu kao društvenoj pojavi sukobljavaju se narodi, države, nacije, religije ili ideologije radi ostvarenja ekonomskih, političkih, vjerskih i drugih interesa. Uporaba sile je oduvijek bila pojava koja je pratila ljudsko društvo. Razvoj društva trajno je slijedio razvoj sredstava i metoda nejednake sile. Njihov osobito sofisticiran razvoj kategoriziran je ulogom države, kao najznačajniji oblik političke i administrativne organizacije društva.¹⁷²

Domovinski rat je bio ključan događaj u stjecanju neovisnosti suvremene hrvatske države. Taj je rat bio odgovor na brutalnu agresiju koja je u Hrvatskoj izazvala brojne, neprocjenjive ljudske i materijalne žrtve. Unatoč društveno-gospodarskim problemima i višestrukim patnjama kojima su bili izloženi stanovnici okupiranih ili vojnim operacijama zahvaćenih hrvatskih krajeva, Domovinski rat je stvorio zajedništvo svih ljudi dobre volje, najprije onih koji su stali u izravnu obranu domovine, a zatim i svih drugih koji su na različite načine pridonosili uspostavi mira.

nijedan povjesničarski prikaz nikada u potpunosti ne korespondira s prošlošću i ne može vratiti prošlost onakvu kakva je bila, jer ona nije postojala u obliku povijesti, već događaja. Stoga je, ističe autor, povjesničar koji piše o nekom događaju u prošlosti u ulozi pripovjedača.

¹⁷¹ O svim razlozima prihvaćanju, odnosno neprihvatanju "jugoslavenske ideje" više, u: Kramarić, Z., Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike, Meandar, Zagreb, 2014., i Nostalgija: kratka povijest zaborava, Meandar, Zagreb, 2016.

¹⁷² Sučić, S., Strategijske značajke Domovinskog rata tijekom 1991., National Security and the Future, svezak 12, br. 4, 2011.

U agresiji na Republiku Hrvatsku, osim osvajanja teritorija, perfidna taktika obuhvaćala je i čišćenje svih tragova hrvatskog identiteta s tih prostora. To je značilo i uništavanje materijalnih potvrda nacionalnog identiteta Hrvatske, jer su sustavno uništavane i oštećivane povijesne cjelina gradova, sakralni objekti, tradicijska arhitektura, arheološka nalazišta, cijeli kulturni krajolici, knjižnice i muzeji i druga ishodišta zajedničke memorije.

U ljeto 1991. godine Antun Šoljan piše: „Kad je počelo, već sam izgubio svaku nadu da ću to doživjeti. A tako je lijepo počelo. Razumna, uljuđena promjena vlasti, bez krvi, bez žrtava, bez revolucije. Kratko sam vrijeme bio sretan, ponovno pun nade. Mislili smo, kod nas se ne može ponoviti Poljska s Jaruzelskim, ne može se desiti Tiananmen, ne može se dogoditi Rumunjska. Ne, nismo mislili da će sad sve biti lako, da će odmah poteći med i mlijeko. Znali smo da smo srušili komunizam, ali ne i vlast onih koji su u njegovo ime vladali; da je vlast srušena simbolički, ne i stvarno – da će se struktura vlasti, totalitarizam u glavama, četrdesetogodišnje naslijeđe, samo postupno mijenjati prema nekakvom europskom, uljuđenom i demokratskom društvu – ali lijepo je počelo i povjerovali smo, po tko zna koji put, da za nas ima nade.¹⁷³ Preljepo je počelo – gotovo idilično i pastoralno – da bi moglo potrajati. Naime, i više je nego očito da je Antun Šoljan „zaboravio“ na jedan mali detalj: u onome momentu kada se uspostavi neka nacionalistička doktrina (u jugoslavenskom slučaju to je neka srpska inačica, derivacija „integralnog/unitarnog jugoslavenstva“), koja će integrirati i mobilizirati pripadnike autoritarne (srpske) nacije, onda će i one nacije koje žele biti moderne (u „jugoslavenskom slučaju“, u 90-ih godinama prošloga stoljeća, moderne nacije željele su, prije svih, biti hrvatska i slovenska) biti skrenute s libertanskog puta republikanizacije, odnosno demokratizacije (u širem i užem smislu), tako što će vlast pervertirati u pravcu cezarističke diktature, revolucionarne tiranije i demokratskog despotizma i da će se ratovi sve više bestijalizirati (postajući prvo narodni, a zatim i rasni – s ili bez apokaliptičke ornamentike).¹⁷⁴

Cilj tog osvajačkog rata nije bio samo uništiti fizički integritet ljudi koje je trebalo protjerati s određenog prostora, već su se trebali razoriti i zatrti tragovi kulture tog sada nepoželjnoga i

¹⁷³ Šoljan, A., *Prošlo nesvršeno vrijeme*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1992., str. 164

¹⁷⁴ Molnar, A., *Narod, nacija, rasa*, Beogradski krug&AKAPIT, Beograd, 1997., str. 275

anatemiziranoga (zbog odrednica njegova nacionalnoga, vjerskog i političkog identiteta)¹⁷⁵ čovjeka iz prostora koji je stoljećima nastanjivao, izgrađivao i oplemenjivao. Uništavanjem spomenika i drugih nositelja kulturnog identiteta hrvatskog naroda, neprijatelj je želio uništiti ne samo fizički, već i onaj dublji, duhovni i simbolički identitet. Dakle, kulturna baština nije stradala kao slučajna posljedica borbi niti kao kolateralna žrtva ratnog sukoba, već je u njemu namjerno i sustavno uništavana.

Uništavanje baštine kao bitne odrednice identiteta grupe često prati i fizičko istrebljivanje njezinih pripadnika, kako bi se neželjeni identitet što učinkovitije negirao, zasjenio, zatro, izbrisao, uništio, a stari poredak, u kojemu je ta grupa imala povlašten položaj, u odnosu prema kreiranju kolektivne memorije, podvrgnuo mehanizmima kolektivne amnezije. Upravo je nametanje kolektivne amnezije metodama sustavnog uništavanja materijalne i nematerijalne baštine anuliranje identiteta zajednice brisanjem njezina zajedničkog sjećanja.¹⁷⁶

Istraživanja su pokazala da upravo ratovi zauzimaju najveći prostor te ostavljaju najdublje usjeke u sjećanju, postajući tako sidrišta naših sjećanja i naših kolektivnih identiteta.¹⁷⁷

Svi antropolozi se slažu oko činjenice da je rat gotovo jednako star kao i ljudska vrsta, a većina se psihologa slaže da je osjećaj za agresivnost koji je podloga rata vjerojatno prirodan većini ljudi. Gotovo svi politolozi tvrde da su se ratovi vodili ili se vode zbog materijalnih, ekonomskih ili

¹⁷⁵ Sjetimo se samo onog ritualnog rušenja tornja katoličke crkve u Sarvašu isključivo zbog patološke potrebe jedne od srbijanskih televizija i kada su se ratne tragedije, stradanja nevinog svijeta svodile na puki reality-show, trivijalnu okladu hoće li se ili neće iz prve pogoditi tamo neki crkveni toranj!

¹⁷⁶ Sjekavica, M., Sustavno uništavanje baštine: prema pojmu kulturocida/heritocida, *Informatica museologica*, Vol. 43 No.1-4, Zagreb, 2013.

¹⁷⁷ Neka empirijska istraživanja („Eurobarometar“) pokazuju da emocionalni šokovi, kao što je bilo ujedinjenje Njemačke, mogu u vrlo kratkom razdoblju dramatično promijeniti osjećaj pripadnosti identiteta: u Njemačkoj je postotak građana koji su izjavili da se nikad nisu osjećali Europljanima (jer su se uvijek osjećali Nijemcima) u 1985. godini bio 25.4% da bi u 1991. godini, nakon ujedinjenja Njemačke, porastao na čak 47.6%

geopolitičkih razloga ili kako bi se osigurao život protiv zajedničkog neprijatelja, bio on stvaran ili pak politički i kulturno i/ili kulturološki konstruiran. Čini se da rat prikazuje ne samo poriv pojedinca prema nasilju, već i kolektiv kako prihvaća razaranje, razotkrivajući neizbježnu činjenicu da rat i nasilje prate čovječanstvo od osvita vremena te da će najvjerojatnije nastaviti biti pratitelji čovjeka. Jedno od pitanja koje slijedom gore navedenog moramo postaviti jest: kako bi se čovjek trebao nositi s tim bolnim sjećanjem ljudskog stanja?¹⁷⁸

Ali, isto tako, ma koliko na prvi pogled, možda, zvuči heretično, trebalo bi postaviti pitanje nije li glavni cilj svih tih nedavnih ratova na prostorima ex-Jugoslavije bilo razaranje svih društvenih struktura u kojima je neka tuđa, „nevidljiva“ neoliberalna politika vidjela prepreke za razvoj privatnog poduzetništva i slobodnog tržišta? Književni, i ne samo književni tekstovi koji nastaju posljednjih godina, između inoga, upućuju i na jednu ovakvu mogućnost.

Teorija kulturne traume američkog sociologa Jeffreya Alexandra pomaže nam da shvatimo kako su traumatski događaji tako duboko ugrađeni u kolektivno sjećanje. Nakon prolaska kroz određene teške kolektivne trenutke koji ostavljaju trag na grupnoj svijesti, kolektiviteti, odnosno zajednice, imaju tendenciju razviti solidarnost koja će im pomoći u zajedničkom dijeljenju patnje. Definirajući i određujući uzroke patnje i pretpostavljajući moralnu odgovornost za svoje članove, zajednice osvještavaju i osnažuju svoj vlastiti osjećaj zajedništva, te ograđuju i definiraju svoj "mi" osjećaj.¹⁷⁹

Kulturna trauma u smislu doživljavanja tragičnog iskustva ima poseban karakter i ulogu u odnosu na traume druge vrste. Alexander jasno ističe da trauma "nije rezultat proživljene boli grupe, već je rezultat akutnog nemira i nelagode koja ulazi u srž naših kolektivnih identiteta." Zbog toga Alexander kulturnu traumu određuje kao traumu koja se pojavljuje onda kada članovi grupe osjećaju da su proživjeli strašan događaj koji ostavlja neizbrisive tragove na njihovoj grupnoj svijesti. Takvo iskustvo zauvijek obilježava njihova sjećanja te mijenja njihovu budućnost na

¹⁷⁸ Martins, F., Rat, proturječna sjećanja i književnost, Rat u književnosti – književnost u ratu, Društvo hrvatskih književnika

¹⁷⁹ Alexander, J., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N., Sztompka, P., Cultural Trauma and Collective Identity, University of California Press, 2004.

radikalan i neopoziv način. Isto tako, Alexander u svojoj definiciji kulturne traume upućuje na neizbježan utjecaj prošlosti na percepciju sadašnjosti i budućnosti kod proživljavanja traumatičnih iskustava, a kakva vrlo lako mogu postati ona ratna.¹⁸⁰ Budući da traumatični događaji koji izazivaju kulturnu traumu ulaze u srž naših individualnih i kolektivnih identiteta, oni nastavljaju imati vrlo važan, a ponekad i presudan utjecaj na poimanje budućnosti, koja se za članove kolektiva nastavlja oblikovati kroz prizmu proživljenog iskustva traume.¹⁸¹

Tu je činjenicu prepoznao i poznati kulturolog Jan Assman koji je primijetio da izmjena između prošlosti i sadašnjosti nije jednosmjerni proces recepcije. Radi se o puno složenijem dijalogu između strana koje nisu objektivne, već određene svojim vlastitim interesom: "Prošlost nije jednostavno prihvaćena u sadašnjosti. Sadašnjost je progonjena od strane prošlosti i prošlost je modelirana, promijenjena i rekonstruirana u sadašnjosti."¹⁸² Prošlost, ili točnije rečeno, rekonstruirana prošlost, neminovno sadrži neke mitske značajke koje ulaze u kolektivno sjećanje, a potom mogu početi ostvarivati svoju realnu moć. Istinitost sjećanja stoga je u njenoj aktualnosti, a ne u njenoj faktualnosti".¹⁸³

¹⁸⁰ Baveći se kulturnom poviješću Prvoga svjetskog rata povjesničar Jay Winter piše: "Sjećanje je dio krajolika. Tko god prolazi kroz sjevernu Francusku ili Flandriju pronaći će tragove strašnih, gotovo nezamislivih, ljudskih stradanja uzrokovanih ratom, te nastojanja da se oda počast poginulima. Ratni spomenici istočkani su kroz okoliš, u velikim i malim gradovima, selima, trgovima, crkvenim dvorištima, školama, mračnim padinama brežuljaka i na poljima. Kroz regiju su raštrkana velika mjesta sjećanja: groblja u Verdunu, kod Marne, Passchendaele, i Somme."

¹⁸¹ Alexander, J., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N., Sztompka, P., *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, 2004.

¹⁸² Devedesete godine u Hrvatskoj su bez dvojbe primjer prekida povezanog sa stvaranjem nove povijesti i novog političkog univerzuma – pozivanje na prošlost i zamišljanje budućnosti samo uz pomoć rekonstrukcije i otkrivanja prošlosti.

¹⁸³ Assman, J., *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Biblioteka Tekst, Vrijeme, 2005.

To što se dogodilo u Hrvatskoj u posljednjem desetljeću dvadesetoga stoljeća možemo, prema mišljenju Franka Ankersmita, nazvati "pomakom u novi svijet". Takav pomak iziskuje nasilje, zapravo – kako on kaže – čak samoubojstvo, uništenje prijašnjega identiteta. Sve to uzrokuje agresiju zbog izgubljenoga identiteta te zahtijeva posebnu vrstu sjećanja, sjećanja na ono što i tko više nisam.¹⁸⁴ To će reći da "afektivni sadržaji - prisustvo patnje, bola, straha, unutrašnjeg rasula i nemira – što se javljaju u takvim okolnostima, bude u tijelu (o samom fenomenu "tjelesnih trauma" više ćemo govoriti prilikom analize pojedinih književnih djela – op. V.K.) novi doživljaj njega samog, stvaraju u njemu novu predstavu svijeta (isto tako, treba reći da ni ta "predstava svijeta" nije nepromjenjiva kategorija i vidjet ćemo analizirajući pojedina književna djela kako će se i ta predstava protokom vremena radikalno mijenjati – op. V.K.) i postavljaju novu granicu koja ga dijeli od toga svijeta".¹⁸⁵

Domovinski rat kao kolektivni događaj te kao iskustvo proživljene kolektivne traume bitno je obilježio suvremene hrvatske osobne i kolektivne identitete. S jedne strane, radi se o realnim i stvarnim preprekama među koje treba, prije svega, svrstati još uvijek malu vremensku odmaknutost od razdoblja rata, kao i samu narav rata (napadnutost zemlje) te njegove posljedice koje su se sjedinile s teškim i nepripremljenim prijelazom Republike Hrvatske iz socijalističkog u demokratsko društveno uređenje. Kod suočavanja s prošlošću Domovinskog rata, u obzir treba uzeti i procese pretvorbe i privatizacije koji su u Republici Hrvatskoj uslijedili ubrzo nakon rata,¹⁸⁶ te su utjecali na daljnja nezadovoljstva šire društvene publike političkim upravljanjem novostvorenom zemljom. S druge strane, Domovinski rat je „živa tema“ dnevnopolitičkih sukobljavanja lijevih i desnih stranaka u Hrvatskoj, a sve zbog izostajanja želje za odlučnim suočavanjem s prošlošću. Neriješena pitanja prošlosti pronalaze svoje mjesto u stalnom revizionizmu povijesnim događajima, a glavno uporište tih „politika sjećanja“ postaje (i ostaje) Domovinski rat, kao posljednji traumatičan kolektivni događaj koji je ostavio duboke ratne tragove

¹⁸⁴ Ankersmit, F., *Narracija, reprezentacija, doświadczenie*. Studia z historii historiografii. E. Domańska, ur. Kraków: Universitas, 2004.

¹⁸⁵ Musabegović, S., *Rat. Konstitucija totalitarnog tijela*, Svjetlost, Sarajevo, 2008., str.15.

¹⁸⁶ Brešić, V., *Rat i književnost*, Matica hrvatska, Vijenac 498

i posljedice i iz povijesti "oživio" i prizvao u sjećanja sve sjene prošlosti i prijašnje ratove i sukobe.

187

¹⁸⁷ O ratnom nihilizmu, kao i o radikalnom odnosu prema neprijatelju, koji je doveo do totalitarne politizacije svakodnevnog života, više u: Musabegović, S., Rat. Konstitucija totalitarnog tijela, Svjetlost, Sarajevo, 2008.

6. RAT KAO EGZISTENCIJALNO ODREĐUJUĆE ISKUSTVO

"U miru, sinovi sahranjuju svoje očeve. U ratu, očevi sahranjuju svoje sinove."

Herodot

Dvadeseto stoljeće opisano je sintagmama „stoljeće rata“, „krvavo stoljeće“ ili, kako ga naziva Albert Camus „stoljeće straha“. Tijekom stotinu godina vodili su se svjetski ratovi, rasni sukobi, bilo je to vrijeme holokausta, nacizma, fašizma, komunizma, studentskih nemira ... Ruši se Berlinski zid, raspadaju se SSSR, Čehoslovačka i SFR Jugoslavija, padaju vlade i politički sustavi.

Devedesete godine dvadesetoga stoljeća u Hrvatskoj su razdoblje važnih i velikih promjena. Sve promjene i svi događaji koji su ostali zabilježeni riječju ostaju svjedoci jedne kulture i njezina naroda.

Recimo da je razumljivo da se u ratu uništava oružana sila, vojna i industrijska postrojenja, donekle se mogu shvatiti i vojna razaranja civilnih ciljeva, ali sustavnost kojom se razaraju crkve, spomenici kulture i institucije kulture jest ona granica iza koje više nema govora o „običnom“ ratu. Tu je u pitanju rat čiju smo karakternu crtu definirali stupnjem njegove prljavosti.¹⁸⁸

„Prošlo je vrijeme Sumatra i Javi!“ rečenica je kojom je teoretičar književnosti, Ante Stamać u „Vjesniku“, krajem 1991. godine ukazao na promijenjene i sasvim nove okolnosti koje su u hrvatsku književnost donijeli ratni dani. Te jeseni Hrvatskom je bjesnio rat, bojišta su se razmještala i širila, a svima zajednički osjećaj je bio da nakon ovog što se događa, više ništa neće biti isto.

Dogodio se rat - egzistencijalno određujuće iskustvo. Sve je bilo zaraćeno: države i nacije, jezik i mediji, znanost i umjetnost, književnost, pisci, knjige, nakladnici i publika, a na kraju i historiografija, koja je sama morala odgovoriti izazovima trenutka.

¹⁸⁸ Kusik, V., Samo je trenutak bilo pitanje zašto – Poetika buke: antologija slavonskog ratnog pisma, Vinkovci, 2010.

Sarajevski filozof i profesor Ugo Vlaisavljević rat je svojedobno imenovao najvećim kulturnim događajem: „U takvim nacionalnim kulturama koje se kroz čitavu svoju povijest bore samo za svoj opstanak – ne samo protiv eksterminacije u ratu nego i protiv asimilacije u miru – rat dobija značenje velikog, možda najvećeg kulturnog događaja. Velikog povijesnog događaja koji ima implikacije kulturne revolucije.“¹⁸⁹ Iako Vlaisavljević u knjizi „Rat kao najveći kulturni događaj“ ponajprije govori o etnonacionalističkim vrednovanjima kulture kao duhovne svakodnevice, također višestruko podcrtava svu širinu redefinicije kulture i njene funkcije u postratnim društvima: „U kolektivnoj svijesti, dakle, rat nije puka nesreća koju treba što prije zaboraviti, iako je postao sinonim za najveće zlo. Upravo po kultu sjećanja, koji se u poslijeratnom periodu s najvećom brigom i odgovornošću gaji u društvu – na svim planovima i u svim segmentima, neprestano, a ne samo na svečanim godišnjicama – može se nazrijeti koliko je rat nešto bitno drukčije od prirodnih katastrofa i velikih udesa.“¹⁹⁰

Agresor je poveo ovaj rat rušeći prvo temeljne institucije hrvatske kulturno-povijesne državotvornosti koje su istovremeno i temelj hrvatskog nacionalnog bića i nadasve njegova duha. Za ostvarenje tog cilja, rušenja, hegelovski rečeno, stupova jednog civilizacijskog poretka, a to je religija, kultura i država, agresor je nedvosmisleno upozorio što ga muči, što mu je cilj. Nije to, dakle, samo napad na hrvatsku državu, već prije i iznad svega, to je napad na cjelokupnost hrvatskog nacionalnog bića kojega identificira upravo njegova kultura i religija.¹⁹¹

Uništiti baštinu znači pokušati modificirati, falsificirati, osakatiti, odstraniti i, „in ultima linea“, ubiti identitet određene društvene grupe kojoj ona pripada. U dinamici društvenih odnosa identiteti se međusobno sukobljavaju. Identiteti, a time i baština putem koje se identiteti očituju, postaju posebno ugroženi revolucijama, ratovima, socijalnim zbivanjima i drugim promjenama težišta društvene moći. Ciljano uništavanje baštine neke grupe pretpostavlja stanovito razumijevanje značenja, dosega, mehanizama i zakonitosti funkcioniranja baštine i njezine uloge u kolektivnom

¹⁸⁹ Vlaisavljević, U., Rat kao najveći kulturni događaj ka semiotici etnonacionalizma, Sarajevo, 2007., str. 62

¹⁹⁰ Ibid., str. 70

¹⁹¹ Kusik, V., Samo je trenutak bilo pitanje zašto, Poetika buke: antologija slavonskog ratnog pisma, Vinkovci, 2010.

pamćenju. Bez toga bismo njezino uništavanje mnogo jednostavnije mogli protumačiti kao običan čin bezumlja i ignorancije kojemu je okidač postao nataloženi višak frustracije, agresije i ludila. Uništavatelji baštine bezumnici su i ignoranti koji identitet doživljavaju kao separatorski, a ne integrirajući činitelj, no i oni su morali spoznati snagu baštine da bi je mogli zloupotrijebiti.¹⁹²

Nije upitno da je svojevrsni nacionalizam bio itekako potreban, ili, bolje reći, neizbježan, da bi se država obranila u vremenu rata. Hrvatski se nacionalizam u okolnostima rata jednostavno morao pojaviti, a bio je reaktivan u odnosu na srpski nacionalizam.¹⁹³ I, upravo, o tom detalju, morali bi voditi računa svi kritičari koji su skloni dovoditi u pitanje reaktivan karakter hrvatskog nacionalizma.¹⁹⁴ A da su svi oblici „nacionalizama“, na neki način, „naše sudbine, potvrđuje nam

¹⁹² Sjekavica, M., Sustavno uništavanje baštine – prema pojmu kulturocida/ heritocida, *Informatica museologica*, Vol.43, Zagreb, 2013.

¹⁹³ Žunec, O., *Goli život: socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*, Demetra, Zagreb, 2007.

¹⁹⁴ Ovdje u prvome redu mislimo na tekstove B. Budena, njegove „Barikade“ i „Kaptolski kolodvor: No, nema nikakve dvojbe da ovaj, kako sam sebe voli titulirati, „autentični predstavnik građanske kritike“, niti u jednom od svojih mnogobrojnih tekstova, intervjuu, ne daje objašnjenje o tome koji bi to bili alternativni/građanski načini prevladavanja dugogodišnje „jugoslavenske krize“, koja sigurno nije počela 90-ih godina prošloga stoljeća, koja je imala i svoju genezu, i gdje su se, neki od njenih ključnih aktera, i, puno prije 90-tih godina, prije svih višestranačkih, slobodnih i demokratskih izbora, jasno i nedvosmisleno odredili i spram modusa kojim bi se ta kriza trebala riješiti! Nevjerojatno je kako neki (o)lako zaborave što su najodgovorniji političari toga vremena javno govorili, kako su besramno prijetili „vojnom opcijom“ kao jednom od najelegantnijih (i, dakako, najučinkovitijih) načina rješavanja te političke krize. I to su činili javno, pred ekranima, pred svjetskom i domaćom javnošću, ništa nisu skrivali... I, onda se, neki poput B. Budena, S. Slapšak u „Ratnom Kandidu, u čudu, “ pitaju: kako je moguće da su se, u toj zemlji „srednje veličine“, za koju neki ozbiljno misle da je predstavljala i posljednji svjetski „modernistički projekt“(Borka Pavičević), pojavilo takvo zlo kao što su to bili ti naši, retrogradni nacionalizmi? Naime, ni uz najbolju volju ne možemo se sjetiti nekog ozbiljnijeg angažmana/političke akcije upravo tih „građanskih kritičara “protiv te otvorene militarizacije društva, koja je svojom neumitnom logikom radila na „buđenju (etno)nacionalizama, koji, zapravo, predstavlja konstantu političkog života u Jugoslaviji. Doduše, ta konstanta jedno je vrijeme bila potisnuta, zamrznuta, ali krajem 80-ih i početkom 90-ih, bili smo svjedoci kako to u stvarnosti izgleda kada se potisnuto počne namirivati svoje dugove, kada

i analiza Marije Todorove, koja smatra da „etnicitet, nacionalizam i etatistiki komunizam formiraju jednu liniju u historijskom razvoju Istočne Europe (gdje uključujemo i Jugoslaviju – op. V.K.) od 18. do 20. stoljeća, oblikujući ono što se može označiti kao (gotovo) neprekinuti nacionalistički kontinuum“, te da „takozvani komunistički nacionalizam (i srpski i hrvatski i slovenski... – op. V.K.) nije ništa ino nego preruseni, „obični“ nacionalizam koji se nakon 1989. godine (u „jugoslavenskom slučaju“ to „zagledanje“ dogodilo se je i prije pada Berlinskog zida, prije 1989. godine – op.V.K.) zagledao u svoju novostečenu golotinu“. ¹⁹⁵ Doduše, M. Todorova želi reći da temeljni problem razumijevanja odnosa etnciteta i nacionalizma, prije svega, treba tražiti u modernom i postmodernom dobu, a objašnjenje za jačanje etničkih i nacionalnih osjećaja suvislije je tražiti u suvremenom europskom i globalnom kontekstu, a manje u samom „naslijeđu komunizma“. ¹⁹⁶ Ovaj primjer pokazuje matricu kojom Todorova problematizira osnove političkih i ideoloških diskursa, kontekstualno utemeljenih, baziranih na sintetičkom modelu mišljenja, te duboko uronjene u lice i naličje stvarnosti. Na taj način postaje kroničar političkih zbivanja i analitičar različitih političkih koncepata, te metarazina političkog i ideološkog diskursa. Zbog toga se u njenim knjigama ne mogu naći plošni opisi političkih događaja, već analize političkih i ideoloških matrica što te događaje proizvode.

Rat u kojem smo se našli mogli bismo nazvati srbijansko-hrvatskim, srbijansko-seljačkim, satrapsko-susjedskim. Sveopća groteska koja se danas zbiva na tlu pokopane Tugoslavije. ¹⁹⁷ Gradovi kao ciljevi rata uništavani su prije svega kao simboli duha kulture jedne nacije - poput razaranja Troje, osmanlijskog rušenja Carigrada, Napoleonova razaranja Moskve, njemačkog bombardiranja Guernice.

se počne odmrzavati! I, ta „provala/povratak potisnutog“, samo je još jedna od mnogih potvrda da svi oni stereotipi o Balkanu, balkanskim narodima i njihovim mentalitetima i nisu dokraja netočni!

¹⁹⁵ Više, u: Todorova, M., „Ethnicity, Nationalism and the Communist Legacy in Eastern Europe“, East European Politics and Societies, Vol. 7, br.1/1992., str.146

¹⁹⁶ Ibid., str.153

¹⁹⁷ Zima, Z., Vjesnik, Panorama, 27. rujna 1991., str. 2

Tu možemo posegnuti za riječima Envera Kazaza, koji je esej „Prizori uhodanog užasa“ posvetio upravo obilježjima ratne književnosti: „Ratna književnost, dakle, etički je angažirana, nedvosmisleno opredijeljena za optiku žrtve koja trpi ili je istrpila užas rata i zločina (...) pa sad nastanjuje egzistencijalnu pustinju iz koje je iscijeđen svaki smisao. Ona zna biti i ideološki angažirana, pri čemu ne zastupa neku jasno definiranu ideološku poziciju, nego dekonstruira ideologiju zločina (...) Ratna književnost u tom pogledu naspram nakazne fašističke ideologije promovira golo ljudsko stajalište, onaj minimalistički pogled odozdo, vizuru žrtve koja iz svoje užasne pozicije motri i dekonstruira hijerarhiju i brutalnu moć političkih institucija zasnovanih na sili i nasilju (...) Ratna književnost očit je dokaz smjene paradigmi na bosanskom i južnoslavenskom kulturnom prostoru (...) Modernistička ideja autonomije književnosti, njen sistem nadpovijesnih, apovijesnih, i transpovijesnih vrijednosti, njen estetski utopizam, njena igra označiteljima, njeno uvjerenje da humanizira i emancipira čovjeka, da proizvođači Ljepotu razvija hermeneutiku Smisla, da vodi ka nekom telosu duha – sve se to raspalo kao krhke dječije igračke, kao nemoćne i zaludne iluzije pred krvavim hodom povijesti i vampirskom nakanom ideologija, politika i đavoljom prirodom zločina. „¹⁹⁸

Upravo urbani prostor bio je cilj zavojevača u ovom ratu, srušiti povijesno nasljeđe, razoriti identitet, najprije napadnutom satrti dušu, a onda ga konačno i fizički likvidirati. Rušenjem crkava, samostana, muzeja, biblioteka, bolnica, škola, institucija i spomenika kulture, gradskih zidina i urbanog duha, napadima na sve povijesne graditeljske slojeve: antički, ranokršćanski, srednjovjekovni, renesansni, barokni i suvremeni/moderni, apsolutno je u pitanje doveden nacionalni i osobni identitet.

Sve je to bilo moguće zato što smo uza zadatak oživljavanja grada, postavili i presudno pitanje, kako kulturu ne pretvoriti u ratnohuškačku propagandu, izbjeći trenutne političke potrebe, želje mase, kako izbjeći ljudske slabosti i lakovjernost pojedinaca, sve ono što u ovakvim prilikama prijeti da se kultura reducira na ratnu subkulturu, na kulturno-ideološki pritisak i ogoljenu formu psihološkog rata.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Kazaz, E., Prizori uhodanog užasa, Sarajevske sveske br. 05, 2004.

¹⁹⁹ Bilosnić, T.M., Umjetnici u Domovinskom ratu, O Samostalnom vodu umjetnika Zadar, Republika, Godište LXVIII 5, Zagreb, 2012.

Agresorski rat protiv Hrvatske doista je mogao biti svrstan u nepripadanje niti ovom vremenu niti ovom prostoru... „kao logična konzekvenca će proizaći svi ovi opustošeni predjeli, sela, spomenici kulture, stotine i stotine pobijenih, sav onaj talog zla koga u evropskoj povijesti nalazimo tek u potresnom svjedočenju umjetnika. Daleko od stvarnog sadašnjeg života.“²⁰⁰

Slike koje su se dnevno susretale bile su slike ubijanja, divljanja, bombardiranja, masakriranja, razaranja, slike koje su na sve moguće načine preoblikovale naše živote. U stanju zaprepaštenja, paraliziranosti i nemoći, te zbog osjećaja i činjenice da se rat ne događa u perfektnu niti u buduću, nego je bjesomučno prisutan ovdje i sada, na najbolji mogući način potvrđuje našu tezu: rat je pogodio i promijenio ne samo sadašnjost i budućnost već i prošlost i uspomene na nju.²⁰¹

Rat čovjeka svodi na ono što jest, ogoljava ga od paunovskih ukrasa društvenog statusa, individualnog ukusa, bogatstva, ljepote ili značaja. To jedinstveno ljudsko iskustvo na sudionika (pa čak i neizravno) ostavlja dubok individualni pečat, ogoljavajući ga i pred samim sobom, otkrivajući talente i snagu, a moguće i bijedu i kukavštinu za koje i nije znao da u njemu čuče²⁰², odnosno, dolazi do međusobnog podudaranja političkog polja i polja golog života, kako je to stanje definirao talijanski filozof, G. Agamben.²⁰³

²⁰⁰ Maković, Z., Vjesnik, Panorama, 4. kolovoza 1991., str. 2

²⁰¹ Vidjeti bilješke 180. i 181, u ovoj studiji! I samo podsjećamo da je Slavenka Drakulić morala „priznati“ da o našoj pravoj prošlosti, o svim onim traumatičnim događajima, Bleiburgu, Križnom putu..., velikim nacionalnim tragedijama, tragičnim sudbinama pojedinaca, nevinih ljudi, civila, žena, djece..., nije znala apsolutno ništa! Vidjeti, Sabrani eseji, Profil, Zagreb, 2005.

²⁰² Mirković-Nadž, A., Autentičnost ratne literature: sirenski zov u gluhoći suvremenog Babilona, Republika

²⁰³ Agamben, G., Homo sacer: Sovereign Power and Bare Life, Stanford UP, Stanford, California, 1998., str.9. Drugim riječima, isključivanje i uključivanje (u određenu, u našem slučaju, hrvatsku zajednicu ili identitet) bios i zoe, javno i privatno, zakon i činjenica – sve to protječe jedno kroz drugo i postaje međusobno nerazlikovno, neodvojivo, indistinktno.

U esejistici Dubravke Ugrešić mogu se iščitati zapažanja o fragmentiziranju nacionalnih identiteta nakon raspada Jugoslavije: na ruševinama bivše države (u ratu, dok je još vruće) nove države užurbano grade svoje identitete. Jedna od njih trudi se da na međunarodnom tržištu bude prepoznata kao domovina prve kravate... ²⁰⁴(...) Isprva je započelo nježno, tajno prebrojavanje, zatim nešto očitije dijeljenje, zatim jako očito žigosanje. A kako inače označiti svoju stoku, kako svoje stado razlikovati od tuđega? (...) Unutar obilježenih narodnih skupina započelo je novo komešanje: ljudi su počeli tražiti novu, dodatnu nijansu u žigu, tu koja će ih staviti na posebno mjesto, koja će odijeliti velikog Hrvata od dobrog Hrvata i dobrog Hrvata od lošeg Hrvata, velikog Srbina od Srbina naprosto.²⁰⁵ Konačni ishod dovodi do formule: identitet, nacionalni, eto ključne riječi rata.²⁰⁶

Citat u kojem se odjevni predmet kravate izdvaja kao prepoznatljiva komponenta novostvorenog hrvatskog nacionalnog identiteta može se nadopuniti zapažanjima koja ističu preoblačenje cjelokupne simboličke sfere nakon raspada Jugoslavije. Sve se “preobuklo” u nešto drugo: od đačkih knjiga do državnih simbola. Ljudi koji će pisati novu početnicu za svoje đake pripadaju narodima koji su se omotali u nacionalne zastave kao u svoj jedini identitet. Taj identitet ih čini sigurnima, daje im osjećaj realnosti, poput dobro provjerene marke “Burberry” ogrtača. ²⁰⁷ Dosljednost autorice Ugrešić vidljiva je i u novijem primjeru izravne usporedbe identiteta s uniformom koju navodi u jednom intervju za tjednik Feral Tribune, 12. siječnja 2006.: „Identitet je poput stare, izjedene moljcima maskirne uniforme koju godinama držite u ormaru. U nekom “historijski pogodnom trenutku” izvlačite je iz ormara i oblačite. Ako je obučete u pravom trenutku – što su mnogi Hrvati učinili – može se dogoditi da profitirate. Ako se zablenete i zaboravite skinuti uniformu, već u sljedećem trenutku izgledat ćete smiješno, što se također mnogim Hrvatima dogodilo. Vole ljudi uniforme, šta da se radi! Uniforma čini čovjeka. „, Navedena nestabilnost identiteta artikulirana odjevnom metaforikom bliska je Baumanovom zapažanju prema kojem

²⁰⁴ Dubravka Ugrešić, *Kultura laži*, Zagreb – Beograd, 2002., str.247.

²⁰⁵ Dubravka Ugrešić, *Američki kolekcionar*, Zagreb – Beograd 2002., str 24. i 25.

²⁰⁶ Ibid., str. 245

²⁰⁷ Dubravka Ugrešić, *Kultura laži*, Zagreb – Beograd, 2002., str. 32

je(...) obvezivanje za jedan doživotan identitet ili čak manje od doživotnog vremena, ali za jedan dulji životni period, vrlo riskantno. Identiteti su za nošenje i pokazivanje, a ne za pohranjivanje i čuvanje.²⁰⁸

U jednome svom eseju iz šezdesetih Antun Šoljan, osvrćući se na termin „književnost između dva rata“, upozorio je kako ratovi nisu baš najbolja mjera za književnost. Nažalost, nije trebalo dugo čekati pa da se i naraštaji koji dotad nisu pamtili rat uvjere da rat nije dobar ni za koga i ni za što, pa ni za književnost.

Tu je situaciju za literarno stvaralaštvo, Albert Goldstein definirao ovako: “Rat će biti neizbježna tema. Ne može jedna sredina imati rat ovakvih razmjera, a da se na njega ne reagira literarno. Trenutno rat ispisuje priče pojedinaca i kolektiva tako da je teško proizvoditi književnu priču na tu temu. Kasnije će se desiti ono što se dešava u svim ratovima, najprije će doći evokacija na rat, a tek poslije čista literarna djelatnost - invokacija.”²⁰⁹

Materijalna stvarnost koja je do tog trenutka bila dosljedno izbačena iz hrvatske proze vratila se kroz prozor u obliku avanture svakodnevnog života. Bojište, podrumi, izbjeglištvo, avionski preleti, razvrgnuti brakovi, izbacivanja iz stanova i masovna umorstva najednom su svačiji život pretvorili u romaneskni štof. U tom deliriju stvarnosti nikome, ni lijevima ni desnima, nije više bilo do izmaštanih fikcionalnih zona.²¹⁰

Već od samog početka bilo je jasno da je tema presnažna da bi joj se moglo odoljeti, kao i to da će se u preslikavanje zbilje krenuti težnjom zaustavljanja vremena. Bilježenje i zaleđivanje onoga što je viđeno vlastitim očima bio je zajednički poticaj sviju autora. Iza nastojanja da se prava

²⁰⁸ Zygmunt Bauman, *Identity: conversations with Benedetto Vecchi*, Cambridge 2004., str. 89

²⁰⁹ Reberski, I., *Umjetnost i rat u Hrvatskoj 1991/92. Nasilje protiv umjetnosti – umjetnost protiv nasilja*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1994.

²¹⁰ Pavičić, J., *Prošlo je vrijeme Sumatra i javi*, Sarajevske sveske, br.05, 2010.

verzija, provjerena osobnim iskustvom, jednoga dana ponudi na pamćenje nekome drugom stajala je i pretpostavke da će ti drugi o istim događajima saznati učeći napamet samo imena onih koji će, u skladu sa zahtjevima nove interpretacije, biti uvedeni u povijesne udžbenike.²¹¹

"Priče u kojima sudjelujemo" tako možemo tumačiti kao kolektivno sjećanje "zamišljene (imaginarne) zajednice" kojoj pripadamo i unutar koje se svrstavamo bez obzira na to što ne postoji realna šansa da sve druge ljude u svojoj zamišljenoj zajednici (a zbog njihove beskrajne brojnosti) zapravo poznajemo. S obzirom da ne postoji direktna, odnosno organska (mehanička) veza koja nas može povezati s članovima naše "nacije" ili "rase", mi zapravo trebamo uspostaviti te poveznice kroz zajedničke, dijeljene priče.²¹²

Ožiljci, one nevidljive krhotine nečijeg sjećanja, mnogim su piscima poslužili kao okidači koji su njihove zamisli i dotad nerealiziranu maštu pretvarali u otiske sačinjene od nebrojeno mnogo riječi povezanih u, manje ili više, smislene rečenice. Pisati o povijesti, onoj osobnoj, a istodobno tuđoj i svačijoj (prisvojenoj od mnogih i nepoznatih), uvijek je povezano sa sjećanjima. Ona mogu biti međunarodno priznata (onda kada ih nije nametnuo neki pojedinac kreirajući kolektivnu memoriju nekog naroda) i činjenično i kronološki potvrđena. Oksimoronski, istodobno ta ista sjećanja mogu biti individualno lažna, stvorena kao obrana od posljedica traumatičnog, a izravno proživljenog iskustva ili kao jednostavna želja za pamćenjem samo onih sretnijih trenutaka. Ožiljci traju zauvijek, no sjećanja se nerijetko potiskuju.

U tekstu „S onu stranu načela ugođe“²¹³ Freud, koji se u spomenutom tekstu bavio prvenstveno ratnim traumama vojnika, opisuje kako se u traumatskoj neurozi ponavlja traumatični događaj koji je nemoguće ostaviti iza sebe te kako je to ponavljanje onkraj sebstva, pa tako i izvan svake kontrole subjekta. Cathy Caruth u svojoj knjizi „Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and

²¹¹ Matanović, J. , Ratni roman – rasprava, Kolo 3/1998.

²¹² Anderson, B., *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London – New York, 2006.

²¹³ Freud, S. „S onu stranu načela ugođe“, u: *Budućnost jedne iluzije*, preveo Boris Buden, Naprijed, Zagreb, 1986. , str. 133

History“²¹⁴ objašnjava kako je trauma objava glasa Drugoga kroz ranu. Trauma jednoga subjekta usko je povezana s traumom drugog, pri čemu postoji mogućnost objave tuđe rane. U traumi su isprepletene priče o životu i smrti jer je priča o traumatičnome događaju zapravo priča o izbjegavanje smrti i preživljavanju nakon toga. Tako nam trauma, istovremeno kao efekt destrukcije i zagonetka preživljavanja, postavlja pitanje: što to znači opstati, što znači postati svjesnim života, odnosno smrti.

Rekonstruiranje traume nikad nije dovršeno. Novi sukobi i izazovi svakog novog stadija životnog ciklusa neizbježno će iznova buditi traumu i iznositi na svjetlo dana neki novi vid toga doživljaja... Vrijeme opet počinje teći. Kad se zaključi „radnja pripovijedanja priče“, traumatski doživljaj doista počne pripadati prošlosti. Na toj točki, preživjele se suočava sa zadacima ponovne izgradnje svojeg života u sadašnjici i ostvarivanja svojih težnji za budućnost.²¹⁵

²¹⁴ Caruth, C., „Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History“, Cornell University, John Hopkins University Press, Baltimore, 1996.

²¹⁵ Herman, J.L., Trauma i opravak, Ženska infoteka, Zagreb, 1996., str. 225

7. **PODJELA KNJIŽEVNE RATNE PRODUKCIJE**

Hrvatski je čitatelj početkom devedesetih godina dvadesetog stoljeća uronjen u povijesno zbijeno vrijeme u kojemu nesreće stvarnih bića izazivaju posvema dovoljno sućuti, zasigurno pomislio kako ga nikada više, ili barem još zadugo, neće intrigirati ništa osim govora o zbilji, govora u kojem će on prepoznati ili svoje osobno iskustvo, ili iskustvo što je stekao slušanjem onih kojima je životna uronjenost u središte zbivanja osigurala pravo na govor.²¹⁶

Događanja na društveno-političkoj sceni oduvijek su snažno pritiskala književnu historiografiju tako da je ona teško mogla računati na svoj autonoman prostor igre koji bi ostavljao dovoljno slobode autoru da ne mora pisati iz neke „a priori“ određene pozicije: nacionalne funkcionalnosti, podložnosti nekoj ideologiji ili robovanju ideji nekoga zajedništva (npr. jugoslavenstvo – op.V.K.). Tome treba pridodati i cenzuru, autocenzuru, politički diktat i narudžbu, otvoreno ili prikriveno dodvoravanje nekoj političkoj ili stranačkoj eliti, osjećaj p(r)ozvanosti da se odgovori na političke aspiracije, na kulturni imperijalizam susjeda. Sve ono što se događalo 1990. i 1991. godine bila je prava turbulentna društveno-politička scena : kriza i konačni slom socijalističkoga sustava, raspad Jugoslavije, prvi slobodni parlamentarni izbori, obnova hrvatske državnosti, agresija na Hrvatsku, Domovinski rat te, paralelno, ekonomska tranzicija praćena socijalnim raslojavanjem, preraspodjelom društvene moći i urušavanjem moralnih vrijednosti. Svi ti događaji i procesi ostavili su snažne tragove ne samo u literaturi nego i u književnoj historiografiji.

Hrvatska je književnost rijetko kada bila toliko pod utjecajem društvenih i povijesnih zbivanja kao početkom devedesetih godina, odnosno za vrijeme trajanja Domovinskog rata. Tada smo, kako Zlatar naglašava, imali dobru, čak i idiličnu, književnost koja je imala čvrste granice i zadanu hijerarhiju.²¹⁷ No književne tendencije i pravci koji su bili jasno definirani, nasilno su prekinuti, a hrvatska književnost devedesetih krenula je u nekom novom smjeru. Taj “novi smjer” Ana Lederer promatra kao poseban “kraj stoljeća” suprotstavljajući ga kraju 19. stoljeća: “Za razliku od razdoblja „fin de sieclea“ na kraju prošlog stoljeća, na kraju 20. stoljeća nema pogleda u budućnost i očekivanja, ili kako je netko već rekao – nema ni straha ni nade. Upravo je to ono

²¹⁶ Matanović, J. Od prvog zapisa do „povratka u normalu“, Sarajevske sveske br.05, 2004.

²¹⁷ Usp. Zlatar, A., Književno vrijeme: sadašnjost, Reč 61, Beograd, 2001., str. 169

bitno obilježje duha vremena našega stoljeća, koji je završio ratom i koncentracijskim logorima i kojemu pamćenje nije ništa pomoglo da prevenira takav kraj. Na njegovu su zalasku umrle sve velike ideje i ideologije.”

To je vrijeme mitologizacije hrvatskog nacionalnog identiteta, gdje sve dobiva epitet „hrvatskog“.

218

Primorac naglašava da se taj prvotni šok iskazivao u rasponu između dviju krajnosti: nesnalaženja i silne potrebe za svjedočenjem.²¹⁹ Svakodnevno rastući broj autobiografskih i dokumentarističkih tekstova postavlja „faction“ kao jedini mogući izbor jer je stvarnost u potpunosti zarobila pripovijedanje. Zlatar to objašnjava na sljedeći način: “Svejedno mislimo li mi da je književnost devedesetih određiva kao dokument vremena ili smatramo da je ona posljedica vremena dokumenata, ne možemo osporiti činjenicu svakodnevne opkoljenosti tekstovima koji su, na različite načine, govorili o zbilji”²²⁰ i diskutirajući o ratnoj prozi tekstove grupira na sljedeći način: zbornici različitih dokumenata i svjedočanstva (tematski vezani uz prognanike i izbjeglice ili ratne operacije); publicistika i feljtonistika; ratni dnevници i autobiografska pripovjedna proza.

Nemec naglašava kako rat ipak nije prekinuo sve tendencije iz osamdesetih, razigrani pluralitet stilova i modela i dalje je ostao glavnim obilježjem produkcije, no rat predstavlja, i u književnopovijesnom smislu, određenu cenzuru koja je prikazana kao radikalni tematski zaokret nekih pisaca prema stvarnim problemima i egzistencijalnoj ugroženosti hrvatskog naroda.²²¹

²¹⁸ “Hrvatska puška na hrvatskom ramenu” ili slike hrvatskog vojnika s puškom u jednoj, a krunicom u drugoj ruci (op. V.K.)

²¹⁹ Usp. Primorac, S., *Linija razdvajanja – Hrvatska proza o ratu i njegovim posljedicama 1990 – 2010.*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.

²²⁰ Zlatar, A., *Književno vrijeme: sadašnjost*, Reč 61, Beograd, 2001., str. 170

²²¹ Usp. Nemec, K., *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 2003.

Julijana Matanović također pokušava grupirati književnu ratnu produkciju, te ju dijeli na tri vremenska razdoblja: vrijeme prvo koje traje od 1992. do 1997. godine, vrijeme drugo koje traje od 1997. do 2000. godine i vrijeme treće koje traje od 2000. nadalje. Vrijeme prvo predstavlja ono što smo “vidjeli svojim očima”. To je vrijeme kada je stvarnost zanimljivija od fikcije, a čitatelj je toliko uronjen u povijesna zbivanja da ga ni ne zanima ništa osim govora u zbilji. “Književnici su istodobno stavljeni pred izazov velike teme, posvema svjesni kako i sami videozapisi i zabilježeni govori svjedoka uspijevaju, a pogotovo u trenutku u kojem zbiljska priča još nije zgotovljena, nadjačati snagu njihove umjetničke riječi.”²²²

Afirmiranim imenima hrvatske proze ratni događaj postaje središnja tema djela ili scenska kulisa za priče nekih drugih žanrova. Javljaju se i novi autori svojim prvijencima, a velik dio ovog korpusa čine svjedoci ratnih događanja, zapisivači s terena, kao što su Davor Špišić, Branko Vrbošić, Zoran Filipović i iznad svega, Siniša Glavašević. Ovo je vrijeme „prvo“, vrijeme opisivanja stanja i popisivanja naslova.

Vrijeme „drugo“ još uvijek zadržava pravo na provjeravanje autorove ratne biografije, ali se počinje razgovarati i o književnim vrijednostima pojedinog djela. Za ovo je vrijeme ključna 1997. godina, kada izlaze romani: „91, 6 MHZ - Glasom protiv topova“ Alenke Mirković, „Kratki izlet: Zapisi iz domovinskog rata“ Ratka Cvetnića “koji su se predstavili i kao slike vremena i kao djela kojima se prilazi očima književnoga kritičara.” Roman Marijana Gubine „260 dana“ napisan je 2012. godine, ali ga zbog načina na koji je pisan, „vidio sam to (i osjetio) svojim očima“ svrstavamo u vrijeme „drugo“.

Vrijeme „treće“ u potpunosti se vraća pravom prostoru književnosti, a kritičari i čitatelji su usmjereni isključivo na književni tekst. Kao ogledni primjeri ovog vremena mogu poslužiti romani: Josipa Mlakića „Kad magle stanu“, Tarika Kulenovića „Jeleni na kiši“, Slađane Bukovac „Rod avetnjaka“ i Roberta Međurečana „Prodajem odličja, prvi vlasnik“.

²²² Matanović, J., Od prvog zapisa do “povratka u normalu, Sarajevske sveske br. 5, 2004.

7.1. VRIJEME „PRVO“ – PRIČE U KOJIMA SMO SUDJELOVALI (1991. – 1995.)

Jedna od osnovnih nakana pisaca svjedočenja bila je da opišu i prikažu vlastiti doživljaj rata kao najstrašnijeg, najkaotičnijeg, kontingentnog i trajno uznemirujućeg povijesnog iskustva na takav način da ono, kao što je obrazlagao Ricouer poprimi obilježja „konfiguriranog povijesnog vremena“ kojem autor kroz tekst daje viši stupanj smisla dovršenosti i postiže veću „kontrolu“ nad razvojem opisanih događaja.“²²³

Svjedočenje kao kazivanje prisjećanja onog viđenog, doživljenog i utjelovljenog bitno obilježavaju odlike usmenog kazivanja. Uz ovu temeljnu odrednicu potrebno je naglasiti i težnju za autentičnim, istinitim i činjeničnim prikazom prošlih događaja i doživljaja, te više ili manje iskazano povjerenje u jezik kao sredstvo intersubjektne komunikacije. Svjedočenje ima i privatnu, ispovjednu i duhovnu dimenziju, te javni – politički i sudbeni – vid. Uporaba riječi „svjedočanstvo“ povezuje oba značenja dajući pojedinačnom doživljaju novu i širu dimenziju.²²⁴

Glasovita Aristotelova distinkcija između pjesnika i historiografa iz IX. poglavlja „Poetike“, po kojoj povjesničar piše o događajima koji su se dogodili, a pjesnik o događajima koji su se mogli dogoditi, doživjela je u posljednja dva-tri desetljeća temeljitu reviziju. Hayden White i Dominick LaCapra u svojim su radovima historiografiju i naraciju približili u tolikoj mjeri da se granice među njima više i ne razaznaju, ili su čak potpuno dokinute. Tako u Whiteovoj knjizi „Tropic of Discourse“, čitamo sljedeću formulaciju: „Historija se zapravo interpretira baš na način na koji pjesnik ili romanopisac dočaravaju, to jest tako da se nečemu što se isprva čini zagonetnim i tajanstvenim podari prepoznatljiv oblik i tako ga se učini bližim.“²²⁵

Zapisi sjećanja i svjedočenja govore nam da povijesne istine i kolektivna uvjerenja nisu jednom zauvijek zacrtani, nepromjenjivi scenariji neovisni o aktualnim događanjima i kulturnim mijenama. Njihova najveća vrijednost je to što u njima zatičemo svakodnevnim iskustvu blisku situaciju koegzistiranja suprotstavljenih uvjerenja i spoznaja koje međusobno utječu jedne na

²²³ Ricouer, P., *History and Truth*, Evanston, IL: Northwestern Univ. Press, 1992.

²²⁴ Herman, J.L., *Trauma i opravak*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996., str. 211

²²⁵ Hayden White, *Tropic of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore, 1978., str.126.

druge, (raz)uvjeravaju jedne druge bez prisile da samo jedno mora biti (u izvanpovijesnom smislu) ispravno.

Kroz zapise i svjedočenja nailazimo na dva suprotstavljena načina reflektiranja vlastitog iskustva i modeliranja vlastitih spoznaja o svijetu. Jedan je afirmativan i samolegitimirajući - „ neka doznaju naša djeca kako smo skupo platili slobodu“ - a drugi introspektan i ispovjedni, odraz onespokojavajućih i emotivno iritantnih pitanja koja su se nametala piscu. Onaj prvi prepoznaje svog naslovljenika u Domovini, njezinim sinovima i budućim naraštajima, ovaj drugi računa s čovjekom kojem „ ništa ljudsko nije strano“ i koji traži tekst koji mu pomaže prepoznati, razumjeti i vrednovati vlastito životno iskustvo. ²²⁶

Vrijeme velikih stradanja, iznevjerenih očekivanja, nevinih žrtvi i bezimenih heroja tražilo je svoje glasnogovornike, svoje pouzdane pripovjedače koji bi najpotresnija i najintimnija ratna iskustva znali prenijeti onima kojima su ona potpuno nepoznata.

Svjedočenja o obrambenom ratu u Hrvatskoj iznesena su u jednoj od nedvojbeno značajnijih ratnih knjiga, dokumentarnoj monografiji pod naslovom „ Hrvatsko ratno pismo 1991./1992.“ urednice

²²⁶ Hrvatska sveučilišna naklada i Hrvatski institut za povijest iz Zagreba pokrenuli su prije kratkog vremena zajedničku knjižnicu „Svjedoci povijesti“, kako bi kroz memoare, svjedočenja i razmišljanja svjetskih političara, međunarodnih posrednika, diplomata i novinara koji su izravno ili posredno bili uključeni u zbivanja u svezi s raspadom Jugoslavije, osamostaljenjem novih država, srpskom agresijom na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu te brojnim ratnim zločinima i genocidom koji su se dogodili na ovim prostorima. Izdavači, između ostaloga, kažu: "Bez tih svjedočenja tvrdnja da je hrvatska misao o slobodi i samostalnosti nailazila na nerazumijevanje i otpor bila bi samo prazna riječ bez dostatne uvjerljivosti - ovim svjedočenjima ona postaje nedvojbeno. Otuda će zasigurno biti mnogo lakše zaključiti s kakvim se sve teškoćama suočavala Hrvatska na putu do svoje neovisnosti i zašto je hrvatska sloboda imala tako visoku cijenu." Citirano prema Tončić-Sorini, L., Usamljena borba Hrvatske, Od pobjede jezika do pobjede oružja, Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatski institut za povijest, Knjižnica Svjedoci povijesti, Knjiga 6, Zagreb, 1998., str. 155 U sklopu ove knjižnice tiskane su dosada sljedeće knjige: Veleposlanikova priča (Thomas Patrick Maledy), Posljednji balkanski rat (Jean Cot), Pogled s Bospora (Suleyman Demirel), Balkanska odiseja (David Owen), Dossier Balkan i Hrvatska (Alois Mock).

Dubravke Oraić Tolić²²⁷ koje s jedne strane daje stvarna pisma koja su pojedinci i ustanove pisali kako bi razjasnili istinu o ratu protiv Hrvatske, a s druge strane uvodi novi način pisanja koji se pojavio u vrijeme rata, kao pisani otpor hrvatske kulture protiv srpske agresije 1991./1992.

Rat je urodio novom željom za komunikacijom sa svijetom, građani Hrvatske su smatrali da će pravodobna informiranost o stvarnim činjenicama i o odnosima snaga „zaraćenih strana“ rezultirati vojnom intervencijom ili barem djelotvornom diplomatskom diskvalifikacijom agresora.

Knjiga „Hrvatsko ratno pismo 1991./1992.“ sadrži tri vrste tekstova – apele protiv rata koje su pojedinci, razna društva i ustanove slali u svijet; mišljenja i iskaze o Domovinskom ratu hrvatskih i svjetskih intelektualaca, ²²⁸ nobelovaca, hrvatskih građana, te pjesme koje su nastale kao neposredna reakcija na rat. Tekstovi su svrstani u poglavlja koja označuju mjesece od siječnja 1991. godine do primanja Hrvatske u Ujedinjene narode, u svibnju 1992. godine. ²²⁹

Siječanj 1991. mjesec je prvih otvorenih prijetnja jugoslavenskih generala i prvoga apela majki mladića na odsluženju vojnog roka u federalnoj vojsci, koja će uskoro postati agresor na njihovu domovinu, Republiku Hrvatsku.

²²⁷ Hrvatsko ratno pismo, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, Sveučilišta u Zagrebu, 1992.

²²⁸ Razlog početnog nerazumijevanja prirode rata u Hrvatskoj u akademskim krugovima možda najbolje tumači Terry Eagleton koji misli da su i liberalni i poststrukturalistički intelektualci propustili priznati: „... da postoje određene ključne političke borbe u kojima netko mora pobijediti, a netko izgubiti. Dekonstruirati ovu binarnu opreku znači zalagati se za status quo. Eagleton, T., „Deconstruction and Human Rights“. U: Freedom and Interpretation, Johnson, B., ur. New York, Basic Books, 1983. , str. 50

²²⁹ Osnovni kriterij za izbor građe bila je dokumentarna i ljudska vrijednost tekstova na podlozi stvarnih ratnih zbivanja zabilježenih u kalendaru događanja... Apeli su najčešće birani po trenutku pojavljivanja (prednost su imali raniji) ili po važnosti reakcija, iskazi su birani po uvjerljivosti argumentacije (ako su njihovi autori intelektualci) i svježini izraza (ako je riječ o neposrednim sudionicima ratnog vihora), a pjesme po ulozi koju su odigrale u duhovnoj mobilizaciji Hrvatske (u slučaju popularnih pjesama i tekstova uz video spotove) ili po vezanosti uz stvarne ratne događaje i mjestu u kronologiji rata (u slučaju umjetničke lirike).

U veljači, ožujku i travnju pojavljuju se prva upozorenja hrvatskih kulturnih ustanova na ozbiljnost prijetnja iz Srbije i jugoslavenskoga vojnog vrha.

Matica hrvatska, Sveučilište u Zagrebu, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Društvo hrvatskih književnika i P.E.N. – Hrvatski centar upućuju u veljači 1991. godine zajednički apel i upozoravaju da je „Hrvatska izložena bezobzirnim propagandnim napadima, vojnom pritisku i prijetnjama građanskim ratom. Svim sredstvima nastoji se srušiti legalna vlast, uzdrmati samosvijest stanovništva, onemogućiti razvoj demokracije, stalnim subverzivnim djelovanjem uništiti gospodarstvo i tako je spriječiti da slobodno odlučuje o svojoj sudbini...“, te mole da se „Hrvatskoj pomogne, jer pomoći Hrvatskoj u ovom trenutku znači pomoć miru i slobodi u Europi.“

Vlado Gotovac, hrvatski književnik i političar, piše u svom nekrologu hrvatskim redarstvenicima, masakriranim u Borovom selu u svibnju 1991. „... San protiv podlosti. Mudrost protiv bjesnila. Znanje protiv sljepila. Govor protiv urlanja. Mašta protiv zločina. Hrabrost protiv strvinarstva. To je ratni raspored između Hrvatske i njezinih neprijatelja.“, a Pavao Pavličić opisuje „zbilju koju mi živimo u kojoj postoje razoreni gradovi, raketirani crkveni tornjevi, spaljene knjižnice, sa zemljom srađeni kulturni spomenici što su nam ih namrla stoljeća prije nas. To je sadašnjost; a što nas u budućnosti čeka, nije teško dokučiti... čekaju nas situacije u kojima još dugo i dugo nećemo imati mnogo razumijevanja ni za probleme slobodnoga stiha, ni za žanrovske filmove, ni za gestualno slikarstvo.“

U srpnju hrvatska je kultura shvatila da je rat i da je njezina uloga razjašnjavanje istine o ratu. Kolovoz je mjesec masovnih pokolja i progona Hrvata i pokreta majki za mir – Bedem ljubavi.²³⁰

²³⁰ Bedem ljubavi je pokret koji je nastao 1991. godine, osnovale su ga majke čiji su se sinovi nalazili na odsluženju vojnog roka u JNA. Pokret je odmah i u potpunosti podržan od vladajućeg režima. Bile su suorganizatorice masovnog prosvjeda pred Komandom JNA u Zagrebu koji je kulminirao organiziranim odlaskom u Beograd 29. kolovoza 1991. gdje su članice Bedema tražile puštanje Hrvata i ostalih ne-Srba iz JNA. Nakon toga su 3. rujna krenule u Bruxelles, sjedište EZ-a, gdje su tražile da Evropa i svijet priznaju hrvatsku samostalnost te zaustave rat. Nakon toga je Bedem ljubavi nastavio svoj rad u Hrvatskoj, uglavnom baveći se humanitarnim radom s ranjenicima iz HV-a i HVO-a i hrvatskim i bosanskim izbjeglicama. Bedem ljubavi se također nazivao i Pokret majki za mir. Danas Bedem ljubavi uglavnom radi na organiziranju pomoći ratnim veteranima. Citirano prema: <http://www.women-war-memory.org/> (pogledano 2.02.2017.)

U rujnu i listopadu apele, iskaze i pjesme pišu gotovo svi koji nisu na fronti.²³¹

U studenome stiže sve više reakcija iz svijeta, a hrvatska je kultura zanijemjela pred prizorima razaranja i pada Vukovara.²³²

Prosinac je mjesec Dubrovnika i osobnih ispovijedi, mjesec rezignacije i očekivanja međunarodnog priznanja, koje napokon dolazi 15. siječnja 1992. godine.

Zanimljivo je istaknuti da su u knjigu uvrštena i tri teksta iz Republike Srbije: Priopćenje saveznog sekretarijata za narodnu obranu pod uredničkim naslovom „Komunizam nije mrtav“, Odgovor Srpske akademije nauka i umjetnosti Hrvatskoj akademiji znanosti u umjetnosti i Odgovor društva konzervatora Srbije Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu. Oni predstavljaju tri mentalne strukture u Republici Srbiji koje su, svaka na svoj način, odgovorne za rat u Hrvatskoj.

²³¹ Pošiljatelji hrvatskoga ratnog pisma bili su svi slojevi hrvatskog društva u domovini i iseljeništvu (pisci, sveučilišni profesori, umjetnici, predstavnici narodnih zajednica i manjina, hrvatski vojnici, nepoznati građani, djeca), a pismo je upućivano na dvije glavne adrese: na adresu agresora i na razne adrese u Europi i svijetu.

²³² Unatoč brojnim reakcijama iz svijeta, ostaje gorak okus nepovoljnih međunarodnih okvira zaustavljanja ratnoga sukoba, uspostave mira, ali i nemoći, nesnalaženja, pa i nehtijenja vodećih europskih i svjetskih demokratskih čimbenika da aktivnije djeluju na rasplitanju hrvatske tragedije. U takvome međunarodnom (geo)političkom okviru istina i pravda ustupaju svoje mjesto pred suprotstavljenim interesima svjetskih moćnika. Zbivanja u Hrvatskoj nedvojbeno su pokazala da međunarodna zajednica nije imala ni želje, niti mogućnosti (mehanizme) za aktivnije i pravodobnije rješavanje nastupajućih kriza i sukoba. „Izlaz iz tako nepovoljnog političkog, nacionalnog, vojnog i gospodarstvenog okružja druge su republike (ponajprije Hrvatska i Slovenija, a kasnije i BiH, odnosno Makedonija) vidjele isključivo u nacionalnom oslobođenju i stjecanju državne samostalnosti i suverenosti. Svijet je bio nespreman za ono što se zbivalo u raspadajućoj Jugoslaviji. I ne samo to, svijet je, na žalost, želio opstanak Jugoslavije pod svaku cijenu, jer se plašio narušavanja višedesetljetne hladnoratovske geopolitičke i geostrateške stabilnosti na jugoistoku Europe koju je komunistička Jugoslavija, kao svojevrsan tampon između istoka i zapada, (pre)dugo održavala.“, citirano prema Živić, D., Društvena istraživanja Zagreb, God. 8, Br. 1 (39), 1999., str.201-216

S druge strane, u knjizi je i izvadak iz intervjua koji je za HTV dao Mirko Kovač u listopadu 1991. godine. Kovač pripada među rijetke srpske intelektualce koji su se javno ogradili od osvajačkog rata Srbije, te je zbog nemogućnosti daljnjeg djelovanja u Srbiji napustio Beograd i nastanio se u Hrvatskoj. U svom intervjuu navodi „... ovo je genocid nad kulturom, ovo je želja da se jedan narod uništi, uništavanjem njegovih svetinja i njegove kulture... To je apsolutno, po mom shvatanju, jedan nezapamćeni zločin, a doživljavam ga kao neku vrstu poraza srpskog duha. Međutim, ne može se kultura jednog naroda uništiti. Može na dno mora da potone, pa ipak neće je nestati.“

Akcija „Nobelovci za mir u Hrvatskoj“ započela je apelom ²³³ američkog nobelovca Linusa Paulinga. Apel je bio upućen svjetskim političarima, državicima i vladama te široj javnosti. Uz financijsku pomoć hrvatskog iseljništva apel je objavljen u poznatom američkom listu „New York Times“, uoči međunarodnog priznanja Republike Hrvatske. Apel je do veljače 1992. potpisalo ukupno 127 dobitnika Nobelove nagrade diljem svijeta!

Umovi i srca osvajača i rušitelja Vukovara, Zadra, Dubrovnika, Osijeka i drugih hrvatskih gradova i sela bili su zarobljeni mitom o spasiteljima Jugoslavije, „spasiteljima srpskog naroda od ustaške kame“ i „osloboditeljima Vukovara“. Oni su vjerovali da nas tenkovima i krvlju moraju ponovno podučiti njihovoj ranjenoj ljubavi prema bratstvu, jedinstvu i komunizmu. Kao argument teze o „ranjenoj ljubavi“, vrijedno je citirati pismo koje je general JNA Andrija Rašeta 18. kolovoza 1991. uputio obitelji Gordana Lederera:

„... To što me nazivate suradnikom četnika (objavljeno u faksimilu ispod slike Vašeg sina u „Vjesniku“ 14.8.1991. godine), što me optužujete da sam uskratio upotrebu helikoptera, to što me lažno optužujete za različiti tretman sukobljenih strana, kao i što me generalni direktor HTV-a, gospodin Vrdoljak na posljednjem ispraćaju Vašeg sina naziva „ generalom koji je uskratio letilicu koja je Gogu mogla odvesti u život!“, sve je to rezultat jedne nerazumne , besmislene, i moram kazati, prljave kampanje prema JNA, njenog starješinskog sustava i rukovodećih armijskih kadrova. Najčešće u funkciji političkih interesa, nazivaju nas „okupatorima“, „četnicima“ i drugim teško shvatljivim izrazima... Svakoj majci je uspomena na svoga sina najdraža, osobito ako se radi o sinu jedincu. Dakle, s najdražim se uspomenama treba postupati krajnje obazrivo i

²³³ Apelativna proza je bila proizvod uglavnom medija i potrebe da se agresija učini međunarodnim problemom

dostojanstveno. Zato Vam vraćam sliku Vašeg sina Gordana, koji i slikom urednog vojnika JNA, iskazuje primjerenost, dostojanstvo i ponos. Pa neka tako i ostane, bez zloupotreba...“

To je pismo izuzetno zanimljivo jer pokazuje kako visoki časnik JNA nipošto nije bio primitivni nacionalist i neobrazovani, proračunati ubojica, nego vojni časnik „zarobljenog uma“ koji naprosto nije želio shvatiti da je već tada bio instrumentom bezobzirne i osvajačke politike. Dokaz je da su neki časnici JNA vjerovali ili glumili da vjeruju kako je agresija na Hrvatsku „častan posao“.

U opisivanje vremena uključili su se i zapisivači s terena svjedočanstva o ratnim strahotama u kojima se autorska svijest često pojavljuje u funkciji neposrednih svjedoka, očevidaca i komentatora zbivanja. Pritom se u poetičkome smislu približujemo konceptu „neizmišljenih romana“, romana istine i „preslikane zbilje“, odnosno romana – dokumenata i romana – kronike...²³⁴

Naposljetku, iz susreta ovakove stvarnosti, koja snagom svojega užasa nadrašta sredstva za njeno umjetničko oblikovanje, autoru se, želi li se upustiti u izazov literarizacije, a da pritom izbjegne hermetičan, privatni jezik, otvara tek nekoliko puteva. Jedan je: emotivnim, povišenim, patetičnim iskazom referirati o teškim emotivnim stanjima i tako profanirati, sekularizirati stvarne patnje kojima je subjekt izložen; drugi je: suziti svoj iskaz na referiranje događajnosti i najsžetijim oblikom mimeze, vjerno, činjenično, bez velikih figurativnih uzmaha evocirati užas u njegovu najelementarnijem, događajnom, a još uvijek čitljivom obliku.²³⁵

Iskustvo rata nije samo odveć bolno, tragično i užasno, nije samo apsurdno, mada je prije svega upravo to. To iskustvo je, sazajno, od jedinstvene vrijednosti, gnoseološki nezamjenjivo. Čovjek sa značajnim iskustvom rata i čovjek koji rata okusio nije – dva su različita bića. Bića koja se međusobno teško mogu razumjeti, a nikad potpuno i nikad do kraja. Pa bili i rođena braća. Doživljaj ratnih strahota mijenja osnovne predstave o društvu i čovjeku, o nama samima,

²³⁴ Nemec, K. , Povijest hrvatskog romana, Školska knjiga, Zagreb, 2003.

²³⁵ Pšihistal, R., Vinkovačka ratna proza D. Plavšića: (uz čitanje knjige Zapisi iz srpskih logora), Književna revija br.3/4/5/6, 1997.

pretumbava cijelu „sliku svijeta“ građenu u vrijeme mira i naivnih projekcija budućnosti. U pomami organizovano ubilačkog, sverazornog ludila, sve se to smjesta ruši u prah i pepeo. Tada valja sačuvati ne samo goli život, već i volju za životom, odbraniti svoj duh i jezik od potpune paralize i smrtonosnog beznađa. I ono najvažnije: ne prodati dušu đavolu.²³⁶

Rat – halapljiva mašina za ubijanje – pruža piscima krupnu, uprkos obilju ratova i ratne književnosti nimalo izlizanu temu, jer stavlja čoveka u graničnu situaciju u kojoj do izražaja dolaze u mirnodopskim vremenima pritajene osobine. Dižu se brane zla i mržnje, čije bujice su u stanju da munjevito unište pojedince, porodice, rasture sela, kvartove, osakate gradove i čitave narode; dugogodišnji napor se nepovratno ruše, menja se socijalna, psihološka, a ponekad i nacionalna struktura društva.²³⁷

Visoka brojka objavljenih naslova, ispisanih u različitim žanrovima, s više ili manje književnoga uspjeha, otkriva autorsku potrebu da se o ratu i njegovim posljedicama govori iz prve ruke. U situaciji kada je život postao zanimljiv i „napet“ kao roman, nije čudo da se brojni amateri odlučuju romansirati svoj ratni život i avanture. Tako će tijekom sredine devedesetih nastati fenomen «hrvatskog ratnog pisma», odnosno amaterske ratne memoaristike. Pišu ih obrazovani i oni malo manje, anonimni književni početnici i amateri koji su imali potrebu baciti svoja sjećanja na papir.

Zadaću ljetopisaca ratova i užasa preuzimaju oni manje pismeni i stilski osviješteni a i ono (malo) pisaca koji su njihovi izravni sudionici, iz ratova izlaze s neizbježnom prtljagom... stoga autentične glasove počesto prate etikete, pa čak i optužbe, za „povijesnu neobjektivnost“ ili „naivni amaterizam“, dijelom opravdane, a dijelom potaknute iracionalnim strahom od potencijalnih barbara pred zidinama Rima.²³⁸

Osim unutarnje potrebe autora mnogobrojnih objavljenih svjedočanstava, autobiografskih i memoarskih zapisa da daju svoj obol „duhovnoj zaokupljenosti činjeničnim“ i svoj osobni

²³⁶ Tontić, S., Ratno antiratno pismo, Sarajevske sveske br. 05

²³⁷ Doležal, J., Sedamdeset sedmodnevni rat u srpskom romanu, Sarajevske sveske br. 05

²³⁸ Mirković-Nadž, A., Autentičnost ratne literature: sirenski zov u gluhoći suvremenog Babilona, Republika

doprinos demokratskom impulsu „ proizvodnje“ arhivske građe za povijest Domovinskog rata, kod mnogih je bila prisutna i težnja za osvajanjem povijesnog i diskurzivnog prostora vlastite osobnosti.

„Ono o čemu se ne može govoriti o tome treba ćutati“. Da li je metafora «ratnog pisma» samo nadomjestak za to ćutanje (dakle, učinak pisma prije pisma)? Źuđena tišina nakon bitke, nakon što je «buka i bijes» povijesti - ne utihnula - prije zaglušila naše uši? ²³⁹

„Ratno pismo“ kao oznaka za žanrovski sustav dokumentaristićke poetike koja se primarno ogleda u poetikama manje ili više afirmiranih autora koji su rat osobno proživjeli i svoja svjedoćanstva zabilježili, oznaka je i za to ljudsko dostojanstvo koje nije niti u kritićnim trenucima nosilo oznaku mržnje već je gomilani gnjev ugrađen u još veću brigu za vlastitu tradiciju...²⁴⁰ Nitko se pritom nije bavio ratom kao velikom temom o borbi između dobra i zla, rat je u hrvatskoj izazvao pitanje vlastite tragedije, otkrivanje vlastite spoznaje o ljudskoj istini.

Ključne rijeći koje su usmjeravale sve „pisce“ na ratne teme bile su „svjedoćenje“ i „vidio sam to svojim očima“. Upravo neposredno iskustvo zbilje zasnovano na metodi „vidio sam svojim očima“ osigurava ovim autorima mogućnost govorenja o ratu u prvom licu jednine....“ Ratno pismo“ ćine tekstovi, fotografije, grafiti brojnih autora koji su bili svjesni važnosti oćuvanja povijesne suvremenosti kao i suvremene povijesti ćije se pretapanje zbivalo njima pred očima.. njome se oblikuje mala povijest velikog rata kojemu je upravo selektivan izbor opisanih događaja dovoljan za glas izrijek koji glasi „vremenu usprkos“.²⁴¹

²³⁹ Nirman Moranjak-Bamburać, Ima li rata u ratnom pismu? Između ćutanja i psovke, Sarajevske sveske br. 05

²⁴⁰ Sablić Tomić, H., Vrijedan prilog ćitanju slavonske suvremene baštine, Književna revija br.3/4/5/6, 1997.

²⁴¹ Sablić Tomić, H., Hrvatska autobiografska proza – rasprave, predavanja, interpretacije, naklada Ljevak, Zagreb, 2008.

Novost je svakako pravi boom nefikcionalnih ili polufikcionalnih formi, poput autobiografija, memoara, biografija, dnevnika, pisama, svjedočanstava, „neizmišljenih“ romana. Pisci devedesetih najčešće zbog terapijskih razloga bježe u svijet djetinjstva i mladosti, vraćaju se proživljenima traumatičnim iskustvima, povjeravaju čitatelju svoje tajne, propitkuju vlastita sjećanja i uspomene, obnavljaju slike pohranjene u memoriji.²⁴²

Ti novi ili situaciji prilagođeni žanrovi, koji su pokušavali jezikom književnosti odgovoriti na novonastale društvene i političke nedaće – fragmentarna autobiografska i dnevnička proza, proza koja tematizira ratna događanja i hibridni prozni žanr u formi kolumnističkih, novinarskih tekstova na rubovima fictiona i factiona – osim nekoliko naslova iznimaka – iz današnje su perspektive uglavnom literarno nerelevantni i ostaju većim dijelom na razini dokumenta jednog vremena u kojem je teza o tome kako svatko ima pravo na priču o vlastitom životu ostala često tek paravan za amaterizam pa i nacionalnoeuforična stajališta upakirana u kvaziknjiževnu formu.²⁴³

Ovakova „prilagođena“ proza je nedvosmisleno opredijeljena za optiku žrtve koja trpi užase rata i zločina, ideološki je angažirana i promovira golo ljudsko stajalište, vizuru žrtve koja iz svoje užasne pozicije promatra hijerarhiju i brutalnu moć političkih institucija zasnovanih na sili i nasilju. Ona je svakako i politična, jer se politika pokazuje kao totalitarna disciplina koja u svoj sustav vrijednost ugrađuje ukupan horizont društva i čovjeka bez ostataka. Budući da počesto govori iz središta povijesne apokalipse, ova književnost nastoji biti dokumentom i individualne i društvene tragedije, a nerijetko se nameće i kao sociološka analiza deformiteta društva i analitički zahvat u nakaznost ideoloških fenomena.²⁴⁴

Činjenica da je pred nama svijet viđen očima ljudi koji su sve to doživjeli osobno, na svojoj koži, daje diskursu rata osobitu snagu i težinu. Pritom se u poetičkom smislu često približujemo konceptu „neizmišljenih romana“, „romana istine“ i „preslikane zbilje“, odnosno romana-

²⁴² Nemec, K., *Povijest hrvatskog romana*, Školska knjiga, Zagreb, 2003.

²⁴³ Pogačnik, J., *Usponi, padovi i konačno dobri radovi*, Hrvatska revija 3, 2009.

²⁴⁴ Kazaz, E., *Prizori uhodanog užasa*, Sarajevske sveske br. 05

dokumenata i romana kronike koji u modeliranju zbilje posuđuju narativnu strategiju tzv. novog žurnalizma.²⁴⁵

Radi "prirode" rata koji je od samih početaka u svojoj naravi sadržavao i određene elemente građanskoga rata, hrvatskog antifašizma, ustaškog nacionalizma i borbe za nezavisnost, narativi o Domovinskom ratu su žestoko osporavani, izmiješani i kompleksni. Veliki dio produkcije zaokupljen je stvarnim problemima, ratom kao egzistencijalnom dramom i kolektiva i individuum, pitanjima slobode, pravde, nacionalnog ponosa i žrtve.

Rat je u njima ispričan iz mnogih kutova. Pristup temi je raznovrstan, pisali su ih svjedoci rata iz potrebe da progovore o tom vremenu straha, kako bi ono ostalo legitimno i zabilježeno. Istina, ljudska i umjetnička (ne istina matematike i logike, činjenična istina nauke) ima onoliko likova koliko je autentičnih individualnih pristupa, prodora u nju. Uvjerljivih susreta sa njom. Radi se o nekom vidu participacije u potencijalno zajedničkoj, univerzalnoj istini: jedan čovjek, jedan pjesnik, prosto je tu jače, cjelovitije prisutan od drugoga. Jer su mu jače potreba i volja za istinom, jer se iskrenije i potpunije predaje iskustvu istine. Izlaže se istini.²⁴⁶

Ono što im je zajedničko jest realnost prostora, likova, situacija i jezika, dok su različite po pričama koje pričaju i žanrovima kojima ih prikazuju. Radnje su im većinom smještene u ratom obuhvaćena područja, koja su bila stvarna (Osijek, Dubrovnik) ili izmišljena (Sokolovac, Bobovac), likovi su stvarni protagonisti Domovinskog rata (gardisti, prognanici...), a pisane su govorom određenog prostora (dubrovački, splitski) ili dijalektom. Kada se uzme u obzir ovakav kontekst, onda svakako u prvi plan izbija činjenica da je „svjedočenje“ kao temelj na kojem se gradi ratna književnost značilo definitivan prelazak iz modernističkog utopizma u postmoderni pesimizam, antiutopizam i odustajanje od figure „heroja“ kao nositelja etičkih, političkih i ideoloških vrijednosti u ime heroja koji trpi povijesni besmisao. Te su promjene značile i redefiniranje povijesne i ukupne kulturne memorije.

²⁴⁵ Nemec, K. , Povijest hrvatskog romana, Školska knjiga, Zagreb, 2003.

²⁴⁶ Tontić, S., Ratno antiratno pismo, Sarajevske sveske br.05, Sarajevo, 2003.

Njihova radnja vremenski obuhvaća i prizore s prve linije bojišnice i epizode mirnodopskog, ratom traumatiziranog života. U njima je komentar svakodnevice, ali i povijesnih datuma iz perspektive civila koji se našao u epicentru zbivanja - on je istovremeno i promatrač i sudionik u događanjima jer pred njegovim očima njegov narod nestaje i nastaje. Naravno da književnost ne može biti korpusom za sudsku istragu, niti reportažom, niti novinskim izvještajem, kao što pisac ne može biti pretvoren u advokata ili novinara, ali ratno pismo nije ostalo gluhim na izazov postmodernih prekoračenja žanrovskih granica. Otud se prekoračenje granica između proze, romana i sudskog spisa, novinskog izvještaja ili reportaže i niza drugih formi i žanrova veoma često zbivaju u ratnom pismu. Poetika svjedočenja odjednom se otkriva ne kao redukcija literature, nego upravo obrnuto – njeno proširenje, pri čemu književni tekst guta u sebe ukupnu tekstualnu praksu. On postaje neka vrsta puakove mreže koja se ponaša ne samo intertekstualno već i intermedijalno.²⁴⁷

O važnosti samog bilježenja događaja o Domovinskom ratu govori Ivan Vekić u predgovoru Runtićeve knjige „Rat prije rata“²⁴⁸: „Teče vrijeme, smanjuje se bol, u našem pamćenju blijede lica onih koji su svojim životom platili našu slobodu, gube se sjećanja na događaje.“

Julijana Matanović priključila se u proljeće 1991. godine kolegama koji su počeli u svojim tekstovima tragati za govorom svjedoka „... slutila sam kako će ratni tekstovi, nastali bez vremenskoga odmaka, slani izravno s terena, objavljivani bez recenzija i često nesimpatični onima koji im prilaze unaprijed pripremljenom teorijskom opremom, jednoga dana, kao građa i kao izvori, poslužiti onima koji će u podnaslov svoga pravoga romana upisati roman iz neposredne prošlosti.“²⁴⁹ U istom članku Matanović nastavlja: „Kada bi netko pažljivo pročitao sve tekstove napisane na temu Domovinskoga rata, ili preslušao tonske vrpce s okruglih stolova i tribina, pretpostavljam da bi se iz mlazova rečenica izdvojila jedna ključna riječ i jedna ključna sintagma. Ključna riječ glasila bi svjedočenje i bila bi pridružena imenima vezanim uz stvaranje. Svjedočenje je ključna riječ. Ključna sintagma je vremenska distanca.“

²⁴⁷ Kazaz, E., Prizori uhodanog užasa, Sarajevske sveske br. 05

²⁴⁸ Runtić, D., Vrijeme rata, Neobična naklada, Vinkovci, 2004.

²⁴⁹ Matanović, J. „Od prvog zapisa do „povratka u normalu“, Sarajevske sveske br.05, 2004.

Miljenko Jergović u jednom od svojih članaka koristi pojam stvarnosna proza kao način imitiranja, mimetizma u književnosti koju koriste pisci 90-ih te koji, između ostalog, posvećuju pažnju pedagoškoj ulozi književnosti koja bi među ostalim trebala pripomoći odgoju modela liberalnoga građanina. Dakle, ratna, (ne)stvarnosna proza uključuje sva, muškom i ženskom rukom pisana, djela koja se na ovaj ili onaj, pozitivan ili negativan, način odnose pišući o ratu. Međusobno su različiti više po mjestu ratne okupacije, narodnosti njihovih junaka, a poanta većinom biva slična: ne ponovilo se nikada više.

Čitav niz pisaca učinio je to isto, a među njima i Tvrtko Kulenović u svom romanu „Istorija bolesti“. Prema Kulenoviću, književnost bazirana na poetici nove osjećajnosti, odnosno nove iskrenosti, kako je on naziva, postaje dokumentom užasa. Njoj nisu potrebne nikakve fiktivne igre, ni društvena stvarnost kao građa na osnovu koje se razvija fiktivna priča. Ona, književnost, bilježi fragmente ratnog iskustva i bez bitnije izraženog fikcionaliziranja ulančava ih u književni tekst-dnevnik kao svjedočanstvo o povijesnom kaosu.²⁵⁰

Naglašavajući ključnu i jedinstvenu poziciju svjedoka očevica američka teoretičarka Shoshana Felman u svojoj knjizi „Testimony. Crisis of Witnessing“ zapisala je: Svjedočiti tako ne znači samo pripovijedati nego se i obvezati, a pripovijedanje uputiti drugima: preuzeti odgovornost – u govoru – za povijest ili za istinu o nekom događaju, za nešto što, po definiciji, nadilazi osobno, po tome što posjeduje općenitu (neosobnu) neospornost i posljedice.“²⁵¹ Analizirajući postavke u navedenoj knjizi teoretičarka Andrea Zlatar je zaključila da se prema S. Felman svjedočanstvo nalazi u rascjepu između obveze prikazati istinite činjenice o nekom događaju i svoje literarne izazovnosti; uz praksu svjedočenja vezani su etički i moralni aspekti, od javne zakletve na istinu kada se svjedoči pred sudom ili porotom, do unutarnjeg obvezivanja na istinu kada pojedinac svjedoči o događajima o kojima želi posvjedočiti.²⁵²

²⁵⁰ Kazaz, E., Prizori uhodanog užasa, Sarajevske sveske br. 05

²⁵¹ Felman, S. and Laub, D., Testimony: Crisis of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History, Routledge, London, 1992.

²⁵² Zlatar, A., Tekst, tijelo, trauma: ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004., str. 163

Sarajevski književnik i profesor estetike u Londonu Predrag Finci u knjizi „Umjetnost uništenog“ kaže da „svjedok događaja postaje prosuditelj svakog kasnijeg kazivanja o događaju, jer smatra da je jedini koji ima iskustveno, moralno i emocionalno pravo da kaže što se uistinu desilo. Ali, da bi slika bila potpuna, svjedočanstvo nije dovoljno. Nužna je nadopuna imaginacije i refleksije, kao i uvida u raspoložive podatke: pisac je ovdje istodobno istodobno historičar, mislilac, pjesnik i svjedok čije je stvaralaštvo limitirano historijskim i etičnim. Finci ističe u koliko je mjeri to teško jer je svaki „drastični događaj često uvjerljiviji od svog umjetničkog uobličjenja, ali ukoliko bi umjetnost pred strašnim abdicirala nijedan događaj ne bi bio na njega dostojan način predstavljen. Svaki bi bio samo prošlost.“²⁵³

U daljnjoj analizi možemo se poslužiti naratološkim modelom teoretičarke Mieke Bal koja navodi da se „prezentovanje događaja uvijek dešava u okviru određene vizije, bilo da se radi o istinitoj ili izmišljenoj priči. Moramo odrediti točku s koje ćemo posmatrati, izabrati određeni ugao, bilo da se radi o istorijskim činjenicama koje su se stvarno desile ili o izmišljenim događajima. Moguće je dati jednu objektivnu sliku činjenica. Ali šta to u sebi sadrži? Pokušava se prikazati isključivo ono što osoba vidi ili na neki drugi način percipira (...) Percipiranje je ipak psihički proces koji u velikoj meri zavisi od pozicije osobe koja to čini.“²⁵⁴

Sjećanja običnih ljudi odraz su mnoštva društvenih iskustava i reprezentacija, nekada sasvim kontradiktornih i različitih, koji egzistiraju u našim osobnim i kolektivnim identitetima u odnosu na ratne događaje ... da li je moguć dijalog jezika i zbilje, kada je u toj zbilji zanijekan sam život i razorene sve etičke i estetske vrijednosti; koliko opasnost razorene zbilje razara i sam jezik; što

²⁵³ Finci, P., *Umjetnost uništenog: estetika, rat i holokaust*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2005. , str. 187 – 189

²⁵⁴ Bal, M., *Prema kritičkoj naratologiji u Suvremena teorija pripovijedanja*, ur. Vladimir Biti, Zagreb: Globus, 1992., str. 313-340.

znači jedna jezična gesta zapisivanja spram neizrecivosti ljudske boli, zašto se ona javlja i kome je upućena?²⁵⁵

Imaju li oni svoje nepatvorene književne vrijednote, svoju literarnu vrijednost, svoju estetiku, etičku i ljudsku važnost ne samo u vremenu njihova neposredna nastanka? Može li njihova vrijednost u estetskom i etičkom smislu odoljeti vremenu u kojem su nastali ili će ostati samo dokument jednog vremena?

Koliko se zbilja rata odigravala po zakonima književnih žanrova, pokazuje ponajbolje knjiga „**707 dana pakla**“ **Branka Vrbošića**, novinara "Večernjeg lista". Knjiga je nastala na temelju svjedočenja stvarnih sudionika događaja, svjedoka i predstavlja primjer „krhkosti“ granice koja razdvaja književnost i dokument. U ovako ponuđenoj formi proživljene zbilje i potrebe zapisivanja i ispovijedanja iskustva, isprepleću se intervjui, svjedočenja, dnevnički zapisi, pisma, a sudionici imaju svoje puno ime i prezime. „*Pošto smo dobili zapovijed da idemo u ophodnju s lijeve strane Dunava, koja pripada RH, nas 19 je krenulo u ophodnju i dobili smo upute na koje prostore smijemo odlaziti da ne iritiramo suprotnu stranu. U toj ophodnji su nas napale oružane jedinice SRJ, te smo imali dva lakša i jednog težeg ranjenika. Počeli smo se povlačiti ne želeći veće sukobe i u tom povlačenju smo se razdvojili odlučili se povući prema Dunavu, kako smo se povlačili pojedinačno, kako bi što manje bili zapaženi. Kada sam došao do zimske luke kod Apatina, tu me zarobila specijalna milicija i kod zarobljavanja su me strahovito udarali kundacima i čizmama, a potom su me sproveli u stanicu milicija u Sombor*“²⁵⁶

U knjizi „707 dana pakla“ Branko Vrbošić opisuje akciju „Samostalne uskočke satnije“ koja je u siječnju 1992. godine krenula na rušenje Batinskog mosta na Dunavu. Most u Batini bio je jedina veza između Vojvodine i Baranje preko koje je dolazila pomoć srpskim vojnicima u okupiranoj Baranji. Most se nalazio duboko u neprijateljskom teritoriju što je akciju činilo izuzetno zahtjevnom. Zadatak nije uspio, a sudionici akcije dovedeni su u smrtnu opasnost. Do 7. veljače

²⁵⁵ Pšihistal, R., Vinkovačka ratna proza D. Plavšića: (uz čitanje knjige Zapisi iz srpskih logora), Književna revija br.3/4/5/6, 1997.

²⁵⁶ Vrbošić, B., 707 dana pakla: „Somborska skupina" od akcije i zatvora do slobode, Matica hrvatska, Osijek, 1994.

dio pripadnika satnije „Uskoka“ je poginuo, a dio je zarobljen kao „Somborska skupina“ koja je provela u zarobljeništvu 707 dana pakla u logorima i zatvorima;²⁵⁷ razmijenjeni su na kontrolnoj točki UNPROFOR-a kod Lipovca u siječnju 1994. godine. Njihove sudbine Vrbošić prati do kraja finim osjećajem za tragičnu sudbinu tih ljudi koji su pokušali ostvariti nešto što je unaprijed bilo osuđeno na neuspjeh.

O autorskim vještinama ovisilo je koliko će se iskaz približiti književnosti samoj... (...) Čitajući je danas, toliko godina poslije, kada smo većinu pojedinosti zaboravili i kada na nedavnu prošlost gledamo drukčijom dioptrijom, jasnije vidimo opravdanost takvih zapisa... vremena strahota borbi koje se tim intenzitetom nisu mogle doživjeti ni čitanjem novina, ni gledanjem televizijskih vijesti, oživljavamo i vrijeme našega međusobnog nerazumijevanja u kojem je istina bila na strani onih koji su s pokrićem mogli izgovoriti rečenicu „Vidio sam to svojim očima.“²⁵⁸ *„I stalno proživljavam sve one strahote koje sam doživio u 707 dana zatočenja u srpskim koncentracijskim logorima, ne mogu to da zaboravim i imam dosta zdravstveni i psihofizičkih problema, iako se ja trudim i dosta sam uspio u poboljšanju...Žao mi je što se svih detalja ne mogu sjetiti ovog trena, al možete zamisliti što nam se moglo svašta događati za 707 dana tortura, ne daj Bože da to moram još jednom preživjeti, mislim da bi bila lakša smrt nego 707 dana pakla i zločina Sombora i Mitrovice.“*²⁵⁹

U milieu dokumentarija treba motriti i dnevničke zapise naslovljene „**Life during wartime**“²⁶⁰ autora **Davora Špišića**, nastale kao svojevrstan tekstualni paralelizam naspram autorovih

²⁵⁷ Ibid.

²⁵⁸ Matanović, J., Od prvog zapisa do „povratka u normalu“, Sarajevske sveske br. 5, 2010.

²⁵⁹ Vrbošić, B., 707 dana pakla: „Somborska skupina“ od akcije i zatvora do slobode, Matica hrvatska, Osijek, 1994.

²⁶⁰ Zanimljiv je odabir naslova dnevničkih zapisa, moguće je da se autor referirao na naslov pjesme grupe Talking Heads s albuma, isti tako za ovo vremensko razdoblje znakovitog naslova „Fear of Music“. 1984. godine pjesma se pojavljuje i u filmu „Stop Making Sense“ čiji bi naslov opet mogao ukazivati na povezanost s ratnom tematikom.

novinskih izvješća sa slavonskog bojišta. Sve ono što nije po svojoj strukturi i prirodi tekstualnog tkiva bilo primjereno tekstu novinskog izvješća, a valjalo ga je zabilježiti kako se ne bi zaboravilo, našlo je mjesta u Špišićevu ratnu dnevniku.²⁶¹

Slika razrušenog Vukovara obišla je svijet, a više od svega porasla je njegova težina u nacionalnoj konstrukciji hrvatskog identiteta. Još od prvih dana okupacije Vukovar dobiva ključno mjesto kao simbol stradanja i simbol obrane Hrvatske. Prema interpretaciji Rogića Nehajeva, Vukovar je doživio preobrazbu postavši od ruba središtem. Od grada koji je, baš kao i njegovi junaci, bio socijalni Nitko, postao je metropola hrvatske obrane.²⁶²

„Priče iz Vukovara“ Siniše Glavaševića, tekst kazivan autorovim glasom iz podzemnih skloništa posljednjih dana obrane Vukovara, upućen ranjenicima, ženama i djeci, zacijelo je jedinstveni primjer održanja duha čovjeka zatečenog u povijesnom trenutku rata. U gradu bez struje, vode i komunikacija, odsječenu od svijeta, u neprijateljskom okruženju, postavilo se pitanje kako ga oživiti, kako duhom i ljepotom zaustaviti prljavu bujicu zla koje je izviralo iz demonskih izvora mržnje i nasilja. Autor na poseban način opisuje okolnosti koje su se događale pod velikim emocionalnim, psihološkim i političkim pritiskom. Točni datumi, mjesta, puna imena i prezime stanovnika Vukovara, čiju vjerodostojnost mogu potvrditi svi preživjeli svjedoci, predstavljaju želju autora, kroničara u dnevniku vremena, da faktografski točno predoči svjedočanstvo o razaranju jednog grada i njegovih stanovnika: *„U ovom trenutku više od sedamdeset tenkova nadire na Vukovar. A Vukovar krvavi zajedno sa svojim herojstvom, s Blagom Zadrom, čovjekom kojega je osobno gospodin Tuđman odlikovao. Umiru i svi oni koje zapovjednik Hrvatskih oružanih snaga za Vukovar nije htio imenovati, a gospodin Tuđman je tražio. Međutim, spisak takvih dug je trideset i pet tisuća imena i prezimena.“*²⁶³

²⁶¹ Vučić, M., Svaki metak ima svoje ime, Poetika buke: antologija slavonskog ratnog pisma/ priredio: Goran Rem, Privlačica: Riječ, Vinkovci, 2010.

²⁶² Rogić Nehajev, I. (1998.) Smaragdni brid. Vukovar 91. i hrvatski nacionalni identitet. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

²⁶³ Glavašević, S., Priče iz Vukovara, Matica hrvatska, Zagreb MMI, str. 109

Moglo bi se čak govoriti o „autobiografskom paktu“ u okviru ratne književnosti. Uporabom identičnog, vlastitog imena autora i pripovjedača ukazuje se na jednoznačnu bliskost u odnosu na kontekst nastanka nekog književnog teksta. Prikaze rata ne samo da doživljavamo kao „ratnu književnost“, već oni kao takvi postaju verificirani. Glavaševićeva je to realnost u kojoj je jasno da je rat itekako prisutan i da se onaj čije priče tako pozorno slušamo dok nam pričaju o čovječnosti, važnosti djetinjstva, suštini života, iskrenosti zagrljaja, nezamjenjivosti obitelji i ponekih gradskih klupa i izloga, istovremeno bori s malo vremena i velikom udaljenosti da se njegove riječi čuju i da se Vukovaru pomogne.

Kada je iz skloništa u razorenom Vukovaru tijekom studenoga 1991. godine Siniša Glavašević pisao i putem radija svakoga dana slao lirske priče o jednostavnosti dobrote i ljubavi, kako bi ohrabrio svoje sugrađane tijekom svakodnevnih strostrukih granatiranja, nije ni slutio da će njegovi zapisi postati književni znakovi mira. U početku su to priče koje svojim tonom i ritmom ostavljaju prostor za smirenost da bi u sljedećem trenutku prerasle u frenetično ratno izvješćivanje, u strahu i žurbi, u kojoj riječ prestiže riječ kako bi se što više reklo, jer puno je toga za reći, vremena malo, a još manje onih koji čuju.

Priče su to o gradu, u kojem doslovno nije ostao kamen na kamenu, koje je pisao čovjek koji je izgubio sve materijalno, a na kraju i sam život, doista djeluju istinito i stvarno: „*Morate iznova graditi. Prvo svoju prošlost, tražiti svoje korijenje, zatim svoju sadašnjost, a onda, ako vam ostane snage, uložite je u budućnost. I nemojte biti sami u budućnosti. A grad, za nj ne brinite, on je sve vrijeme bio u vama. Samo skriven. Da ga krvnik ne nađe. Grad – to ste vi.*“²⁶⁴ Autor se u potpunosti identificira s gradom koji je glavna meta razaranja – identitet ranjena grada identitet je razorene duše autora.

Vukovar postaje ne samo geografskim mjestom, ono istovremeno postaje i tekstualnim mjestom, preuzimajući značenja koja mu se kontekstom dodjeljuju, odnos grada i književnosti postaje uzajaman. U tom smislu, grad postaje simbol, izdržljivost je grada personificirana, čak glorificirana. Vukovar postaje simboličnim mjestom obrane humanističkih dostignuća civilizacije pred naletom ratnog bezumlja. Rat je stvorio novu prostornu kulturu kojoj je cilj poništiti

²⁶⁴ Ibid. , str. 17

prethodnu, a Vukovar, i ne samo Vukovar već i drugi gradovi, Osijek, Dubrovnik, Zadar...postaju novi simbolički imaginarij na kojem počiva kolektivni identitet.

S jedne strane rat u čovjeku budi sva njegova najtamnija animalna svojstva djelovanja, a s druge, otkriva veličajnost duha, pouzdanje u transcendentalnu stvarnost. Stoga je razrušeni grad, čitav i sačuvan ostao u čovjeku, njegova arhitektura kao i njegova sveta mjesta ostala su živjeti u ljudima koji su svoje živote gradili unutar rastera njegovih oblika.²⁶⁵ „*Želio bih danas, deset godina kasnije, dodati nešto onom vremenu i nama o tom vremenu, ali sve je već odavno sjećanje, spomenik, a spomenik ne treba dirati, dograđivati. Treba ga samo čuvati i obnavljati, jer Vukovar i Siniša sve su odavno sami rekli i učinili.*“²⁶⁶

Glavaševićevi zapisi oda su nadi i ljubavi, i onome čovječnome u čovjeku, većem od boli, mržnje i straha, koje tek za ratnih i nemirnih dana može uistinu izaći na vidjelo. Riječi su to jednog borca, riječi svjetla, pisane u mračnom podrumu. Antiratna poruka ovog romana, opomena koja izbija iz Glavaševićevih riječi, ne ostavlja nikoga nedirnutim i potiče na razmišljanje.

Zoran Filipović ²⁶⁷ je u svojoj knjizi svjedočanstava „**Dnevnik smrti**“, u prvog godini agresije na Hrvatsku, opisao 29. rujna 1991. i svoje putovanje puno neizvjesnosti od Vukovara preko Nuštra, Đakova i Donjeg Miholjca, odakle je krenuo put Zagreba. O tome piše uglavnom kratkim odsječnim rečenicama, ali jezgrovito, sljedeće: „*Nismo imali nikakvih problema na putu. Do*

²⁶⁵ Knežević, S., Transcedentno iskustvo ratne zbilje u hrvatskom romanu, Republika

²⁶⁶ Kušec, M., u knjizi Glavašević, S., Priče iz Vukovara, Matica hrvatska, Zagreb MMI, str. 150

²⁶⁷ „Postoji jedan koji je govorio čistu istinu“: takav je trag o sebi ostavio Zoran Filipović. Bio je legenda ratne fotografije, pod pseudonimom Zoro objavlivali su njegove slike najvažniji svjetski mediji. Bio je onaj koji je otišao snimati jer se nije moglo, jer je bilo preopasno, jer je bilo opasno po život, po taj samo jedan... Otišao je kao za okladu sa sobom. I gotovo ju je izgubio tamo gdje bi se to najmanje očekivalo... Prošao je cijelu Hrvatsku i zaista vidio *lice mjesta*, a naročito lice zemlje. Zahvaljujući njemu vidjeli su to lice oni koji inače ne bi vidjeli, a mogu ga i danas vidjeti oni koji su se tada gledali s kamerom, oni kojima je vid ostao oštar, oni kojima se prizori brišu ili su brisani, napokon oni koji su odustali od očiju... Čorak, Ž.,Dnevnik smrti, slikom i rječju

Bjelovara. Kada smo se približili Bjelovaru, u zraku sam osjetio miris baruta. Jak, oštar miris izgorjenog baruta. Prosto je rezao nosnice kada bih udisao. Nešto se dogodilo. Nešto veliko. Policijske patrole koje srećemo uz put ništa ne znaju, ili neće da kažu. U Bjelovar se ne može, nego moramo zaobilaziti. Da nemam djecu sa sobom, istražio bih što se događa. (...)“²⁶⁸ Stoga je krenuo dalje, prema Zagrebu... Na takav je tjeskoban način naš grad doživio jedan – uvjetno rečeno – slučajni prolaznik, koji je svoj put morao odmah nastaviti dalje. I bio je u pravu: nešto se dogodilo. Oštar miris baruta koji je osjetio bio je miris – ako već ne samoga pakla – a ono njegova predvorja, u kojemu smo se našli tu, na zemlji.“²⁶⁹

Odlučivši da ne pokazuje najužasnije slike toga vremena i pronasavši za svaki novi rečenični niz odgovarajuću fotografiju, bez obzira radi li se o mrtvom tijelu ili o ruševnim ostacima, Filipović nas svojom hrabrošću sučeljava sa svojim patnjama, ali i s našom vlastitom ljudskom savješću. „Dok sam stajao zabezeknut u maloj kamenoj stražarnici na tvrđavi i dok su preko mene letjeli projektili, dogodila mi se vizija. Nisam bio pod lukom duge, nego pod lukom smrti, smrti i sramote, i otvorila su mi se vrata spoznaje. Vidio sam da s ovim granatama koje padaju po Dubrovniku, Vukovaru, Zadru i tu razaraju, pale i ubijaju ljude, padaju paralelno i nevidljive granate po Beogradu, Nišu, Šapcu, Podgorici. Za razliku od ovih koje padaju po mojoj domovini i skrnave tijela, nevidljive granate ubijaju, uzimaju dušu. Ne vidi se kada one padnu, ne čuje se nikakav strašni udarac. One padaju tiho i ubijaju tiho i sve više mrtvih duša, živih leševa, zombija, hoda ulicama Beograda, Kraljeva, Kragujevca. I svakim se danom zemlja Srbija pretvara u zemlju utvara. Kada to shvate, i ovaj će rat prestati. Mi ćemo tada obnoviti našu zemlju. Podići ćemo ponovo Vukovar, obnoviti Nuštar, Pakrac i Gospić, zaliječiti Vinkovce i Osijek, a kako će oni? Kako će oni vratiti ono što su u ovom ratu izgubili, a nitko im to nije srušio, nitko zapalio? Ono što su oni izgubili, to se ne da ni obnoviti ni zaliječiti.“²⁷⁰

²⁶⁸ Filipović, Z., Dnevnik smrti, AGM d.o.o. za izdavaštvo i usluge, Zagreb, 1992.

²⁶⁹ U kazališnoj sezoni 1995./1996. bečki „Theater der Jugend“ igra kazališnu predstavu u kojoj koriste dijelove teksta iz knjige „Dnevnik smrti“

²⁷⁰ Filipović, Z., Dnevnik smrti, AGM d.o.o. za izdavaštvo i usluge, Zagreb, 1992.

Možda zbog posebnosti tako intenzivna razdoblja kao što je rat, u kojem su suprotnosti suprotstavljene tako oštro, a opet postavljene tako blizu, možda zbog ukupnosti ljudskih stanja čiji intenzitet tijekom tog razdoblja dosežu maksimum, ovi ratni zapisi imaju posebno značenje... iako su pisani u ratu i iako opisuju rat iz pozicije slabih junaka, većinom nemoćnih promatrača koje je rat zatekao ... nikako ne govore o mržnji. Oni prikazuju obične ljude i njihove sudbine, redom donose tople i iskrene ljudske priče u kojima se afirmiraju pozitivne ljudske vrijednosti; povezanost ljudi u ratu, njihova hrabrost, požrtvornost i nesebičnost.²⁷¹

Ovi su zapisi ponajprije dokument iskustva osobne i zajedničke patnje. Ljudska je patnja nenadoknativa – reći će Ranko Marinković „, ali baš rane urezane u vlastito meso traže dotijek riječi, obnavljaju vezu života i pisma, koje više ne znači proizvoljnost, nego razgolićenje, samoizlaganje, svjedočenje protiv nijemosti i smrti.“

Ne samo da nam se ovi zapisi nude kao prikazi iz običnog života, ne samo da su to prikazi iznutra i izvana, nego smo i sami emocionalno dirnuti na način koji doista uspijeva proširiti naše suosjećanje, koji uspijeva pojačati iskustvo i proširiti naš kontakt s drugima izvan granica naše vlastite sudbine. Ukidanjem razlike između pripovjedača i autora, priča u romanu funkcionira i kao stvarnosno točna autobiografska ispovijest postajući na određeni način i narativnom metaforom društvene stvarnosti našeg vremena.

Neovisno o različitim, čak i suprotstavljenim, interpretacijama razloga zbog čega je nešto napisano (prvom vremenu hrvatskoga ratnog pisma), u jednom će se napatku, želim vjerovati u to, složiti čitatelji s autorima kao i autori s kritičarima²⁷²: „ *Priča mora biti iskrena. Učini li vam se da lažem, odmah zatvorite knjigu i ne slušajte. Onda to nisu priče za vas.*“²⁷³

²⁷¹ Nikčević, S., Hrvatska ratna drama 1991-2011., Vijenac 463, Matica hrvatska, 2011.

²⁷² Matanović, J., Od prvog zapisa do „povratka u normalu“, Sarajevske sveske br. 5, 2010.

²⁷³ Glavašević, S., Priče iz Vukovara, Matica hrvatska, Zagreb MMI, str. 91

7.2. VRIJEME „DRUGO“ – FAKTOGRAFIJA I PRAVO NA NEZABORAV (1995. – 2000.)

Rat tjera na odluku. Čovjek se mora odlučiti za bilo što, samo ne može ostati nezainteresiran držeći se kako ga se rat ne tiče i kako to nije njegova stvar. Parafrazirajući Krležu možemo kazati kako čovjek ne može ostati neutralan u ratu osim ako nije bešćutan licemjer. Umjetnost je u uskom kontaktu s poviješću, pa kako onda ostati ravnodušan na agresiju, kada se razaranje gradova događa kao metafora svekolikog stradanja, bilo da je riječ o pojedincu, zajedničkoj kulturi ili naciji.

Kao što sam negdje čuo, pokazalo se tako da je rat stravično fascinantna stvar, ma koliko ga ljudi mrzili... Rat postaje posebno fascinantan kada znate što činiti u trenucima „kada šuma počinje hodati preslikana na uniformama ratnika“²⁷⁴, kada shvatite da se nijednom metku ne možete suprotstaviti drugim pušcanim zrnom tako dobro kao što se može suprotstaviti poetikom života, graditeljskim prispodobama ljepote, umjetničkom arhitektonikom, kada se razaranju suprotstavi stvaranje.²⁷⁵

Premda je rat primarno stvar vojnika i političara, on je također česta tema ljudi od pera koji u njemu ne vide samo ratni cilj. Naprotiv, prilaze mu puno suptilnije uočavajući bujanje duha do besmrtnosti. Tim rijetkim pojedincima polazi za rukom osjetiti trenutak i trenutke kada je kreacija duha u sponu te je takvom bilježe i pohranjuju za nezaborav.²⁷⁶

Ratna je produkcija kvantitativno obilna, ali postavlja se pitanje o njezinoj kvaliteti. U tim dramatičnim povijesnim okolnostima svatko je imao pravo na priču, i mnogi su to pravo i iskoristili.

²⁷⁴ Paljetak, L., Poezija i rat, Sastavljanje Orfeja, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005.

²⁷⁵ Bilosnić, T.M., Umjetnici u Domovinskom ratu, O Samostalnom vodu umjetnika Zadar, Republika, Godište LXVIII 5, Zagreb, 2012.

²⁷⁶ Rem, G., Slavonsko ratno pismo, Matica hrvatska, Osijek/Slavonski Brod/Vinkovci, 1997.

Devedesete godine bile su pogodne za takozvanu “regresivnu imaginaciju” (prema Teresi Walas), to jest za takvo shvaćanje suvremenih događaja u kojem se ističe njihova sličnost s prošlošću te se suvremena zbivanja tretiraju kao ponavljanje događaja poznatih iz prošlosti. U vezi s tim posuđuju se znakovi prošlosti tako da se zajednica može osloboditi traženja vlastita jezika jer se koncentrira na izgrađivanje dostupnoga povijesnoga instrumentarija i na taj način pronalazi snagu koja ju učvršćuje. Čini se da tu možemo pronaći simptome pretjerane zaokupljenosti prošlošću zbog toga što su prošlost, povijest i sjećanje postali primarne vrijednosti same po sebi, neovisno o tom što se uključuje u njihovo područje. No, svi koji se sjećaju drukčije prošlosti moraju se suočavati s osjećajem krivnje jer nova povijest nove države čvrsto je povezana s “terorom sjećanja” i “terorom zaborava”, kako ih naziva Dubravka Ugrešić.

Vrata hrvatske književnosti svojim su proznim prvijencima ratne tematike počeli otvarati mladi prozaici. Nakladni zavod Matice hrvatske tiskao je sredinom 1992. roman "**Anđeo moga rata**". Naime, ovaj roman **Bernarda Jana** (što je pseudonim književnoj javnosti nepoznata imena) je priča o razbijenim snovima jedne mladosti: „ *Kriste, pa dvadeset jedna mi je godina... „*²⁷⁷, koja već na početku spoznaje svu dramatiku života. Knjiga gotovo dokumentarno bilježi događanja u Hrvatskoj od prvih slobodnih izbora do izbijanja rata i prvih ratnih mjeseci. (. . .) *Slijedeći dan bio je pakao. U Zagreb su pristigle nove izbjeglice i trebalo se pobrinuti za njih. Rasporediti ih, nahraniti, dati im toplu odjeću i obuću. Do toga trenutka uopće nisam osjećao rat koji se već tako dugo i bezobzirno vodio protiv hrvatskoga naroda. Ali neposredni dodir s tim jadnim ljudima koji su ostavili sve, baš sve, bježeći da spase samo goli život i život svojih najmilijih, dirnuo me do suza. Mislio sam se da ću se razletjeti pred naletom osjećaja koji su navrli poput užarene lave iz drevnih i uspavanih kratera. Ponovno sam osjećao! Ponovno sam živio! Osjećao sam beskrajnu ljubav prema tim ljudima. I htio sam im date sve i sva. Htio sam nemoguće. Ali zato sam im dao sebe. Nesebično sam ih obasipao osmjesima, pogledima podrške i sućuti, riječima utjehe. Morao sam biti jak. Jak poput stijene, i tu svoju snagu pretočiti u njihova iscrpljena i slaba tijela da ih vodi na njihovu daleku putu u nepoznato. „*²⁷⁸

²⁷⁷ Bernard, J. *Anđeo moga rata*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1992., str. 11

²⁷⁸ Ibid.

Mjesto romana je locirano u Zagreb, a vrijeme precizirano ne samo kalendarski, već i brojnim društvenim događanjima provjeriva datuma. Generacijski i geografski milje snažno je naglašen urbanim zagrebačkim slangom i generacijskim interesima (koncerti, filmovi...): „*Sredinom svibnja, točnije 14.05.1991. u 20.00 sati, u Zagrebu su trebali nastupati Pet Shop Boys... (...) Oni su bili moje zvijezde, moji snovi, baš kao nekoliko godina ranije revolucionarni Modern Talking i već pomalo zaboravljena legendarna ABBA.*“²⁷⁹ Društvo se polako osipa, prijatelji i znanci jedan za drugim gradsku sredinu zamjenjuju ratnom, skidaju se traperice i oblači maskirka, okus krvi i smrti zamjenjuje okus coca-cole. Drama vremena postaje drama njega samoga, a stvarnost rata razrješuje se na prvoj (karlovačkoj) liniji fronta, pod kišom granata, krvi i smrti.

Na samom kraju romana, nailazimo na izravan opis bojišnice i borbenih operacija na karlovačkom frontu. Taj dio romana je pisan apstraktnim jezikom, neslikovito i općenito, uz motive ekstremnih zvjerstava koja trebaju funkcionirati kao vrhunac, ali zbog nedorađenosti ne dosežu tu funkciju: „*Pakao je ponovo počeo. Oko nas su i dalje pljuštale granate, a teški dim dizao se posvuda. Zrakom su odzvanjali krici i zapomaganje ljudi.*“²⁸⁰

Glavni junak romana je Konrad K. (Konny), 21 – godišnji mladić, zaljubljenik u rock i filmove, zaokupljen svojim sitnim svakodnevnim problemima proživljava rat u gradu (Zagrebu), dolazeći u doticaj s ratom preko radija i TV, tračeva, a kako stvar eskalira i preko pogibija ili sudbina bliskih ili znanaca. Konny će morati otići u rat i, okružen krvlju i dimom, naglo sazrijeti. Ali će – u tom posvemašnjem kaosu i beznađu pronaći smisao u prijateljstvu i umjetnosti. Kako se razvija roman, dolazi do promjene u postavi glavnog lika. U potrazi za vlastitim identitetom on će početi pisati roman i ne sluteći da će na taj način postati svjedokom važnog povijesnog trenutka što će ostaviti duboki trag u našim životima.

Roman „*Anđeo moga rata*“ je u osnovi „Bildungsroman“, roman sazrijevanja, u kojem je rat sporedan, ali stalno prisutan motiv. I simptom jedne kolektivne zgroženosti. Silna afirmacija prijateljstva i otvoreno, ali nipošto sektaško mahanje generacijskom kulturom (kod Jana čak onom generacije rođene iza 1970!) govori o jednom novom senzibilitetu generacije koja je na frontu išla

²⁷⁹ Ibid., str. 74

²⁸⁰ Ibid., str. 200

uz Led Zeppelin ili Guns N' Roses, a ne uz Veru Svobodu.²⁸¹ Ovaj kontrapunkt cjelokupne priče pojačava i kontrast „onoga prije“ nasuprot „onoga poslije“, vedro djetinjstvo uljuljkano u toplu iluziju, doduše, ne bez povremenog „pucanja šavova“ kojima se anticipira njegova kataklizma, nasuprot ratnim sukobom razlomljene stvarnosti koju mladenačka svijest i dalje pokušava sastaviti u cjelinu. Čitatelj na samom početku ima utisak da u rukama drži neku osebniju inačicu „Bildungsromana“, no kasnije se riječ daje pojedinim likovima i doživljavanju i preživljavanju ratnog vihora.

Entuzijazam Jana i njegovih likova prema domovini i njenoj borbi je lišen bilo čega političnog ili agresivnog, da zbilja grije srce. Još do jučer utopljen u sivilu besperspektivne zbilje, hrvatski je mladić postao junakom dana. Svojim primjerom razbio je ustaljenu predodžbu o deklasiranoj generaciji, od koje je ideologija htjela napraviti pokorne graditelje socijalizma. Ni po čemu različit od svojih vršnjaka, svojom hrabrošću, snagom duha i otpornošću, postao je subjektom dorašlim povijesnoj zadaći u dramatičnim trenucima vlastite i nacionalne sudbine.

U tom smislu, ma koliko bio i naivan, "Anđeo mog rata" je roman s kojim pristup u hrvatsku kulturu traži generacija koju očinske svađe ne zanimaju i kojoj je Hrvatska kao domovina prirodno stanje, a ne političko opredjeljenje. Za Jana je rat generator dobrih emocija, zbližavanja, učvršćivanja prijateljstava, solidarnosti. "Anđeo mog rata", ma kako možda i tanak roman po složenosti i vrijednosti, u svojoj lišenosti politike i transideološkičnosti prvi je hrvatski roman postnacionalizma.²⁸²

Sredinom 1993. godine **Nada Prkačin**, osječka ratna radijska novinarka, objelodanjuje prvi ozbiljni slavonski i hrvatski roman s ratnom reportažnom istinom, „**Tamo gdje nema rata**“.²⁸³ „Ja ispis“ jedno je od glavnih obilježja hrvatske književne devedesete i prvog razdoblja hrvatskog

²⁸¹ Pavičić, J., Nedjeljna Dalmacija, 24. veljače 1993.

²⁸² Ibid.

²⁸³ Prkačin, N., Tamo gdje nema rata, Slavenska naklada „Privlačica“ Vinkovci, 1993.

ratnog pisma . „Prvo lice jednine“ postalo je zaštitnim znakom onih koji su željeli iskoristiti *pravo na priču* o vlastitom životu te iz pozicije najčešće *slabog subjekta* i progovoriti o kulturološkom, ideološkom, socijalnom i privatnom kontekstu« navodi Helena Sablić-Tomić.²⁸⁴

U ovom romanu Prkačin izvlači sjećanja na ljudske biografije i piše priču paralelnoga tijeka, posvećenu onima koji su ostali. Oni drugi, oni koji su otišli, nisu izloženi osudi. Za njih je rezervirana napuštena zbilja, koja ih progoni. Glavnu ulogu ima rat, on je zbilja, koja u središte pozornosti stavlja ljude – ratnike, branitelje, gardiste, prognanike – i njihov govor o gubicima: „*Marija se sjeti početka kolovoza i poginulih gardista čija su tijela ležala u otvorenoj utrobi „Panonijine“ hladnjače. Dovezli su ih tamo iz Dalja. Mariji se učini da je još u zraku ostao zadah pristigle smrti.*“²⁸⁵, o ljubavima za koje politički sporazumi dolaze uvijek prekasno, o emocijama od kojih su prisiljeni odustati. Kada glavni lik (pripovjedačica) odluči zaustaviti slike što joj se kao posljedica proživljenoga iskustva neprestano vraćaju, ona zakorači u neprijateljsko minsko polje: „*Do neba... nazad... i onda onoliko puta koliko ima zvijezda... dječak te voli! – čula je dok ju je eksplozija nosila sve dalje, prema nebu, gdje nikada nije bilo rata.*“²⁸⁶

Koliko god prvi opis izraza romana „Tamo gdje nema rata“ ispisivao i blažu pokudu, on je prije svega i još jednom tvrdnja da vrijeme u kojem i o kojem je Nada Prkačin pisala nije niti imalo svoj izraz. Imalo je samo tragičan usud „*Ne bi trebalo da se tako događa. Mogli bi možda na kraju suprotstaviti smrt životu i da pobijedi život. Ne smije biti tužna ta reportaža, neću da bude ni tragična, neka to bude samo borba koja već ima pobjednika, život! Neka On bude krajnja os oko koje se sve vrti. Zašto bi to bila smrt, ionako je previše tame.*“²⁸⁷ i mogućnost što rutiniranije biti zapisano ili neposrednim novinarskim izvješćima, ili neposrednim vojnim naredbama. U, dakle,

²⁸⁴ Sablić Tomić, H., u pogovoru knjizi Theresia Moho „Zato što noć nema oči“, Mozaik knjiga, Zagreb, 2001.

²⁸⁵ Prkačin, N., Tamo gdje nema rata, Slavonska naklada „Privlačica“ Vinkovci, 1993., str. 132

²⁸⁶ Ibid. , str. 188

²⁸⁷ Ibid. , str. 122

radionicama porabe jezične sposobnosti denotirati, faktografirati. Ili jezikom zadavati izvršenja, ili o izvršenom izvješćivati.²⁸⁸

Ono je proizvelo i najpoznatiji izriječ svih onih koji su ostali, izriječ: Sada se vidi tko je tko! Spomenuti je izriječ vjerojatno najtragičniji spoznajni doseg uz bojišnicu smještenoga društvenog tijela, dakle onih koji su ostali i onih koji su učinom došli. Tragičan ne samo zato što pravi razliku spram jučer, nego još i više jer prilično svjesno sumnja i u dobro onoga sutra... Naime, kako iz rata izaći bez tragova, dubokih tragova lošeg, s osjećajima zadovoljstva i dobra? ²⁸⁹

Bivša nastavnica tehničkog odgoja, **Alenka Mirković**, predaje se punim zanosom vokaciji vukovarske ratne reporterke i objavljuje ratne memoare „**Glasom protiv topova**“, osobno svjedočanstvo u kojem književno nevješto, ali dokumentarno neprocjenjivo pripovijeda priču grada-mučenika.

Roman je pisan u prvom licu, pripovjedačica i autorica dijele isto ime – Alenka. Cilj ove interpretacije nije kronološki prikaz događaja koji su obilježili Vukovarsku bitku i pad Vukovara. Interpretacija je usmjerena na “pogled iznutra”, kako je glasio radni naslov ove knjige, koji možemo shvatiti višeznačno: “Bila je to na dvojak način “priča iznutra”: time se naglašava činjenica da je roman u kome se pripovijeda iz osobnog (spisateljičina) kuta, a drugo, to je roman čija autorica dolazi iz samog središta događaja koji opisuje, što je legitimira i čini vjerodostojnom.”
²⁹⁰

²⁸⁸ Rem, G. Postoji samo privatna gesta, prikaz korpusa slavonskog ratnog pisma (1991.-1994.) FLUMINENSIA, god.8 (1996), br. 1-2, „I danas kad se čita, odiše tim vremenom. Da ga nisam tada napisala, nikada ne bih mogla prenijeti atmosferu o kojoj knjiga govori. Obradovalo me jer se dio tog romana našao i u upravo objavljenoj antologiji slavonskog ratnog pisma autora Gorana Rema „Poetika buke“. <http://portal.braniteljski-forum.com/vijesti/muze-su-u-domovinskom-ratu-bile-glasnije-od-topova> (pogledano 3.01.2017.)

²⁸⁹ Prkačin, N., Tamo gdje nema rata, Slavonska naklada „Privlačica“ Vinkovci, 1993. str. 193

²⁹⁰ Primorac, S., Linija razdvajanja – Hrvatska proza o ratu i njegovim posljedicama 1990 – 2010., Naklada Ljevak, Zagreb, 2010., str. 16

Vjerodostojnost autorica potvrđuje navođenjem pravih imena osoba, objašnjavanjem događaja koji su Vukovarcima bili poznati i važni, ali i objašnjavanjem, najčešće na marginama, mjesta i pojmova koji su, osobama koje nisu iz Vukovara i okolice, nepoznati i nerazumljivi. (Adica – popularno vukovarsko izletišta: „ roštiljati u Adici i kupati se na Dunavu“ ²⁹¹, Šapudl – naziv kojim se stari Vukovarci koriste za dio Vukovara oko Gundulićeve ulice: „ Vjerojatno bi starim Šapudlom uvijek vladao tako idiličan mir da nije davnih dana postao zapadnim vratnicama Vukovara.“²⁹²

Alenka Mirković je obična djevojka iz susjedstva, koja naivno, iskreno i neposredno opisuje svoj život (jednostavan i nepretenciozan) prije vukovarske tragedije. U svojoj prostodušnosti otkriva koliko stigne ispričati, jer sve osobne pojedinosti „magle“ zahuktali vukovarski događaji, od prvih nagovještaja rata do pada Vukovara i bijega kroz kukuruze.

U romanu nailazimo na strukturu koja se sastoji „od prije“ i „od tada“, iskustvo rata se pretače u diskurs s obzirom na život prije rata. Autorica prihvaća ovu promjenu i na taj način stječe izvjesnu kontrolu nad stvarnošću, odnosno nad ratom obilježenom promjenom svog identiteta. ²⁹³ Kao

²⁹¹ Mirković, A., 91,6 MHZ. Glasom protiv topova, Zagreb, Algoritam, 1997., str. 9

²⁹² Ibid., str. 5

²⁹³ Pitanja identiteta iznimno su važna za sva društva koja su prolazila kroz različite faze i na koja su povijesna događanja ostavila značajni trag. Identitet nije trajna kategorija nepodložna promjenama i njegova bit je u kontinuiranom kretanju i transformaciji. Svaka promjena, prije svega ona društveno uvjetovana, može utjecati na promjenu identiteta. Stoga identiteti moraju imati sposobnost prilagodbe i adaptacije, u suprotnom dolazi do, kako to naziva američki psiholog Erik H. Erikson, „krize identiteta“. Kriza identiteta uglavnom se javlja u nestabilnim vremenima snažnih društvenih previranja, kada su poljuljane stare vrijednosti, a nove nisu dovoljno snažne da uspostave ravnotežu. Prihvatanje promjena u društvu podrazumijeva i participiranje u njima, što neminovno vodi promjeni identiteta, dok suprotno, odbijanje promjena vodi „krizi identiteta“. I Ivana Žužul navodi u svojoj knjizi „Tijelo bez kosti“ da se nacionalni identitet zamišlja kao nestalna, difuzna i ne posve jasna kategorija, podložna stalnim preoblikama.

razorni efekt rata javlja se pored straha za vlastiti život, kao i za život svojih bližnjih, i strah da čovjek izgubi samog sebe. Rekonstrukcija nekadašnje „normalnosti“ u najtješnjoj je vezi s dekonstrukcijom sadašnjosti, koju zadržava procesom pripovijedanja.

Prisjećajući se predratnog Vukovara, piše o njemu kao gradu koji povijest kao da je mimoišla. Zbog sindroma „malog grada“: „*Život u malim sredinama kakva je bio i Vukovar podrazumijevao je da se oluje velikih, povijesnih, sudbonosnih događanja obično dobro ispušu dok ne stignu do njih. Tada bi obično u obliku laganog povjetarca samo propuhale i malo-pomalo, mjesto bi opet postalo istim onim malim mjestom na repu svjetskih događanja.*“²⁹⁴, autorica smatra da su mnogi njegovi stanovnici mislili da će raspad Jugoslavije vrlo malo utjecati na njihov život i na njihov grad.

Rat se istovremeno prikazuje i kao kontrast razdoblju mira, i kao njegova paralela. U vremenskoj piramidi sučeljavaju se iskustva iz dva konteksta, realnost rata i realnost „normalnog“, iz dvije „kulture“, koje su međusobno razdvojene početkom opsade, početkom jednog novog načina računanja vremena. U opkoljenom gradu sve je neobično, a sve je ipak svakodnevno.

Radnja se događa od siječnja 1990. do 18. studenoga 1991. godine, a „Pogovor“ donosi razmišljanja autorice dvadeset godina nakon pada Vukovara. U uvodnom poglavlju, simboličnog naziva - „Uvertira rata“, iznosi se kratka priča o događajima od siječnja 1990. do travnja 1991. godine, upoznajemo Alenku koja živi mirnim životom profesorice u Vukovaru, koja voli svoj posao i koja se u tim, sve kompliciranijim vremenima, hvali činjenicom „*kako se u mojoj kući može i smije reći sve što se misli.*“²⁹⁵ Podrijetlom Hrvatica, podjednako se družila i s Hrvatima i sa Srbima te nikada nije radila razlike između njih. To je i poglavlje gdje se stvari počinju mijenjati, osjeća se promjena ozračja, a šok slijedi na kraju poglavlja kada su među uhićenima oružane pobune na Plitvicama bili i neki Vukovarci: „*Gledala sam, grozničavo, vrlo, vrlo pažljivo, sve dok se slika nije razbistrila i pukla mi pred očima: u koloni nije bilo niti jedne jugoslavenske zastave, niti jednog grba s bakljama... Ljudi koji su sada prolazili cestom ispred mene nisu vikali ni ‘Ovo*

²⁹⁴ Mirković, A., 91,6 MHZ. Glasom protiv topova, Zagreb, Algoritam, 1997., str. 9

²⁹⁵ Ibid. , str. 12

je Jugoslavija' ni 'Ne damo Jugoslaviju'.... Vikali su 'Ovo je Srbija'. Početna nelagoda i uznemirenost su me napustili, ali sam sad bila ozlojađena. Koja Srbija u Vukovaru, za Boga miloga...? Šta ovi rade...?"²⁹⁶

Nakon uvodnog, ostala su poglavlja podijeljena po mjesecima od svibnja do studenog 1991. godine. Svibanj donosi prve barikade u Vukovaru i masakar u Borovu Selu. Ostaje samo privid normalnog života, rad u školi postaje iznimno težak, a svakog dana nedostaje sve više učenika, ali i profesora. Škola se nalazi u Borovu naselju, na granici s Borovim selom i pogled s prozora škole više nije isti: *"Kad sam ušla u zbornicu, prišla sam od kiše zamagljenom prozoru i pogledala ka Borovu selu. Zar je moguće? pomislila sam Zar je moguće da su se na tako maloj razdaljini, u isto vrijeme, razdvojili svjetovi? Zar je moguće da su, samo desetak minuta hoda dalje, ljude ubijali, a da mi to ničim nismo ni naslutili? Bilo mi je mučno pri pomisli da je netko jučer umirao vrišteći od bola i užasa dok sam ja naširoko objašnjavala razliku između iverice i šper-ploče... Nikad kao tada život i smrt nisu mi izgledali tako besmislenima...."*²⁹⁷

Prekretnicu u njezinu životu donose događaji 4. srpnja. I tog su se dana vodile borbe, a Alenka odlučuje napustiti grad i otići u Njemačku, obuzela ju je panika i odlučila je pobjeći što dalje od Vukovara. No nije otišla na autobus, Alenka je odlučila ostati u Vukovaru: *„Odluka koju sam donijela nakon bitke četvrtog srpnja, činilo mi se, učinila mi je život lakšim. Nestale su sumnje, nedoumice, stalna preispitivanja vlastite savjesti... Strah je, doduše, ostao, no to još uvijek nije bio strah za vlastiti život – više osjećaj nesigurnosti i neizvjesnosti. Možda sam, podsvjesno, osjećala koliko skupom bi se mogla pokazati ta moja odluka, no strah sam potiskivala osjećajem ponosa zbog odluke da ne pobjegnem iz grada glavom bez obzira. Taština mi je šaputala kako sam ušla u povlašteni krug – krug hrabrih ljudi, no bila sam svjesna kako ovoga puta neću moći izbjeći etiketu i sukobe s mnogim ljudima koji su me okruživali."*²⁹⁸

²⁹⁶ Ibid., str. 16

²⁹⁷ Ibid., str. 38

²⁹⁸ Ibid., str. 45

U rujnu se počinje shvaćati da najgore tek slijedi. Broj ljudi u redakciji se prepolovio, stvaraju se zalihe hrane, a i osiguravaju se skrovišta unutar redakcije. Broj mrtvih raste, a i sami se likovi nalaze u za život opasnim situacijama. Osim toga, suočavaju se i s mrtvima, osakaćenima, grozne slike i prizori postaju njihova svakodnevnica. U jednom razmišljanju, nakon još jednog teškog i traumatičnog dana, Alenka se zapitala : *“Nije bilo gađenja, nije bilo stisnuta želuca. Samo glad i normalan ručak, baš kao i svakog drugog, normalnog dana. Pitala sam se. Postaju li to meni dani poput današnjega normalnima...”*²⁹⁹

Listopad donosi stezanje obruča oko Vukovara, a zaposlenici radija počinju slati međunarodne apele na sve moguće strane. Pokušavaju svjetsku, ali i hrvatsku javnost upoznati sa stanjem u kojemu se nalazi Vukovar, i to sa stvarnim stanjem, a ne onime što im prezentiraju vodeći mediji, a Alenka počinje slati i izvješća za strane televizije poput CNN-a.

Studenj je donio vrhunac sukoba, ekipa s radija pokušava opet apelirati na svjetsku javnost pišući pisma, ali pomoći više nema. Napadi panike, histerije i slomovi postajali su uobičajeni, uvjeti normalnog života više nisu postojali. Dva dana prije pada Vukovara, kad se dah poraza već osjećao u zraku, postalo je očito da je sve gotovo: *“Mrzili smo ih, jer su nam tako dugo lagali, jer su nas, usprkos svemu što smo učinili, napustili... Sve je bilo uzalud... Sve naše žrtve, muke i trud bit će nagrađene oštricom noža! Mrzili smo i sve one koji su otišli, jer će 35 preživjeti, a mi nećemo... A najviše od svega, mrzili smo pomisao kako će, i kad nas više ne bude, život teći dalje, kao da nas i nije bilo. Bilo je poražavajuće shvatiti koliko su, zapravo, malo vrijedili naši životi...”*³⁰⁰

Alenka Mirković nije govorila kao jedna iz mase, kao jedan govornik, ona je pripovijedala vukovarsku priču, a tu priču, iz nekog ugla, znamo i svi mi. Alenka je morala i te kako voditi računa o prostoru vjerodostojnosti... Alenkin je posao, ako se u pisanju književnog teksta, možemo koristiti tom riječi, bio dodatno težak jer je govorila i u ime Dedakovića, i u ime malog Jastreba, ona nije smjela fulati podatak, jer je čitatelje prije svega zanimalo kako je to ondje bilo.³⁰¹

²⁹⁹ Ibid., str. 58

³⁰⁰ Ibid., str. 77

³⁰¹ Matanović, J., Ratni roman, Kolo 3/1998.

Strahimir Primorac u svojoj recenziji knjige Glasom protiv topova inzistira na odrednici roman jer knjiga ima očiti romanesknu strukturu u koju je dokumentarna građa vješto uvučena, likovi nisu plošni i „papirnati“ i postoji bitna dimenzija dramatične napetosti, neizvjesnosti koja postoji neovisno o poznavanju tijeka stvarnih događaja.

Drugo izdanje, četrnaest godina kasnije povodom dvadesete obljetnice pada Vukovara, donosi „Pogovor.“ U njemu progovara autorica, s gorčinom i bijesom govori o poslijeratnom odnosu prema Vukovaru, Vukovarcima i braniteljima od strane političara, državnih institucija i medija. Ovaj je dio pisan poput novinske kolumne i u njemu se očituje promjena stila i retorike. U glavnom dijelu romana, usprkos svim traumama i poteškoćama, stil odiše humorom, nostalgijom, iskrenošću i mladosti, ostavlja se dojam kako je pisanje takvog djela bilo jednostavno. Prisutni su i bijes i gorčina, ali nema mržnje, samo želja za pobjedom, želja da sve završi i da svi prežive. Ostavlja se dojam da je autorica nakon godina šutnje rekla sve što je u sebi čuvala.

Knjiga **Ratka Cvetnića „Kratki izlet“**,³⁰² sjedinjuje dva modela ranih devedesetih – prozu o ratu i autobiografsku prozu, donosi sliku unutrašnjeg svijeta ratnika – unutrašnji pakao beskonačnih pitanja bez odgovora, dvojbi i moralnih prijevora, izvrtanje egzistencijalnih kategorija. Cvetnićev roman, premda donosi odmak od dominantne političke ideologije, definitivno je pisan iz pozicije "stvaratelja povijesti" (muškarca, vojnika-branitelja, Hrvata, za kojega je odlazak na ratište moralni čin zbog kojega se mora riskirati vlastiti "građanski komoditet"). Strukturiran kao dnevnik (od kolovoza 1992. do rujna 1993.), podijeljen po mjesecima, „Kratki izlet“, posve mijenja kut iz kojeg se do tada promatrao i opisivao Domovinski rat. U romanu se mogu ratno pismo u užem smislu riječi, autobiografski zapisi o životu ratnika na konkretnom bojištu, bez spektakularnih akcija, herojstava, samohvale i oštre podjele na dobre i loše protagoniste i autobiografski diskurs u užem smislu riječi. Glas autora-pripovjedača-lika propituje vlastito mjesto u sadašnjosti, prošlosti i budućnosti, ali i politički i ideološki diskurs, bez pristajanja uz bilo koji politički autoritet ili ideologiju: „... ali „Evropa bez granica“ isto je takva utopija kao Afrika bez pijeska. Nije važno da li se granice vide ili ne, važno je samo to da se priznaju kao neosporne. Stoga „Evropa bez granica“ znači samo to da su demontirane unutarnje pregrade – jer se vrlo dobro i precizno zna što kome pripada – da bi se njime ojačale vanjske. „Berlinski

³⁰² Cvetnić, R., *Kratki izlet, Zapisi iz Domovinskog rata*, Ceres, Zagreb, 1997.

zid“ nije srušen, on je samo građevinski materijal za neku novu granicu, u čiji bi se katastar htjeli uvući i mi.“³⁰³

Kako navodi Manfred Jürgensen: »On (dnevnik) ne svjedoči na autobiografski način samo o povijesti individuumu; svjesno ili nesvjesno on je uvijek i dokument suvremene povijesti«. Cvetnićeva dnevnička proza, bez obzira na to što nije dnevnik u klasičnom smislu riječi, jer nema svakodnevnog bilježenja događaja, registrira privatne doživljaje/ iskustva, ali i zapise „društvenog suvremenika“. „Kratki izlet“ funkcionira, dakle, kao povijesno svjedočanstvo koje unutar teksta svjedoči o sebi i »svome« svijetu, o sebi i »svome« vremenu.

Cvetnićevi zapisi iz Domovinskog rata započinju konstatacijom: „Poslao sam N.-i svoje bilješke, a s njima i jednu razglednicu našeg naselja, na kojoj sam pažljivo ucrtanom strelicom označio svoj prozor.“³⁰⁴ Bilješke koje su poslane prijateljici na sigurno, u Amsterdam, zajedno s pomno obilježenom razglednicom i njihovo spominjanje na samom početku teksta posve su u skladu sa sviješću o potrebi za dokumentarnošću, materijalnim tragovima koji nadmašuju u ratu vrlo neizvjesno trajanje pojedinačnih ljudskih života, ali i ostalih materijalnih dokaza postojanja jednoga čovjeka, kulture ili entiteta. Renata Jambrešić Kirin³⁰⁵ ističe nespornu ulogu fotografije kao poticaja za pripovijedanje o životu, a to spominju svi priručnici o biografskoj metodi prikupljanja osobnih usmenih životopisa. Naime, fotografija nije samo “statična” pohraniteljica osobnog pamćenja nego i artefakt koji pokreće preopisivanje prošle stvarnosti izazivajući pritom samosvojni niz asocijacija.

Ono što Kratki izlet Ratka Cvetnića izdvaja među drugim osobnim zapisima vojnika, sudionika Domovinskog rata, jest oslanjanje na autobiografski modus. To znači da pripovjedač i lik, točno

³⁰³ Ibid., str. 34

³⁰⁴ Ibid., str. 5

³⁰⁵ Kirin Jambrešić, R., Svjedočenja o domovinskom ratu i izbjeglištvu. Književnoteorijski i kulturnoantropološki aspekti, doktorska disertacija, Zagreb, 1999.

navodi imena pojedinih suboraca, časnika, lokaliteta i vremenskih odrednica, ali i problematizira objektivnu i neutralnu istinu stvarnog ratnog iskustva: „ *Sa Srđa, vjerujem, izgledamo impresivno: moćna Domagojeva obalna straža koja bdije nad linijom svježe oslobođenih plaža i otoka. Iz malo manje udaljenosti vidiš , međutim, mobilizirane prigorske kumeke koji šnapsaju na palubi. Moja kabina na toj hrđavoj šajki bio je jedan kamion – hladnjača uparkiran na najdonjoj etaži, frižider – doduše, isključen – veličine studentske sobe, u kojem smo si ja i Grga, vozač kojeg smo jesenas dobili od Tigrova, složili prostran i udoban ležaj, po mjeri još uvijek svježe travanjske noći .* “³⁰⁶

U ovoj autobiografskoj prozi nema fabularnog okvira, već konstantni glas autora/pripovjedača/lika. Cvetnićeva vizura rata je posve nesklona promatranju rata isključivo kao herojskog čina i izgradnji mita o herojstvu i nepobjedivosti. Dapače, glavni lik je pripadnik generacije intelektualca, koja je sasvim svjesna kako je odlazak na ratište u jednom trenutku moralni čin zbog kojeg se mora riskirati vlastiti „građanski komoditet“: „ *Iz toga se raspoloženja rađaju one priče o jednima koji uvijek brane druge, dok drugi za to vrijeme uživaju u sigurnosti i nezahvalnosti. Te su priče glupe, ali lako razumljive: kad sam čuo da je A. još lani smjestio staru i sestru u Sloveniju, a da i sam poslije svake uzbune zbriše preko granice, nakon prvotnog bijesa sve me više spopadao crvić nekakve radoznalosti koja se na trenutke gotovo pretvarala u zavist: što je to tako dragocjeno što ti ljudi pred svima skrivaju i odnose na sigurno? I onda sam shvatio da je ta dragocjenost domovima, i vjerujem da bismo u legendi nekog atlasa koji ne mari mnogo za precizno iscrtane granice, tu A.-ovu malu kneževinu pronašli pod jednostavnim nazivom „građanski komoditet.* “³⁰⁷

U „ratnim slikama“ se izmjenjuju tragične i komične situacije svakodnevnih rutine, bez spektakularnih akcija, ali sa sviješću kako u svemu tome postoji samo jedna alternativa – preživjeti ili umrijeti. Spoznaja kako u konfuziji u kojoj se našao „čovjek u subotu još šeta psa na Zrinjevcu, u ponedjeljak se nađe na vrhu neke čuke, u petak ga u rinfuzi vrate natrag u Zagreb“³⁰⁸ vodi glavni

³⁰⁶ Cvetnić, R., *Kratki izlet, Zapisi iz Domovinskog rata*, Ceres, Zagreb, 1997., str. 120

³⁰⁷ Ibid., str. 9

³⁰⁸ Ibid., str. 26

lik u propitivanje nekih temeljnih etičkih kategorija, kao i vlastite prošlosti. Sve što se događa oko njega, tijekom tih godinu dana, potiče ga na beskonačna, egzistencijalna pitanja, uglavnom bez odgovora, i mnogobrojne dvojbe, vodeći ratnu prozu prema autobiografskoj.

U trenutku kad osjeti potrebu prokomentirati poneku naturalističku, a zbiljsku scenu, kakvima obiluju ratne situacije, u jednoj rečenici spoji završetak svog prepričavanja s narodnim stihom kojim, još snažnije, zamijeni vlastiti komentar: „*Ko ima masla, i muda maže*“³⁰⁹.

Njegov pripovjedač paralelno ispituje mogućnosti fragmentarnog pripovijedanja i njegovu neprikladnost za samoostvarenje uloge svjedoka. On ne odustaje od svjedočenja „stvari“ i „događaja“, ali se odlučuje za autobiografiju kao svjedočenje o vlastitim „unutrašnjim“ previranjima, o krhkosti osobnog integriteta i iskušenjima ljudske prirode u „neljudskim“ okolnostima kada zločin, slijepa sila i pravo jačeg/ ili nadređenog određuju sudbinu običnog vojnika.

Cvetnić posebice ističe društveno ovjerene stereotipe na kojima se treba temeljiti poželjna književno-umjetnička slika ratovanja koja istovremeno mora biti realistična, uvjerljiva i demonstrirati junaštvo, plemenitost, tolerantnost, kršćanski svjetonazor, dragovoljački zanos. I u kojoj nema mjesta motivima korupcije, krijumčarenja, miješanja lokalnih političara i politike uopće u vojna pitanja: „*Tih su dana Tigrovi krčili putove na sve strane. Hrvatska se doista uvjerila da je ona golema snaga samožrtvovanja koja nas je izvukla u jesen devedeset prve, počela dobivati prve organizirane vojničke oblike i činilo se da za nas Hrvate rat više nema tajni. (...) U vrijeme dok smo se još kretali, mislio sam – kamo god da ide, vojska ide prema cilju. U tom kretanju osjećao sam onaj teški zamašnjak što ga nazivamo kotačem povijesti (...) Cilj našeg kretanja nesumnjivo je bila Pobjeda, upravo takva, pisana velikim slovom, kakvu donosi rat do krajnjih konzekvencija.*“³¹⁰

³⁰⁹ Ibid., str. 114

³¹⁰ Ibid., str. 94 – 98

Dok se s jedne strane u domaćoj javnosti utvrđivao mit o neustrašivom, požrtvovnom i časnom dragovoljcu na braniku domovine, gdje nije bilo mjesta za obične ljudske slabosti, Cvetnić uvjerljivo dekonstruira taj mit. Tako je u njegovom tekstu motiv hrabrosti prije izuzetak nego pravilo. Umjesto herojske retorike prevladava crnohumorno oslikavanje prepoznatljivih frontovskih situacija u kojima razvoj događaja i međuljudske odnose diktira strah, te osjećaj razočaranosti: „*U takvim trenucima, u čovjekovoj dubini opet zakuha ono pitanje što ga svi poniženi i uvrijeđeni postavljaju svom gluhom bogu među zvijezdama: Zašto se sve ovo događa baš meni? Da bi se čovjek opro tom vapaju, na koji nikad ne nalazi odgovor, on ga odmah prevodi u desetke bolje ili lošije sročениh pitanja: Zašto sam ja u vojsci, dok se toliki veliki Hrvati čitav rat šminkaju po zagrebačkim kafićima? Pa, ako sam već u vojsci, zar nema bližeg fronta od ove vukojebine? Dobro, ako sam već tu, zašto baš ja moram na prvu liniju, kad pola brigade ne radi ništa, nego se kurva po Dubrovniku, i po kojoj se to logici, molim vas, meni stalno uvaljuje neka tuđa sudbina?*“³¹¹

Najneobičniji roman koji jednim dijelom tematizira ratnu zbilju svakako je napisala **Ivana Sajko**, dramska autorica, čije su drame postavljene u kazalištima i izvedene na radijima diljem svijeta.³¹² U romanu **Rio bar**³¹³ mogu se pronaći neke od dominantnih tema mlađih prozaika (rat, poraće, sudbina prognanih i nestalih, tranzicija, mafijaški obračuni, ratni zločini i dr.)³¹⁴

³¹¹ Ibid., str. 15

³¹² Nakon niza uspješnih radiodramskih realizacija njenih dramskih tekstova, Ivana Sajko sama je napravila radijsku prilagodbu svoga romana „Rio bar“, objavljenog 2006., a emisija je premijerno emitirana 2012. godine.

³¹³ Sajko, I., Rio bar, Meandar, Zagreb, 2006.

³¹⁴ "Pisanje je za mene teritorij bijesa, teritorij borbe u kojem neprestano pokušavam izmaknuti modelima i prisilama, ne samo kroz ono o čemu pišem, već i kako pišem" citat je iz jednog Sajkinog novinskog intervjua koji ponajbolje definira njezin stvaralački nerv i autorske postupke.

Roman Ivane Sajko "Rio bar" mjesto je pijanstva, usamljenosti, neuspješnog seksa, mafijaških obračuna, ksenofobije i PTSP-a. Sajko opisuje različite tipove društvenih kriza koji se u našim prostorima pretvaraju u pakleni šund ratne tranzicije otvarajući pri tome posve nove perspektive pogleda na rat i atmosferu nakon njega. Kroz cijeli roman pripovjedačica iz jedne urbane pozicije trbuhozbori o uznemirujućim, zastrašujućim ratnim zbivanjima koja su ostavila trajna intimna ranjavanja. Egzistencijalistička drama žena osuđenih na slobodu i na sjećanje, roman „Rio bar“ pretvara u priču o moralitetu u tranziciji, u prikazivanje individualnih rasapa kroz jauk, patnju i tišinu. Za razliku od dosadašnje hrvatske ratne proze, Ivana Sajko je ovim romanom pomaknula granice u pristupu krizi subjekta, traganju za identitetom, susretu s Drugima, dekonstrukciji, mučnini egzistencije, seksu, ali i kraju epohe moderne, multikulturalizmu, tranzicijskom sistemu, postfeminističkim teorijama, kao i postmodernističkom traženju egzila u unutrašnjosti vlastitih duhovnih i kulturoloških prostora.³¹⁵

Dijalog s kipom Majke Božje, u kojem se ratna stradalnica kojoj je agresorski napad uništio vjenčanje, s mješavinom gorčine i tuge direktno obraća kipu majke Božje u srušenoj crkvi, dovodeći u pitanje ideju oprosta i otvoreno se suprotstavljajući potiskivanju svijesti o istini i zatvaranju očiju pred njom pogođenim jednom od ratnih granata spada među najsnažnije stranice o ratu: „ *Pitam te još jednom: gdje si bila kad je počelo i gdje si sad... (...) Što čekaš, prijateljice? Nemoj mi reći da te se to ne tiče jer nakon vojnika s oružjem dolaze žene sa svojom mržnjom, svojim nerasplesanim cipelama, svojim trbušnim šupljinama i svojim batrljcima.* “³¹⁶

Uz to svakako treba izdvojiti i jasno generacijski pozicionirane osude starijih generacija, tematiziranje i problematiziranje ženskosti, do ciničnog gađenja prema svim umjetno nametnutim, državnim oblicima slavljenja ratnih pobjeda i političara kao njihovih smiješnih marioneta: „ *Tako govori naša mladost koju nitko i ništa ne može zaustaviti, naša mladost koja radi i ne misli, razbija glave, jajetom o jaje, pa se smije, pleše i pjeva na taktove onih pobjedničkih rafala, gura prste u kamere stranih izvjestitelja pokazujući simbol victory i više pobjeda i širi ona dva prsta, pa opet*

³¹⁵ Sablić Tomić, H., Zagrebačka slavistička škola, Tema: Domovinski rat, <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=989&naslov=tema-domovinski-rat>, (pogledano 28. veljače 2017.)

³¹⁶ Sajko, I., Rio bar, Meandar, Zagreb, 2006.str. 58

*ponavlja pobjedaaa pobjedaaa pobjeda, otežući zadnje A, no ne zna mladost što zapravo govori, jer mladost nije tu ni da govori ni da misli, već da radi, pa riječ prepušta političarima koji su već probavili gozbu, obrisali usta i podrignuli se u kravatu te već imaju smišljenu taktiku za ovo specijalno slavljeničko javljanje, a ta je: VRATITE SE!*³¹⁷

U romanu se ispovijedi i fikcija miješaju s odlomcima tzv. Brijunskih transkripata, izjavama vodećih političara i haškim optužnicama, a o ratu govori urbana generacija koja je u njemu odrasla. Kad smo kod toga, svakako treba spomenuti i faktografiju koju Ivana Sajko u obliku fusnota donosi na kraju knjige jer je tamo putem citata iz novina i transkripata sakupljena dokumentacija o nekim nečasnim potezima i zločinima tijekom Domovinskog rata. Ti materijali, ovakvom izdvojenom pozicijom na kraju knjige te dokumentarističkom objektivnošću kao kontrastu naspram subjektivnih iskaza od kojih se glavnina teksta sastoji, poprimaju neočekivani ironični predznak: „ 6. kolovoza 2005. godine u razgovoru za Jutarnji list, general zbora Antun Tus, a 1995. glavni vojni savjetnik Franje Tuđmana, na pitanje zašto ne postoji heroj Domovinskog rata ili Oluje odgovara riječima: „ Za to je osobno kriv predsjednik Tuđman, koji nije htio da je netko, pa ni na vojnom planu, zaslužniji od njega.“³¹⁸

Romanom prevladavaju gorčina, bijes i sarkazam (zgražanje i gnušanje) kao sredstvo otpora odnosno najviši stupanj nepristajanja, nepomirenosti sa nametnutim stanjem. No, rukopis se također odlikuje i izrazito lirskim fragmentima s ciljem naglašavanja kaotičnosti. Gramatička pravila su svjesno zanemarena, a snažan emocionalni naboj postiže se vulgarizmom i slengom: „ ... pa smo tako strahovito željni ushita potrošili onaj najbolji dio naše kože i elokvencije i zaliha romantike i kasnije maštali jedno o drugome kao da je zaista postojala realna mogućnost da očuvamo tu prvu navalu ushićenja radi koje ti i imam potrebu reći da te volim strašno volim volim volim...“³¹⁹

„Rio bar“ je tekst s tri pripovjedna glasa koji iz različitih vremenskih perspektiva progovaraju o hrvatskom ratu i poraću. Sva su tri pripovjedna glasa ženska, s time da dvije

³¹⁷ Ibid., str. 76

³¹⁸ Ibid., str. 129

³¹⁹ Ibid., str. 53

progovaraju desetak godina nakon Oluje, a treća u vrijeme te oslobodilačke vojne akcije. Na taj način autorica daje podjednak prostor današnjici i njezinim problemima, kao i stanju i realnosti od prije deset godina. Veze među tim pričama održavaju se u relacijama između likova, te u tako postavljenoj strukturi sudbina nije transcendentalna kategorija već proizlazi iz karaktera društva i ratnih okolnosti.

Sva tri pripovjedna glasa dijele istu gorčinu, tjeskobu, mučninu i razočarenje, te su međusobno teško raspoznatljivi. Moguće ih je tek naknadno razlikovati po pažljivo raspoređenim i ponavljanim detaljima, poput rane na prstu ili zavoja načinjenih od svile s vjenčаницe. To davanje za pravo svakom glasu da ispriča svoju priču je ujedno još jedan pokušaj održavanja cjelovitosti stvarnosti i priče unutar raspadajućeg svijeta. No, ništa ne može spriječiti nemani vođene zahuktalim vihorom rata da oduzmu svaku nadu.

Prva pripovjedačica je ona koja piše »Osam monologa o ratu za osam glumica odjevenih u vjenčаницe«. No, to je tek okvir iza kojega se uvodi polifonija glasova u kojem se prepoznaju još dva glavna pripovjedačka glasa koji svoje pripovijedanje baziraju na dugačkim unutarnjim monolozima. Jedan od njih u roman će konstantno uvoditi temu rata; ona je ta koja je prvu granatu doživjela na sam dan vlastitog vjenčanja, ona je ta koja će nas provesti kroz oslobodilačku akciju »Oluja« i ona je ta koja će tražiti »nestalog« po bešćutnim birokratskim uredima. Drugi (odnosno treći, ako računamo i okvir) glas pripada tajanstvenoj ženi koja negdje u gradiću kraj mora provodi vrijeme u Rio baru, uvijek pijana »kao muškarac«, prepušta se ljubavničkim odnosima u koje ulazi negdje na rubovima nesvjesnog, alkoholom natopljenog postojanja, i ona je ta koja će u roman uvesti teme hrvatske tranzicije; mafijaška ubojstva, ksenofobiju, bombe u kafićima, tajkunizaciju.

Kad se na kraju ta polifonija ženskih glasova stopi u jedan glas, postaje jasno kako je prividni košmar promišljena i svjesna gesta. Sva ta ženska tijela, u krvavim vjenčanicama, pretučena, poželjna ili svedena na puki objekt seksualnog čina, zapravo iza sebe ostavljaju stravičan, do krajnjih granica ironičan krik kao rezultat nemoći, osamljenosti, čežnje za ljubavlju, odnosno onoga što će biti izrečeno jednim od pripovjedačkih glasova: „...*a ja želim živjeti u nekom drugom svijetu*“. Jer, svijet iz kojega viču i optužuju glasovi Ivane Sajko upućeni su na sumornu, krajnje pesimističnu i bezizglednu sliku našega "danas i ovdje" u kojoj su tragovi rata, tranzicije i nezacijeljene rane na ljudskoj (ženskoj) duši i tijelu.

Dnevnik „260 dana“ **Marijana Gubine** opisuje 260 dana koje je obitelj Gubina provela u srpskom zarobljeništvu „kroz oči“ desetogodišnjeg dječaka u okupiranom području istočne Slavonije: „*Bio je to ugodan san. Gotovo da sam bio svjestan tog laganog ljetnog povjetarca koji je kroz otvoreni prozor naše dječje sobe koračao po mojoj postelji. A, onda začuo sam uznemirenog oca, koji je prekinuo moj san: „Marijane, sine, ustaj brzo. Ne boj se!“ Bio je uplašen kao i ja. U naručju me iznosio iz sobe. Eksplozija...! Puno eksplozija, jedna za drugom, lomljivina stakla, crijepa...dim, plač majke, jecaj sestara prekida moj san. Probudio sam se usred rata....*”

320

Taj svijet zarobljenštva za Gubinu postaje utopija, dok mjesto njegovog odrastanja, njegov rodni grad, postaje heterotopija u smislu kako je taj prostor definirao Michel Foucault. U tekstu „O drugim prostorima“³²¹ Foucault definira heterotopije kao obrnute utopije, dislocirana mjesta koja središta pronalaze u sebi. Heterotopija, smatra Foucault, obavlja svoju funkciju od trenutka kad se ljudi nađu u nekoj vrsti prekida sa tradicionalnim vremenom, te u tom smislu i Gubinin slavonski zavičaj koji je posjedovao identitet, postaje heterotopijom – drugim mjestom kojega zaposjedaju drugi ljudi, a u isto vrijeme za Gubinu predstavlja utopiju – jer je svjestan da više neće i ne može biti dio njega. Za konstituiranje identiteta iznimno je značajna funkcionalna prezentacija vlastitog prostora, koja se postavlja nasuprot drugom (tuđem) prostoru. Čovjek i prostor postaju jedno – te gubitak prostora nužno implicira i gubitak identiteta.

Kao kolateralna žrtva Gubina biva zarobljen, proživljava svakodnevne patnje, sahranjuje svoje bližnje i konačno nakon 6360 sati ponovo vidi svjetlo dana. Pripovjedač je prilikom prenošenja svega što je njegova obitelj prošla nastojao odvojiti srce i osjećaje od razuma, no teško je proživjeti cijelu paletu emocija, prebogatu iskustvima, osjećajima i patnjom s jedna strane, te neizmjernom ljubavlju i čovječnošću s druge: „*Uzalud je majka vrištala da uzmu nju, a ne najstariju kćerku. Emocionalno, to sam doživio najteže jer su moju sestru silovali toliko puta da nisam shvaćao kako je još živa. To su radili ispred svih nas, to su gledali moj otac i moja majka, ja. Samo bi nahrupili*

³²⁰ Gubina, M. 260 dana, Auxilium, 2006.

³²¹ Foucault, M., O drugim prostorima, 2008.

*i uživljavali se na njoj. Tako je i zatrudnjela. Ona je po tijelu sva izrezana jer su je često vezivali za vrata i "trenirali" bacanje noževa. To su radili i kada je bila u visokom stupnju trudnoće."*³²². Roman „260 dana“ se može okarakterizirati kao roman društvenog prijeloma, očitovanog kroz pustošeći ratni vihor i oslikanog kroz „suženi fokus“ male, intimne priče. Glavni lik, desetogodišnji Marijan, ispreda unutar svog malog svijeta osnovni narativni tijek, premrežen lokalnim poremećajima ustaljenog slijeda stvari, kao rezultatima jedne veće, globalne promjene na društvenom planu. Marijan ne shvaća ozbiljnost situacije. Percepcija mu je sužena, što zbog godina, što zbog nevjerovanja da ljudski duh uopće može djelovati na način na koji su djelovali zli ljudi tog vremena. Kroz cijeli roman naglašen je strah od smrti, od oružja, od mraka, od neprijatelja, strah od straha. I kako taj strah raste, tako se i pretvara u mržnju prema ratu, koji sije sve te strahove, secira jednu dramatičnu epohu šire društvene, ali i uže porodične zajednice, te povrh svega, unutrašnja previranja same individue.

Autor spominje situacije u kojima je morao sakupljati leševe poznatih ljudi, čistiti ostatke njihovih tijela te trpjeti batine i uvrede od svih aktera koji su sudjelovali u tim nemilim događajima: „Masakrirali bi ih na dvorištu, a onda bi mi kazali da ih odvučem. Kako sam uopće kao dječak mogao vući trupla, ruke su mi se utapale u krvi mojih dojučerašnjih susjeda..."³²³. Nevjerojatno je što su, možda, najviše Marijana mučili oni koji su ga poznavali od malena. Njegovi susjedi koji su ga tjerovali na prisilan rad te oni koji su mu poznavali oca. Međutim, ljubav majke i oca, ljubav sestara, ljubav koja je ogoljena od raskošnih riječi i sreće davala je snagu malom Marijanu da izdrži sve nedaće te da jednoga dana svijetu pokaže okrutno lice rata.

Gubina je dopustio sebi da kroz pisanje knjige oslovi činitelje tih zločina – „zlim“. Nije generalizirao ni ukazivao prstom na jedan narod nego je jednostavno ljude klasificirao na dobre i zle. Koliko gruba, nerazumna i nehumana ponekad može biti politika i ljudi koji je provode, svjedoči autor, u opisu događanja kada je zbog batina završio u srpskom Domu zdravlja gdje ga je odbila liječiti doktorica samo zato što je Hrvat.

³²² Ibid. , str. Gubinina sestra danas živi u Osijeku. Dijete koje je rodila ima 23 godine, i njezin sin je odgojen, kaže Gubina, da nikoga ne mrzi .

³²³ Ibid., str. 26

Na kraju knjige autor poziva da :“ ... *prije nego što nekoga osudite, prije nego nekom učinite loše, pročitajte moje iskustvo i ne uvedete sebe u napast da činite loše, niti zbog nacionalizma, niti zbog rasizma, vjerskih opredjeljenja, niti čega drugoga. Ja, Marijan Gubina, ne osuđujem, ne mrzim... NEMOJTE NI VI!*“³²⁴ Još jedan klišej, koji je toliko istinit da je nezaobilazan iako je „izlizan“ - oprostiti, ali ne zaboraviti.

S obzirom na raznolikost spomenutih djela, pa i na različita ideološka uvjerenja njihovih autora, prozom o ratu pokriveno je mnogo tema, ali neka slijepa mjesta ipak još uvijek postoje, kaže Primorac: „Dosad se najviše pisalo o masovnim progonima, o stradanjima ljudi i zločinstvima neprijatelja, o životu u izbjeglištvu, o nesnalaženjima nakon razvojačenja i PTSP-u, o individualnim tragedijama i sl... (...) napomenuo sam da još ima nekih nedodirnutih, zatamnjenih ili tek naslućenih aspekata ratne tematike i da će ovo poglavlje naše proze još neko vrijeme biti otvoreno za nove pristupe i nove priče. Pri tome sam, u prvome redu, mislio na onaj ružniji dio lica naše prošlosti, na vlastita zastranjivanja i zločine, na potisnute predjele kolektivne svijesti. Mislio sam i na to da smo odbacili jedan etički kodeks ponašanja, a o drugom se nismo dogovorili, pa je sve dopušteno; mislio sam na maligna mjesta društvene stvarnosti kao što su sprega kriminalnog podzemlja i politike, na tranzicijsko uništavanje gospodarstva. E kad bi neki pisac mogao spojiti taj luk i opisati kako smo se od 1991. našli tu gdje smo danas.“

Čeka li možda ratni roman još uvijek svog autora koji će imati nešto vremena za potrebnu emocionalnu discipliniranost i distancu jer su čitatelji, svatko na svoj način, bili izravni sudionici rata pa je teško postaviti granicu i odrediti pravu poziciju pogleda na njega koja bi bila dovoljno izoštrena, pravedna i estetski primjerena kada je riječ o opisivanju traumatičnih događanja?³²⁵

³²⁴ Ibid.

³²⁵ Sablić Tomić, H., Zagrebačka slavistička škola, Tema: Domovinski rat, <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=989&naslov=tema-domovinski-rat>, (pogledano 28. veljače 2017.)

7.3. VRIJEME „TREĆE“ – PORATNA NACIONALNA PRIČA (2000. -)

Čini se da se hrvatska književnosti potkraj devedesetih polako pribire te pokušava očuvati kontinuitet s godinama prije rata. Ratna i poratna svakodnevica ustupa mjesto svakodnevnim egzistencijalnim temama društva koje biva zahvaćano sindromom tranzicije na svim razinama – od privatizacije i tajkunizacije do potrošačke pomame, jeftina glamura i spektakla. Rat postaje samo jedna značajka, no s traumama koje – ma koliko potiskivane – traže artikulaciju pričama o pojedinačnim sudbinama boraca i civila, izbjeglica i prognanika, djece i žena te cijelih porodica koje u svojoj memoriji čuvaju ožiljke i onih davnih ratova. Riječju, rat je postao metaforom ne samo jednoga doba i jednoga stoljeća, već i cijele civilizacije brutalno uvijek iznova potvrđujući univerzalnost Heraklitova filozofema: „Rat je otac svih stvari.“

Dok je rat trajao u pozadini se odvijala burna društvena drama obilježena mukama tranzicije i svim negativnostima što ih je donijela: pretvorbeni kriminal, socijalno raslojavanje, preraspodjelu moći, korupciju, opću krizu države, moralno rasulo. No dosta je toga nadahnuto nakon otrežnjenja, nakon što se slegla ratna prašina i nakon što je obzor ostao pust i lišen neposrednoga ratom uskipjela adrenalina.

Iskustvo višegodišnjeg ratovanja doživljenog iznutra, s bojišnica diljem Hrvatske, kod većine je vojnika izazivalo nezadovoljstvo, razočarenje i skeptičan odnos prema vrijednostima i idealima koji su na najbolji način ukazivali na podjelu hrvatske javnosti – na one koji su ih proklamirali i na one koji su bili spremni provesti ih u djelo po cijenu vlastitog života.

Ogorčenost i razočaranost dragovoljaca dosegla je svoj vrhunac odlaskom iz borbenih redova. To sve pojačava izostanak potpore neposredne okoline, to jest dvoličnost „javnog morala“ u državi koja veliča i pozdravlja svoje branitelje „ma gdje bili“, a istovremeno „izdaje“ etičke vrijednosti, gubi lojalnost i „egalitarni“ duh koji je u velikoj mjeri obilježavao njihov život u borbenim postrojbama. Traje „privatni rat“ preispitivanja vlastitih odluka i postupaka, te emocionalnog rasplitanja onog razočarenja i osjećaja da je u ratu ostao najbolji dio njega.

Poratna nacionalna priča pokušava umanjiti udio individualne patnje i nenadoknadivih ljudskih gubitaka stavljajući u prvi plan bezvremenske vrijednosti i apstraktne simbole (slobode, samostalnosti, pobjede). Njezine mitske pretenzije i alegorijska uporišta u „ oltarima domovine“ – spomenik koji svoje ishodište ima u spomeniku neznanom junaku, praznoj kosturnici koja je prema Benedictu Andersonu, imaginacijsko uporište utemeljiteljskog mita o jedinstvu nacije – samo pripomažu osjećaju neshvaćenosti i društvene izoliranosti ratnih veterana.³²⁶

Rat je inicirao važno strukturno i tematsko prestrukturiranje hrvatskog romana i zato ga, u književnopovijesnom smislu, vidimo kao određenu cenzuru, kakvu se u mnogih pisaca prepoznaje kao radikalniji tematski zaokret prema stvarnim problemima i egzistencijalnoj drami hrvatskoga naroda.³²⁷ . Pojmovna zbrka izaziva zbrku u ponašanju. Na domoljubno i rodoljubno ponašanje reagira se kao na ksenofobiju. Nacionalizmu se suprotstavlja internacionalizam. Internacionalizam se izjednačuje s globalizmom, iako nacionalizam pretpostavlja internacionalizam, a globalizam potire nacionalne i kulturne specifičnosti.

U ovih posljednjih petnaestak godina objavljena su djela koja pokušavaju Domovinski rat prikazati u drugom svjetlu, a domoljube i borce kao obične razbojнике i „slučajnike“ koji su se našli u vrtlogu nepotrebnih zbivanja. ... Eksces i nebitno postaje bitno. Antijunaci postaju junaci, „slučajnici“ i tipovi sumnjiva morala i ponašanja pokušavaju se u njihovim djelima pokazati i prikazati kao bitna odrednica branitelja i sudionika u svetom obrambenom Domovinskom ratu. Na nama je da upremo prstom na njih, prokažemo ih i smjestimo tamo kamo pripadaju, na smetlište povijesti i književnu ropotarnicu.³²⁸

³²⁶ „Veterana od ljudi ne izoliraju samo slike užasa kojemu je on bio očevicom i počiniteljem, nego i njegov poseban položaj posvećenika kulta rata. On pretpostavlja da niti jedan civil, a ponajmanje žena ili dijete, ne može shvatiti bit njegova suočenja sa zlom i smrću. Na civile on gleda s mješavinom idealiziranja i prezira: oni su nevini i neupućeni. „Herman, J.L., Trauma i oporavak, Ženska infoteka, Zagreb, 1996. str. 82

³²⁷ Nemec, K., Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000., Školska knjiga, Zagreb, 2003.

³²⁸ Vučemil, A., Kako sam i zašto napisao ciklus pjesama Rat(ne) pjesme i poeme Fuga Vukovariana, Hrvatska književnost u Domovinskom ratu

Takvo je stajalište povezano i s posebnom vrstom patriotizma, s težnjom prema stalnoj identifikaciji sa zavičajem, vlastitim prostorom, isticanjem svojega kontinuiteta i s takozvanom muzealizacijom, to jest dodjeljivanjem statusa muzejskih predmeta pojavama, stvarima i događajima iz bliske prošlosti.³²⁹ One se uključuju u sustav društvene komunikacije i čine prošlost stalno prisutnom u sadašnjosti, uključuju se u njezin ritam te sadašnjost potiskuju u pozadinu. Bez prestanka djeluje narodna strategija sjećanja kroz zaborav, pa je na taj način nepoželjna prošlost potisnuta kako bi se pojavila “nova budućnost”. No, svi koji se sjećaju drukčije prošlosti moraju se suočavati s osjećajem krivnje jer nova povijest nove države čvrsto je povezana s “terorom sjećanja” i “terorom zaborava”, kako ih naziva Dubravka Ugrešić. Nakon Domovinskoga rata na ovim prostorima moguće zapaziti stanovitu osjetljivost na pomisao o mogućemu zaboravu rata te određenu odgovornost koja se javila među preživjelim da pamte rat za sebe, ali i za druge. Ratna trauma kao da sa sobom nosi potrebu da se ispriča vlastita, ali i tuđa priča, kao da subjekt koji je bio svjedokom ratnih strahota i užasa tajnu traume koju nosi sa sobom mora podijeliti s drugima.

³²⁹ Dyras, M., U potrazi za novim identitetom: naracije o hrvatskom identitetu u devedesetim godinama dvadesetoga stoljeća, *Kroatologija* 1 (2010)2: 57-66. Već smo ranije spomenuli kako „svaka epoha stvara svoju vlastitu kartu granica i svoju zemljopisnu imaginaciju“ (Z. Chojnowski), pa je logično očekivati da je tako što učinila i epoha „hrvatskog ratnog pisma“, u kojoj se na jedan posvema drukčiji način definira prostor i odnosi unutar te kategorije. Riječ je o novom projektu regionalizma, koji više nije „regresivni lokalizam“ utemeljen na zatvorenosti, svezi s korijenima i zemljom koji asocira na zakašnjelost i provincijalizam. Novi regionalizam nudi razumijevanje regije kao palimpsesta te kao stvarnost koja se stalno konstruira i ponire u nju u potrazi za do sada skrivenim smislom“, Više, u: Dyras, M., *Rekonstrukcija identiteta u književnim i neknjiževnim kodovima komuniciranja*, Republika 11-12, 2016., str.56. A kao dobar primjer tog „novog regionalizma“ autorica upućuje na prozu D. Rešickog, iz zbirke *Dronci na hrpi*. Mala emocionalna svaštarnica, Zagreb, 2012. „Kada smo u Baranji, uvijek naime potpuno usporedo živim barem dva života - vraća se onaj koji je tako nepovratno prošao i puno intenzivnije nego u gradskom svakodnevlju osjećam ovaj koji mi se događa sada. To je istodobno osjećaj melankolije, ali i epifanije, koji valjda svaki čovjek osjeća u svome pravome i jedinome zavičaju“(str.42).

U slučaju hrvatskih ratnih stradalnika „bespomoćna jarost“ se postupno pretvara u oblik srdžbe koji ima veću snagu i više zadovoljstva: u pravednički gnjev“.³³⁰ Riječ je o „neprerađenoj traumi“ koja povijesnu zbilju podastire kao niz nedorečenih, zatamnjenih „plutajućih rupa“ povijesti popraćenih snažnim emocijama i katarzičnim efektima.

Ustrojem samostalne nacionalne države ne prestaje potreba za nacionalnom identifikacijom. Nakon ujedinjenja Italije Massimo d'Azeglio je izjavio: "Stvorili smo Italiju, a sad moramo stvoriti Talijane." Mi smo oslobodili hrvatski teritorij, ali se Hrvati nisu oslobodili od posljedica svoga povijesnog opterećenja. Domoljublje i rodoljublje treba osloboditi od negativnoga konotativnog značenja. Nacionalizam treba razlikovati od šovinizma.³³¹

³³⁰ Herman, J.L., Trauma i oporavak, Ženska infoteka, Zagreb, 1996., str. 219 „Trauma se ne može egzorcirati ni mržnjom ni ljubavlju. Poput osvete, fantazma oprosta često prerasta u okrutno mučenje jer je i jedno i drugo nedosežno običnim ljudskim bićima. Pučka mudrost kaže da je praštati božanski. No čak ni Bog, u većini vjerskih sustava, ne prašta bezuvjetno. Nema pravoga oprosta sve dok ga počinitelj ne zatraži i ne zasluži priznanjem grijeha, pokajanjem i naknadom štete. Istinsko kajanje počinitelja rijetko je čudo.“

³³¹ Vujević, M., Nacionalna identifikacija u Hrvatskoj, Društvena istraživanja, God. 16, Br. 3, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2007., str. 379 – 404. Upravo iz ovih razloga prilikom rekonstrukcije identiteta treba biti vrlo oprezan, jer se vrlo lako može upasti u zamku stvaranja naracije ne samo o nekoj iznimnoj posebnosti vlastite nacije, već i o njenoj superiornosti u odnosu na neke druge, manje vrijedne nacije. Dobar dio književnih tekstova iz prve faze „hrvatskog ratnog pisma“, u najmanju je ruku, bio vrlo blizak takvim političko-literarnim tendencijama: mi smo puno bolji od onih drugih! Te tendencije nisu bile ništa ino, nego svojevrsna varijacija na „staru“ temu da pored „lošeg“ nacionalizma, koji se, u pravilu, pripisuje onim „drugim“, postoji i „dobar“/naš nacionalizam, tj. patriotizam! No, kao i obično, i ovdje se radi o istom problemu koji se skriva iza maglovite riječi „nacionalni identitet“, a taj problem je da „nacionalizam i kad ga čovjek naziva nacionalni identitet, označava uvijek da se pojedinac koji se osjeća nemoćan (a u proteklome ratu najčešće smo se osjećali upravo tako - užasno nemoćnim pred zlom – op. V.K.) pogrešno (ali, krajnje logično i posvema razumljivo upravo zbog tog osjećaja – op. V.K.) identificira s jednim kolektivom kojem naizgled pripada prirodno, naime rođenjem“. Više, u: Claussen, D., „Vergangenheit mit Zukunft. Über die Entstehung einer neuen deutschen Ideologie“, W. Eschenhagen (ur.9, Die neue deutsche Ideologie. Eine Sprache gegen die Entsorgung der Vergangenheit, Darmstadt, str. 7-30.

U trenutku kada se učinilo kako je ‘stvarnosna proza’, pa i prozno tematiziranje rata, došla do kriznog trenutka u kojem se sve učinilo recikliranjem već viđenoga, u hrvatskoj se prozi dogodilo upravo ono što su zazivali književni kritičari i proučavatelji suvremene dionice hrvatske proze. Pojavila se nova generacija autora, čija je posve nova generacijska optika (riječ je prije svega o autorima koji su početkom devedesetih još bili djeca) rat kao temu ponovno vratila na stranice proze, iako s posve drugim predznakom i na posve drukčiji način.

(Post)ratno pismo ovih prostora samo po sebi simptom je jedne kolektivne traume i znak nemogućnosti življenja nakon suočavanja sa smrću. Činjenica je da je u svakom ratu, pa i u obrambenom, u kojem ljudi spašavaju goli život, pojedinac uvijek na gubitku; zato u njoj nema trijumfalizma i pobjedničkog likovanja. Ali često ima rezignacije, razočaranja, PTSP-a, ratnih zločina, ekonomskog rasula, eksplozije kriminala, erozije obitelji, pa i očaja (to više što nam je rat dalji!); ima oštre kritike zbog općeg društvenog kaosa kojem su u velikoj mjeri kumovali nesposobni i korumpirani političari.³³²

Isto tako, galerija socijalnih tipova koje uvodi hrvatska ratna proza u pravilu je selektivna. Čak i ako su mračni antiheroji ili zlikovci, njeni likovi su mladi, urbani, dijele urbanu kulturu i generacijske preferencije, govore slangom i puše travu. Zanimljivo je i promišljanje ratnih heroja koji u kontekstu poslijeratnog narativa, mržnji i ratni aktivitet naposljetku kroz svoju osobu utemeljuju kao ljubav i pravičnost spram nacije.

Svaki od njih ostvaruje svoje planove, ali je pod utjecajem životnih slučajnosti, onog nepredvidivog. Nema velikog plana, nema sile koja iza scene povlači konce. Ako naši planovi samo dijelom uspijevaju, ako nismo kadri predvidjeti posljedice svih naših postupaka, ako nema sudbine koja bi nas vodila našem neizbježnom usudu, ako živimo u vremenu u kojem bez sumnje svatko vjeruje u božansko vodstvo, kako bismo mogli naći svoj put u život?

Budući da (post)ratno pismo u sebi uvijek sadrži aporiju govora o neiskazivome, ili, kako bi naglasio Lacan, „predstavlja laž koja nas obmanjuje pothranjujući našu iluzornu sliku cjeline i konzistentnosti“, možda možemo takvim tekstovima pristupiti na način da se priupitamo koji nas

³³² Primorac, S., *Linija razdvajanja – Hrvatska proza o ratu i njegovim posljedicama 1990 – 2010.*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.

od njih najmanje obmanjuje. Često se krivo pretpostavlja da je teško vraćati se na proživljeni užas, ponovno to proživljavati. Međutim, čini se da to nikad nije otišlo iz autora poratne nacionalne priče, to je neprestano dio njih. Ne moraju se u „to“ vratiti, jer se nikad od „toga“ nisu ni udaljili. Pisanje je samo formulacija svega toga i tako se odnose prema svijetu – pisanjem. I u tome je važnost čitanja i književnosti općenito: uvlači nas u to iskustveno polje u kojem smo svi povezani, a koje pomaže ljudima da unesu u njega svoja iskustva i tako ga organiziraju. Ako pak pišu, ostavljaju svoje iskustvo u tom polju i ono u njemu ostaje, kruži, olakšavajući nekom drugom da pomoću njega procesuiraju neko svoje, možda baš jednako bolno iskustvo.

Godine 2000. objavljen je roman „**Kad magle stanu**“³³³ do tada nepoznatog pisca iz srednje Bosne, Uskoplja, **Josipa Mlakića**.

Josip Mlakić na početku svojeg djela „Kad magle stanu“ na izrazito precizan i poetički lijepo izražen način opisuje sjećanja na traumatsko iskustvo. Sjećanja naviru u slikama bez boja mirisa i zvukova, koje dobivaju naknadno. Ponekad ta sjećanja podsjećaju na dječje bojanke: sve što imate su konture, a ostalo dodajete. I zato se sve u sjećanjima mijenja, osim statičnih slika, što su ponekad nejasne i blijede poput fragmenata iz nijemih filmova. Sjećanja dolaze i odlaze po nekom svom tajanstvenom redoslijedu koji je nemoguće dokučiti: nekad po jasnim, ali mnogo češće nejasnim asocijacijama, drugi put, opet, bez nekog vidljivog povoda.

Roman je podijeljen u 5 dijelova koji zajedno čine 24 „*slike*“ koje prate sudbinu lika Jakova Serdara, vojnika hospitaliziranog nakon hrvatsko-bošnjačkih sukoba u srednjoj Bosni 1993.

³³³ Mlakić, J., Kad magle stanu, Zagreb, 2000., „Magle“ iz naslova romana spominju se na više mjesta. Prvi se put motiv magle javlja u umetnutoj pjesmi u prvoj polovici romana, u kontekstu košmarnih snova označavajući simbolički prijetnju smrti koja se tim prostorom »šulja« za ratnih zbivanja. Magle su također i simbol intimne Jakovljeve traume te ga opsjedaju u noćnim morama zbog osjećaja krivnje zbog počinjena ubojstva.

godine. Glavni lik, Jakov, nositelj je generacijskog senzibiliteta stasalog u 80-ima, u atmosferi „socijalizma u zalasku“ i zapadnjačke pop-kulture.³³⁴

Mlakić promatra Domovinski rat kroz prizmu, ne samo nacionalne povijesti, već i osobne povijesti pojedinačnih junaka romana, trnovit put od dileme do dileme, od prave procjene do pogreške. U borbi između te dvije krajnosti i njihov prijelom kroz prizmu pojedinaca, kao krajnji ishod nastaje raščlanjenje svake zablude.

Osnovni okvir čini pripovijedanje u trećem licu o boravku u psihijatrijskoj bolnici gdje su se, kao cimeri, našli glavni protagonist Jakov (iz Bosne) i Filip (iz »Oluje«). Kada im liječnik pokloni bilježnice i preporuči „terapiju zapisivanja vlastitih osjećaja“³³⁵, započinje središnja linija romana o sjećanjima na slike rata i mira. Trauma kao posljedica tih sjećanja predstavlja iskustvo restrukturiranja identiteta i manifestira se dvostruko: i kao fizička i kao psihička rana. Trauma nastaje na mjestu susreta rata i subjekta, a rezultat je društvene ranjivosti tijela. Ona se intenzivira u određenim društvenim i političkim okolnostima, a posebice onima gdje nasilje jest način života.³³⁶ Ponovna retraumatizacija i detraumatizacija pričanjem (i „terapijom zapisivanja vlastitih osjećaja“) ogoljava glavne junake do njihovog „sebstva“ koje je povrijeđeno.

³³⁴ Jakov sluša *Stairway to Heaven* Led Zeppelina, koja svira s kazetofona njegova bolničkog druga Filipa, zaokupljen mislima o tome »kako je ova pjesma slična proljetnoj kiši što započinje polako, pa postupno prelazi u žestoki pljusak i onda odjednom stane; baš nekako kao i rat«, *Kad magle stanu*, Zagreb, 2000., str. 12

³³⁵ Pisanje je alkemijski proces, kaže Danilo Kiš. I nema nikakve koristi od toga da se otkriva "recept" jer je proces ionako individualan i ne može se kopirati. Glavni protagonisti Jakov i Filip iz romana „Kad magle stanu“ jasno nam daju do znanja da pišu kako bi iscijelili rane, kako bi se osjećali bolje, kako bi na papiru ostavili ono što ih muči godinama. No, ostaje pitanje mogu li se bol i traume ostaviti na papiru, donose li one ikakvo olakšanje ili zapravo bole još više jer od nas zahtijevaju prisjećanje teških trenutaka? Zapravo, cijeli taj proces više izgleda kao produživanje boli, a ne kao terapija.

³³⁶ Butler, J., *Excitable Speech: A Politics of the Performative*, Routledge, New York i London, 2007., str. 69-84

Mlakić ovim kratkim romanom zahvaća u samu srž atmosfere ratnoga kaosa i apsurdna, ali i u atmosferu Bosne prije rata, te isprepleće te dvije vremenske dimenzije.³³⁷ Uvođenjem lika prijatelja Mirsada, koji ga prati od djetinjstva sve do ratne katastrofe, u kojoj postaje moguće čak i ubiti dojučerašnjeg prijatelja, ta je isprepletenost dviju vremenskih dimenzija, ali i hrvatsko-muslimanskog odnosa, još naglašenija. Jedan od takvih primjera je zasigurno trenutak kada dva prijatelja, Jakov i Mirsad, ne znaju u koji kafić otići, jer je jedan „njihov“, drugi „naš“. Taj osjećaj tjeskobe i neizvjesnosti vrlo brzo prerasta u pravi kaos u kojem će se dva prijatelja naći na suprotnim stranama: „Muslimane smo zvali svakako: balije, Turci, mudžahedini, mundžosi, periguzi... Ni njima nije nedostajalo mašte: mi smo bili ustaše, uje, Vlasi, krmad – obično s nekim epitetom ispred: vlaška, ustaška, hrvatska, havajska, prljava... – ili, rjeđe, Hrvatići ili Havajci.“,

338

Mlakić u svom romanu govori i o kolektivnoj amneziji i neizvjesnosti scenarija bosanske sapunice: „Bio je ljetni raspust. Bio sam završio osmi razred i upisao se u Gimnaziju. Sjećam se tog raspusta i po tome što sam tih ljetnih mjeseci otkrio Andrića. Doduše, čitao sam ga i ranije (recimo Priču o kmetu Simanu kojom su nas gnjavili u školi kao da ju je napisao Karl Marx osobno; sagu o poslovičnoj bosanskoj tvrdoglavosti pretvorili su u ljigavu metaforu o pijevcu koji je prerano zapjevao i završio u loncu), ali tek sada sam pomalo počeo ulaziti u njegov svijet neke mračne Bosne u kojoj je čovjek čovjeku dušmanin, a kakvu ja nisam poznavao. Ja sam Bosnu tada shvaćao potpuno drugačije, kao i sve drugo u stvari. Ljudi su živjeli samo da bi pomagali jedni drugima;

³³⁷ U svojoj kritici romana Jagna Pogačnik piše: “Dojam koji se dobija nakon čitanja ovog kratkog romana jest kako je autor vrlo uspješno izbjegao sve zamke u koje obično upada ratna proza (a tu prije svega mislim na patetiku i ‘epopejske’ pretenzije u koje je zaglibio dobar dio hrvatske ratne proze) i napisao roman vrijednosno usporediv s „Kratkim izletom“ Ratka Cvetnića.” I za Julijanu Matanović, Mlakićev prvijenac, “uz Cvetnića, predstavlja najbolje stranice napisane o temi rata”. Katarina Peović svoju kritiku romana započinje rečenicom: “Prije nego išta kažemo o Mlakićevu romanu, postoji potreba da se on nazove najboljim hrvatskim ratnim romanom.”

³³⁸ Mlakić, J., Kad magle stanu, V.B.Z., Zagreb, 2000., str. 18

*divni ružičasti svijet.*³³⁹ . Jakovljeva terapija „zapisivanja vlastitih osjećaja“ ima u konačnici cilj povezati cjelokupno osobno iskustvo, i intimno i kulturalno, u smislenu strukturu, odnosno naći pogodno mjesto za traumu unutar takve strukture. Jedino u takvoj strukturi, postoji mogućnost da trauma napokon prestane biti dominantno ishodište nečijeg života. Zanimljivo je da iako Mlakić piše o ratnoj traumi i posljedicama koje ona nosi, u „njegovom“ poimanju rata nitko nije u pravu i uopće ne razmišlja o tome da bi u ratu netko trebao biti u pravu.³⁴⁰

Jedan je od važnijih romana u ovom kontekstu zasigurno „**Jeleni na kiši**“ **Tarika Kulenovića**. Roman "Jeleni na kiši" uvodi nas u život jedne mlade "kvartovske ekipe" u koja se nakon Domovinskog rata, ponovno okuplja, ali ovaj put starija, ozbiljnija i iskusnija. Neki od njih su se promijenili, neki su ostali isti, a nekih više nema. Kao i većina svojih vršnjaka osjećaju se pomalo izgubljeno. Kao jeleni na kiši. Jelen na kiši ništa ne osjeća, kiša ga potpuno onesposobi da se orijentira. Ne može čuti, onjušiti i slabije vidi.

Povratkom u stari kvart glavni likovi shvaćaju da vraćanje ne isključuje ni dobro ni zlo, niti uspomene, kao niti suočavanje sa strahovima. Slično kaže i Meša Selimović u romanu „Derviš i smrt“: „Pa u tome i jeste sve: vraćati se. S jedne tačke na zemlji čeznuti, polaziti i ponovo stizati. Bez te tačke za koju si vezan, ne bi voleo ni nju ni drugi svet, ne bi imao odakle da pođeš, jer ne bi bio nigde. A nisi nigde ni ako imaš samo nju. Jer tada ne misliš o njoj, ne čezneš, ne voliš. A to nije dobro. Treba da misliš, da čezneš, da voliš.“³⁴¹

Kulenović svoj roman koncipira na više podjednako važnih likova, sa svim svojim dobrim i lošim osobinama, od kojih niti jednog ne izdvaja kao glavnog, nego kroz prizmu veće grupice likova

³³⁹ Ibid., str. 83

³⁴⁰ „Rat nije zajebancija iz loših filmova, ono: Druže ti si ranjen! Ništa drugarice samo ogrebotina... Ili šminka po kafićima s pištoljem od dvi tisuće maraka za pasom“ gorka spoznaja koju će pripovjedač romana izgovoriti na samom kraju, nakon otrežnjenja koje je nastupilo nakon, na vlastitoj koži iskušanog, iskustva hrvatsko-muslimanskog rata, zatvora, bolnice, bijega i psihijatrijskog liječenja.

³⁴¹ <http://www.6yka.com/novost/21040/mesa-selimovic-dervis-i-smrt>

progovara o svojoj generaciji, tranzicijskoj i posttranzicijskoj zbilji: „*Jebote, Fric, koji si ti naivac. Ljudi su išli zbog pljačke, zbog love, stanova, kakva Hrvatska? Kaj? Franjo je prvo sebi prisvojio kuću u Nazorovoj, a onda je donio zakon kako niko ne smije otkupljivati nacionalizirane stanove.*” - *I kaj je tu loše?* - pitao je Beli. - *Mora čovjek negdje stanovati.* - *Jebote, bila je gola pljačka. Pizdu strininu, kamiondžije su najbolje prošle u ovom ratu. Onaj lik kaj je furao autobus na Plitvicama postao je general, onaj mali kaj je furao kamion u Bosnu da peru lov, kaj su njemu dali? Dukat? Badel?* - *Ja bi da su meni dali Badel* - odgovorio je Iskusni. - *Propala bi firma* - odgovorio je Beli.

- *Kaj? I ovak' su propali. Jebote, što četnik nije uništio, Hrvat je opljačkao* - vrisnuo je Zlaja. - *Daj, jebote, ti si komunjara. Samo serete propagandu. Nemre čovjek od vas žvit' - rekao je Beli.*

- *Kak' ne bi bio komunjara? Zaposlim se u firmi, odem u rat i kad se vratim, firme više nema. Gdje je? Privatizacija? Kome? Nekom 'Rvatu. Nemre reći H, al' zna grabit'. Do '91. su svi bili komunisti, a onda su se sjetili da su katolici. Hrvatine. Pardon, 'Rvatine.*“³⁴² unazad deset zadnjih godina.

343

Ovo je roman o neiskusnim mladićima koji su na svirepi način gurnuti u ratni pakao. Rat je srušio njihove planove, dotad idilične živote, vjeru u sretnu budućnost i svakodnevne navike. Rat se svom silom obrušio na njih, suočio ih sa smrću i patnjama. Slika tih mladića je neposredna i jaka, a istovremeno i autorova prilika da kroz likove u svom romanu izrazi ogorčenje svoje generacije i protest protiv uništavanja svih onih poželjnih/ljudskih odnosa u društvu do kojih je došlo uslijed implementacije „loše“ politike. Naime, upravo zbog pogrešne implementacije/interpretacije

³⁴² Kulenović, T., *Jeleni na kiši*, Celeber, Zagreb, 2003. str. 92

³⁴³ Kroz lik Pice, koji je 1991. godine otišao u Ameriku i tamo se dobro snašao, Kulenović predočava svoje viđenje hrvatske realnosti i iz neutralne pozicije govori o promjenama unazad deset zadnjih godina. Isto tako, likovi Fric i Beli su tipični predstavnici „izgubljene generacije a-la Cro“ koji svaki dan životare dilajući, švercajući i opijajući se bez perspektive. „Daj mi reci... to s Gogićem... kaj je to bilo s njim? Kaj bi bilo? Mrtav je. Predozirao se. Kako? Čime? Životom, stari moj, životom.“ (str. 12) Na taj način oslikava nimalo ružičastu stvarnost opisujući sve „crne rupe“ '90 u Hrvatskoj (PTSP, nezaposlenost, privatizacija, droga...), ali, kao i Mlakić u „Kad magle stanu“ heroje domaće pop-kulture.

„politike“ od strane nekih pojedinaca/vladajućih dolazi do permanentnog sukoba između ideala i realnosti, koja surova demantira onu početnu vjeru u „bolje i pravednije društvo“.

Likove opisuje na autentičan način, omogućavajući nam da se prepoznamo u nekome od njih: *"...Kad je Slovenija proglasila samostalnost, po Picu je došla murija. Bio je u vojnoj policiji u Armiji, pa su ga u rezervi raspodijelili u miliciju. Država se promijenila, milicija je postala policija, a Pica i dalje rezervist. Strpali su ga u kombi s drugim sretnicima koje su našli doma i odveli ih u stanicu na Krugama. Dali su mu uniformu, sivo-plavu, rezervističku, i rumunjski kalašnjikov još pun konzervirajuće masti, kapu i šahovnicu za prišarafiti na kapu kad bude imao vremena. Dobio je rezervne okvire, torbicu, kanticu za ulje, špagu, RAP, hrpu bojeve municije. Tako potpuno opremljenog, usmjerili su ga na drugi izlaz, u dvorište zgrade i ukrkali na kamion s drugim siročićima. Potpuna usluga. Falili su samo igla i konac da ih zatakne za kapu i pusa u čelo za sretan put..."*³⁴⁴ Ispisujući priču o likovima koji se odrastanjem i ratnim događanjima sve više udaljava i od svake fiksne definicije samog sebe, Kulenović daje „recept za liječenje“ te traume, u ideji suvremenog čovjeka kao identitarne lutalice, ali čija su lutanja ipak lišena očaja besciljnosti – jer cilj je priča i pričanje, svjedočenje koje naposljetku biva jedini trag postojanja.

Sladana Bukovac se svojim romanom „**Rod avetnjaka**“ pridružuje tematici postratne svakodnevice i posljedica rata, prije svega njihovog utjecaja na pojedince i njihovo psihičko stanje. Pritisak ratnih razaranja budi svijest i savjest čovjeka i to onda kada napusti krvava ratišta i kada ga popusti strah za golom egzistencijom i želja za preživljavanjem. Likovi, određeni kaotičnim strahom, otkrivaju svoje psihotične faze i postaju duhovne nakaze bez cilja i budućnosti. Bliska prošlost i tragedija prepoznaju tek miris baruta i boju krvi. Iz emocija pomahnitalih individua kuljaju iskrivljena psihosomatska stanja. Takav čovjek više nema kontrolu nad svojim razumom. Njime vlada animalna razdraženost uzrokovana obrambenim instinktom, koji u svojoj pomahnitalosti ne vidi ni cilj, ni razlog rata i ratovanja, čiji je i sam učesnik. Ratna psihoza ovladala je svakim ljudskim osjetilom, i postala njihova stvarnost projicirana kroz sjećanja i košmare.

³⁴⁴ Kulenović, T., *Jeleni na kiši*, Celeber, Zagreb, 2003. str. 98

Glavni je lik psihijatar Pavel, zaposlen u psihijatrijskoj bolnici, gdje ispisuje potvrde o PTSP-u bivšim ratnicima i pruža „psihološku potporu rodnim i spolnim manjinama“. Susreti s pacijentima donose mu stalnu nelagodu, s jedne strane zato što mnogi od njih dolaze samo da bi dobili potvrdu da su oboljeli od posttraumatskoga stresnog poremećaja (dokument nužan za vojnu mirovinu), a s druge što je svjestan da za neke od njih kojima je stručna pomoć doista nužna jednostavno nema dovoljno vremena: „ *Stari Lisac (kako su predstojnika Odjela nemaštovito nazvale sestre) jako je dobro znao zašto pacijenti često žele da upravo Pavel bude ranarnik njihove psihe. Jer je bio neobično širokogrudan u dijeljenju dotične etikete. Bio je toliko verziran u darivanju posttraumatskog stresnog poremećaja da je već odavno prestao objašnjavati pacijentima što dijagnoza koju im je dao zapravo znači. Njegov pretili psihijatrijski priručnik već se sam po navici otvarao na prikladnome mjestu, kao konj koji je odavno zapamtio kojim se putem može najlakše vratiti u staju.*“³⁴⁵ Živeći tako »poluživot, između svoje otužne stambene zgrade i beznadnih pacijenata«, on je razapet između objektivno bijednih mogućnosti na radnome mjestu i problema koji mu se pojavljuju u privatnom životu.

U početku samo ciničan, Pavel, psihijatar s opsesivno kompulzivnim poremećajem, prekapa po ranama vlastite prošlosti, razotkriva svoje traume i u konačnici postaje potpuno rezigniran. Razapet između činjenice kako, s jedne strane, dijeli mladenačko prijateljstvo s čovjekom koji je u ratu pripadao drugoj strani, a s druge kako mu na neki način duguje i sam život i kako je i sam izdajica: „ *Odležao je pet godina, vi ste se izvukli. Kada je izašao iz zatvora, bili ste na prvoj godini medicine. A medicine ne bi bilo da on nije odležao kaznu. Ukratko, doktore, teško je povjerovati da ovdje govorimo o prijateljstvu iz djetinjstva. Ljudi koji jedni drugima čine ovakve usluge, obično ostaju prijatelji za čitav život.*“³⁴⁶ Pavel puca po šavovima i klizi prema tragičnom kraju potresne priče o Hrvatskoj kao velikoj psihijatrijskoj ordinaciji u kojoj su posve izmiješani pojmovi krivnje i pravde, istine i laži.

³⁴⁵ Bukovac, S., Rod avetnjaka, Fraktura, 2008., str.8

³⁴⁶ Ibid. , str. 38

Bukovac daje „kliničku sliku“ hrvatske nacije, koja je poprilično loša - crna, bolna, vrlo kritična i vrlo realna slika hrvatskoga društva kojim dominiraju posljedice rata, korupcija, nemoral i tragični događaji poput samoubojstava branitelja. Na realan i kritičan način pripovijeda o traumi i nemogućnosti njenog iscjeljenja, a priča u kojoj za života ne postoji mogućnost dostizanja katarze postaje tek u etici pripovijedanja naknadni, posmrtni katarktički čin, vrhunsko narativno razrješenje životnih krivnji i fatalnog događaja. To je stanje u kojem je svaki pokret, svaki napor uzaludan jer ne stvara nikakvu promjenu. Barem ne na bolje. Stanje u kojem se likovi nalaze nije ni ratno, ali ni mirnodopsko, jer su život pojedinca i uopće kvaliteta njegova života posve nevažni: „ Ustao je i uložio golem napor da natjera centar za ravnotežu na suradnju, kako bi mu tijelo uspjelo pogoditi prolaz u hodnik. Ostatak mozga nije pratio razvoj događaja. Otvorio je vrata, ispred njih nije bilo nikoga, ili nikoga nije vidio; nekoliko je trenutaka ostao obješen o kvaku da se uvjeri koja je konstatacija točna.“³⁴⁷

Tematski je sličan i roman književnog debitanta **Roberta Međurečana** „**Prodajem odličja, prvi vlasnik**“³⁴⁸ Roman započinje uvodnim monologom bivšeg ratnika izrečenim na psihijatriji, a nastavlja se u formi „ romana ceste“. Radnja je smještena u Zagreb, a nastavlja se odlaskom u Vukovar i Knin, koji karakteriziraju svu uzaludnu tragediju rata. Cijela priča pokriva vremenski okvir od samo dva dana sažete prošlosti i sadašnjosti bivšeg branitelja Viktora Bošnjaka.

Glavni lik, Viktor, odlično je situirani, oženjeni 35-godišnjak, zaposlen u odvjetničkom uredu, vlasnik BMW-a i, ali i »gvalje koja ga guši« i čini psihijatrijskim pacijentom s dijagnozom PTSP-a. U svojim srednjim tridesetim godinama naizgled je uspješno maskirao ratnu traumu, ali obični sukob na parkiralištu vulkanskom snagom na površinu izvlači osjećaje koje je godinama pokušavao eutanazirati i zbog kojih se ne može prilagoditi današnjoj „normalnosti“: „ Viktor stoji začuđen vlastitom reakcijom. Gleda stisnute šake kao tuđe. Bubnja mu u vratnim žilama, osjeća

³⁴⁷ Ibid., str. 154

³⁴⁸ Međurečan, R., Prodajem odličja, prvi vlasnik, Konzor, Zagreb, 2008.

*se živ i lagan... (...) Možda je baš ovo trenutak za odluku. Ili će i dalje nijemo i tiho plutati morem tuđih krivica kao rastočena olupina ili će konačno početi lomiti svoju. Sad i ovdje, odmah, bez oklijevanja, odlučno. Sedam godina raste u njemu gvalja što ga pritišće i guši. Zakorilo se to đubre u njemu i neće van. Poput parazita siše mu život i ne da mu zaboraviti.“*³⁴⁹Njegova je postrojba u noćnoj zasjedi dočekala neku srpsku jedinicu, a on je ubio sedamnaestogodišnjeg dječaka, u čijoj pušci, kako se poslije pokazalo, uopće nije bilo metaka. Od tog trenutka Viktor »više nije bio isti«
Kako bi se konačno obračunao s vlastitim grizodušjem, kreće u potragu za obitelji srpskog vojnika, na adresu s dječakove legitimacije što ju je kod njega našao one kobne noći. Želio je njegovim roditeljima kazati istinu o tome kako im je poginuo sin, ne bi li se oslobodio strašne more: „*Uskoro ću stići, pomisli. Iz džepa izvuče Nenadovu osobnu iskaznicu. Protrne svaki put kad je uzme u ruke. Nenad Simić, rođen 17. 9. 1975. Adresa: Bogdanovačka ulica broj... Mjesto: Vukovar.*“³⁵⁰

Na tom putu, Viktor će izgubiti sve pokazatelje svojega sadašnjeg statusa, ali i susresti brojne živopisne likove, upadati u nove nevolje i ponovno doživljavati stare traume,³⁵¹predočavajući i opisujući na taj način sliku duboko podijeljenog hrvatskog društva: „*Viktoru se bistrilo. Baci pogled na novine. Ćirilični naslovi. Jebote, ušao je u srpski kafić. Čuo je da Hrvati i Srbi u Vukovaru ne zalaze na ista mjesta, klone se jedni drugih. Ratne rane su još svježije.*“³⁵²

S jedne strane Viktor se želi osloboditi prošlosti jer se u njoj sjeni ne može živjeti i jer strahote nemaju kraja, ako se krivica i nasilje svaki put iznova plaćaju krivicom i nasiljem. S druge strane prošlost od koje se želi pobjeći i dalje živi i ne znamo da li samo kao utvara onoga što je bilo tako monstruozno da ni od sopstvene smrti nije umrlo, ili možda uopće nije ni umiralo. Ako želi živjeti i preživjeti, ne preostaje mu ništa drugo nego prilagoditi se/ pokoriti se trenutnim okolnostima,

³⁴⁹ Ibid., str. 13

³⁵⁰ Ibid., str. 26

³⁵¹ Otac koji je izgubio sina, kriminalac preobučen u svećenika, poludjeli pukovnik su samo neke od „epizodnih uloga“ koje „do gole kože“ ocrtavaju sliku poratne Hrvatske.

³⁵² Međurečan, R., Prodajem odličja, prvi vlasnik, Konzor, Zagreb, 2008., str. 29

izbrisati autonomnu subjektivnost i odreći se svoga „ja“. Nužnost takvog prilagođavanja, identifikacija sa postojećim, datim, stvara bolni napor spoznaje i pojačava nezadovoljstvo i bijes.

U svim etapama puta, u kojima je dolazi do gradacija traume, Viktor aktivno sudjeluje. U društvu psa za koje se emotivno veže prolazi krajolikom razrušenih sela i puste postratne zemlje. Potresna scena u kojoj autistični dječak zaključuje kako Viktor nema dušu, baš kao ni njegov ujak ubojica, uvod je u retrospekciju u kojoj se evocira jedna od bolnijih scena Domovinskog rata – nepotrebne pogibije nedužnih mladića na Kupi. Naturalistički jezive scene ratne operacije, sa simboličkim likom »hrvatskog Isusa«, momka koji je prošao najgore mučenje u ratu da bi na kraju u miru počinio samoubojstvo nakon neuspješne borbe s birokracijom koja mu je trebala priznati invaliditet, prethode velikom finalu u kojem Viktor dolazi prekasno da bi majci žrtve priznao krivnju.

Vrhunac krvavoga pira je Viktorov susret s pukovnikom Gavranom, koji ga je odvezao u traženo selo, gdje je doznao da je i dječakova majka mrtva i da »za neke stvari nema olakšanja«. A taj isti pukovnik, ratna legenda i uzoran građanin u miru, tog je jutra „prolupao“ jer je ženina ljubavnika zatekao u stanu u svojim papučama, pa je ubio i njega, i ženu, i TV-inkasatora, i ratnog profitera, a na cesti je još zarobio i nepoznatu tročlanu obitelj, jer »nema nevinih«. Ključne riječi ovog romana izgovara upravo pukovnik Gavran: *„Kad je svršio rat, naš zajednički, nastavio se moj osobni... Mir i nije drugo do strpljenje... a baš nas je rat naučio da se može i poprijeko... A kad jednom pređeš granicu, preći ćeš je ponovo... Sve lakše i češće. Jednom udariš ženu, prvi put je pa se zgroziš, ali udarit ćeš ponovo; jednom ubiješ, ponovo ćeš; jednom odustaneš od strpljenja, nikad ga više nećeš imati. Rat je kolektivni prijelaz granice, dozvola, čak obaveza da je pređeš, ali izvede ga svak za sebe, svak na svoj način. Rat je autoimuna bolest, Vikторе.“*³⁵³

Vrijeme nakon rata postaje tako vrijeme u kojemu se i pisanjem kao terapijskim učinkom pokušava razračunati s traumom koja je zauvijek obilježila jedno iskustvo. Time se nameće i pitanje je li prisjećanje putem pisanja pozitivan ili negativan aspekt, odnosno, vraća li pisanje proživljenu traumu ili je pak, verbaliziranjem traumatičnih iskustava, koje je onda i suočavanje, prekida?

³⁵³ Ibid., str. 134

Mogućnost odgovora na to pitanje ujedno postaje i mogućnost odgovora na pitanje o budućnosti poratnoga života.

To bi značilo da se proces sjećanja nikada ne može svesti na individualnost samu, već da je uvijek ovisan o kolektivnoj svijesti, čak i kada je riječ o individualnim sjećanjima. Time se granice između vlastitog i tuđeg sjećanja u potpunosti relativiziraju i brišu, zbog čega se proces konstrukcije svijesti i afirmacije svojega treba ponajprije promatrati kao socijalni fenomen ³⁵⁴ koji nije inherentan individui, već cjelokupnome društvu. Pojedinčeva prisjećanja iz vlastitog života ili zbivanja kojima je bio svjedokom su izražena načinom koji je uvijek individualno obojen ili subjektivno perspektuiran. Opisane događaje čini vrijedno opisivanja tek okolnosti da ih pripovjedač želi obznaniti i da ih obznanjuje uz stanovitu mjeru literarne vještine.

Proces sjećanja ima već tako veliki utjecaj na percepciju književnih djela hrvatskog ratnog pisma da se gotovo pretvorio u svojevrsnu subkategoričnu znanost koja uzima sve više maha kada je riječ o proučavanju književnosti. Današnjica i najbliža prošlost vrve događajima koji autore književnih djela potiču na „pogled unatrag“, na kompenzaciju doživljenoga i proživljenoga kroz diskurz literarnoga stvaralaštva. Odlučivanjem na književnu kanalizaciju proživljenoga autorova je intencionalnost doprijela do jedne točke početka, a svaki je takav početak, kako tvrdi Jacques Derrida, ujedno i povratak. ³⁵⁵ To bi značilo da je svaki pogled unaprijed, prema budućnosti, ujedno i pogled unatrag, jedan retroaktivni ekskurz u prošlost, istovremeno kolektivnu i subjektivnu: konceptu je budućnosti inherentno instrumentalizirano pozivanje na minulo.

Verbaliziranjem i posezanjem za tekstualnim medijem izražavanja priznaje se traumatsko iskustvo ili strah od traumatskog iskustva. Elementi autobiografičnosti i fragmentariziranoga poimanja vlastite prošlosti, ujedno i vlastite ličnosti, indikator su za postojanje takvoga diskursa. Traumatsko iskustvo i strah vezan uz njega pomjeraju se na drugi vremenski kontekst, na budućnost, koja će, naravno, jednoga dana doći, ali samo posredno i naknadno, i novim će se pisanjem to isto moći

³⁵⁴ Assmann, J., *Das gestern in heute. Medien und soziales Gedächtnis. U: Die Wirklichkeit der Medien – Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft*, hrsg. von Siegfried Weischenberg. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994.

³⁵⁵ Usp. Derrida, J., *The Gift of Death*, University of Chicago Press, Chicago, 1996.

izbjeći. Perpetuiranje izbjegavanja sjećanja se pomoću tekstualne performance nastavlja u beskonačnost. Zbog ovoga je književni tekst jedina i ujedno najbolja forma za adekvatno približavanje traumi i traumatskome iskustvu. On ne predstavlja neposredan pristup istome, već on rezultira u finalnoj konfrontaciji s tim iskustvom. Sadašnjost funkcionira po principima uvjetovanja i delimitiranja od strane prošlosti i minuloga, tako da je obračunavanje s tim diskursom krucijalno za intaktnost kako sadašnjeg trenutka, tako i daljnjeg tijeka budućnosti. Prošlost se time prelijeva u onu Drugost koju svatko ponaosob treba promisliti i o kojoj svatko treba zauzeti vlastiti stav.

U svojoj knjizi eseja „Nikog nema doma“, Dubravka Ugrešić nagovještava kraj vladavine nacionalnog i početak tržišnog u artikulaciji identiteta: (...) u budućnosti bi, umjesto naroda i države, novi “identity maker” mogla biti kakva moćna korporacija, pa bi se u tom slučaju moglo dogoditi da logika novca naprosto prebriše državne granice i identitete. Ako se to dogodi, Srbija će se zvati Ikea, a njezini stanovnici Ikeancima, i Slovenija Siemens, sa stanovnicima Siemensovcima.³⁵⁶ I u njezinom romanu „Ministarstvo boli“, predzadnje stranice su artikulirane tonom slijeganja ramena s obzirom na daljnji razvoj traumatičnih političkih događaja 90-ih: „Što se Haškog tribunala tiče, dosjei se gomilaju, hrpe papira rastu, videozapisi sa suđenja svojom dužinom pokrivaju kvadraturu zemlje koje više nema. Čini se da se svaki gubitak ipak nadomjestio, u stvarnom, u ironičnom ili u grotesknom obliku, ali se nadomjestio. Rane su zarasle, nekome pravo, nekome krive, ali su zarasle. I šavovi su sve bljeđi.“³⁵⁷ Ako su neki šavovi postali bljeđi, novi su na pomolu. Identitet kao nikad dovršeni proces u vrijeme suvremene stvarnosti, obilježene dinamičnim tranzicijskim promjenama dobio je novi komadić tkanine prema kojem se treba pozicionirati.³⁵⁸

³⁵⁶ Ugrešić, D., *Nikog nema doma*, Zagreb 2005., str. 199

³⁵⁷ Ugrešić, D., *Ministarstvo boli*, 90 stupnjeva, Zagreb, 2004.

³⁵⁸ Kolanović, M., *Kome treba identitet? Esejistika Dubravke Ugrešić*, *Desničini susreti* 3, 2013.

Pisac u kontekstu kolektivne histerije mora postati ponajprije odgovoran intelektualac. Takav stav u skladu je sa Kišovim viđenjem da se odgovornost pisca treba odmjeravati njegovim stavom prema bitnim pitanjima epohe, prema njegovom angažmanu da se literaturom nadvlada koncept u glavama ljudi, i učini da se žrtvovanje miliona ljudi više nikad ne nazove povijesnom nužnošću u ime određenih ideologija. Kako piše D. Beganović, upravo se Kišovi „pokušaji određenja nacionalizma, antisemitizma, traganje za njihovim korijenima u raznolikim društvenim i kulturnim manifestacijama, te opsesivni pokušaji pronalaženja odgovora na jedva rješivu zagonetku ljudskog zla“ pokazuju kao središnja tema kojom se svrstava u kontekst europske književnosti i umjetnosti druge polovice dvadesetog stoljeća.³⁵⁹

³⁵⁹ Beganović, D., Pamćenje traume. Postapokaliptička proza Danila Kiša, Naklada Zoro, Sarajevo

8. ZAKLJUČAK

Hrvatska ratna proza je izravna posljedica društveno-povijesnih događanja na ovim prostorima u devedesetim godinama. Ne treba se zavaravati mišljenjima da će brojni prijepori vezani za Domovinski rat nestati preko noći. Treba razumjeti i kako do mnogo toga iz povijesti Domovinskog rata vjerojatno nikada nećemo u potpunosti doprijeti. Upravo zato metoda oralne povijesti ostaje osobito vrijedan povijesni i sociološki alat, a sama prilika da obični ljudi iznesu svoja mišljenja o povijesti na način da im je ponuđena uloga u proizvodnji povijesnog znanja, osobito je važna za daljnja poimanja te povijesti. Oko puno toga se i ne moramo složiti, ali ono oko čega bismo morali uspostaviti konsenzus je odnos prema počiniteljima i odnos prema žrtvama rata. Istražujući dubinska promišljanja običnih ljudi o ratu, ovo istraživanje jasno pokazuje da tek spremnost država da prestanu sagledavati počinitelje i žrtve kao "naše" i "njihove" može označiti pravi početak suočavanja sa zajedničkom prošlošću, a onda i zajedničkom budućnošću.

Govoriti danas o hrvatskom ratnom pismu, o hrvatskim ratnim bilježnicama iz ranih devedesetih u sklopu hrvatske stvarnosti i književnosti znači govoriti ili o njihovoj neupitnoj literarnosti, o književnim vrijednostima koje nepobitno ostaju, ili o dokumentima toga ratnoga vihora i njegovih pustošenja, dakle o preslici ratne stvarnosti činjenične i dokumentarne naravi. Prečesto se na žalost ograđujemo od vrjednovanja naše ratne književnosti, znamo ponavljati fraze o vremenu i o povijesti koji će navodno s odmakom utvrditi vrijednosne domete hrvatske književnosti nastale u tijeku Domovinskoga rata. Nije to ništa drugo nego izlika da se ne dođe na nišan svih onih koji uporno zagovaraju ravnotežu krivnje, da se ne postane predmetom izrugivanja i podsmijeha onih koji već niz godina medijski bučno nastoje ocrniti sam Domovinski rat i sve ono što je iz njega

proizišlo, do same političke državnosti do same hrvatske ratne književnosti. Tobože da njezina vrijednost u estetskom smislu ne može odoljeti protoku vremena. No to nipošto nije tako.³⁶⁰

Gotovo sve osobne, obiteljske, skupne i nacionalne povijesti čudesna su, a ponekad i zastrašujuća mješavina dobrih i loših vijesti, pozitivnih i negativnih priča i događaja. Henry Steele Commager mudro zaključuje da nacionalna i državna mudrost zahtijeva otkrivanje i promicanje – u vlastitom narodu i u međunarodnoj zajednici – „upotrebljive prošlosti“. Koncept upotrebljive, iskoristive ili korisne prošlosti („usable past“) osmislio je jedan od najutjecajnijih američkih povjesničara Henry Steele Commager u nevelikom teorijskom eseju „Potraga za upotrebljivom prošlošću“ iz 1967.³⁶¹ Ključne su teze autora da pojedinci, obitelji i narodi ne mogu graditi budućnost ako ne poznaju vlastitu prošlost i ako u njoj ne otkriju ono što je upotrebljivo i korisno kao nadahnuće ili poticaj za budućnost. On kaže: „za neki je narod biti bez povijesti ili ne poznavati vlastitu povijest jednako kao što je čovjeku biti bez pamćenja – osuđenom da vječno otkriva ono što je već u prošlosti otkriveno, da izmišlja poznate tehnike, da se hrva s istim problemima, da čini iste greške i da, također, osuđen na gubitak bogatog zadovoljstva sjećanja. Doista, kao što je teško zamisliti povijest bez civilizacije, jednako je teško zamisliti civilizaciju bez prošlosti.“ Ta prošlost se ne smije izmišljati i umjetno fabricirati kao što su to činili vladajući komunisti, stvarajući lažne osobne i narodne revolucionarne i klasno-avangardne životopise, ali se može izdvojiti i pretvoriti u izvor svjetovnih mitova i legendi koje djeluju poticajno na građanski i nacionalni ponos. A da bi se tako što izbjeglo izuzetno je važno da se dominantni odnosi u postratnom hrvatskom društvu određuju sukladno načelima „tranzicione pravde“ kojima ne samo što se razotkrivaju/dekonstruiraju sva ona ideološka opravdanja zločina, već se i građanima otvara mogućnost odbacivanja kompromitiranih vrijednosnih stavova, te se, na taj način, uklanjaju i svi oni instrumenti, akteri i posljedice masovnog nasilja iz javnog i društvenog života.³⁶² Ili, kako

³⁶⁰ Usp. Antologija hrvatske ratne drame 1991.–1995. Priredila Sanja Nikčević. Alfa, Zagreb, 2013; Antologija hrvatske poratne drame 1996.–2011. Priredila Sanja Nikčević. Alfa, Zagreb, 2014.

³⁶¹ Henry Steele Commager, „The Search for a Usable Past“, The Search for a Usable Past and Other Essays in Historiography, Knopf, New York 1967., str. 3-27

³⁶² O tome više, u. Dimitrijević, N., Ustavnademokratija shvaćena kontekstualno, Fabrika knjiga, Beograd, 2007., str.278. U ovoj knjizi „tranziciona pravda“ shvaća se kao skup institucija, moralnih, pravnih,

kaže, R. Teitel, „bez promjena u zajedničkim javnim legitimacijskim obrascima koji su u temelju političkog odlučivanja, te bez diskreditiranja određenih aspekata ideologije koju je propagirao prethodni režim i bez legitimiranja ideoloških promjena koje čine temelj liberalizacije i tranzicije“³⁶³ nije moguće funkcionirati u postratnom društvu.

Ako se ograničimo samo na ratno razdoblje, lako je zaključiti da je hrvatska „upotrebljiva prošlost“ državotvorna tradicija Domovinskog rata. Unutarnja povijest koncentrirana u knjigama o Domovinskom ratu postaje oznakom hrvatskog prostora u kojemu je postojanost povijesnosti i suvremenosti tijekom devedesetih najbolja potvrda njihove trenutne i buduće kulturne smislenosti.³⁶⁴

Moramo riješiti odnos sa prošlošću, ali ne tako što ćemo u njoj zauvijek ostati, niti time što ćemo je se odreći. Ne možemo je se odreći, jer smo u njoj postojali, a ponekad ne možemo čak i onda kada nismo. Svako od nas je odgovoran, ako ni za koga drugog, onda bar za sebe, kada bira gdje i kako želi živjeti. Odgovornost podrazumijeva spremnost da snosimo posljedice svoga djelovanja, čak i kada ih prije samog čina nismo dovoljno dobro sagledali, jer i “put u pakao je popločan najboljim namjerama”. Odgovornost se pojavljuje onda kada imamo izbor, kada kao subjekti u jednom društvu imamo mogućnost birati. Konačno, društva se između sebe i razlikuju upravo u spremnosti da se prakticira kategorija „odgovornosti“. Naravno, u ovoj studiji nismo se previše bavili onim politikama koje su „lošu prošlost“ prosuđivali s moralno-pravnog, političkog ili moralnog aspekta. Nas su, u prvome redu, zanimale kako se hrvatska literatura odnosila spram te “loše prošlosti“, odnosno je li u tom odnošenju spram te „loše prošlosti“ uspjela konstruirati ono

političkih i socijalnih proces, mjera i odluka kojese donose i sprovode u procesu demokratske tranzicije. Pored ove knjige svakako bi trebalo konzultirati i knjigu Teitel, R., *Transitional Justice*, Oxford, 2000

³⁶³ Teitel, R., *Transitional Justice*, Oxford, 2000.

³⁶⁴ Sablić Tomić, H., Zagrebačka slavistička škola, Tema: Domovinski rat, <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=989&naslov=tema-domovinski-rat>, (pogledano 28. veljače 2017.)

što je C. S. Meier³⁶⁵ nazvao „adekvatnim narativom“. „Reč je o prikazu prošlosti na osnovu kog bi građani (čitatelji – op. V.K.) mogli da shvate šta je učinjeno u njihovo ime (to svakako nisu i ne mogu biti sva ona nepotrebna nedjela počinjena u ratu i neposredno poslije njega – op.V.K.), šta se desilo njima i zajednici u kojoj žive, a potom bi eventualno mogli i da se dogovore o strategiji koja bi mogla da ih dovede do obnove građanskog identiteta i uspostave novog tipa društvene i političke normalnosti.³⁶⁶ Adekvatni narativ klasifikuje događaje i njihova opravdanja tako što

³⁶⁵ Meier, C. S., „Doing History, Doing Justice, The Narrative of the Historian and of the Truth Commision“, u: Rotberg, R. & Thompson, D., (ur.), Truth and Justice. The Morality of Truth Commisions, Princeton, 2000.

³⁶⁶ Upravo to što predlaže Z. Kramarić u tekstu, „Novi identitet“, Vijenac, književni list za umjetnost, kulturu i znanost, godište XXV, br. 598., str.6. Naime, u tom tekstu autor, u kontekstu, recentnih društveno-političkih zbivanja u hrvatskom društvu, koja su opterećena „s bukom i bijesom naših nedavnih prošlosti, od spomen-ploča u Jasenovcu (pojava tih ploča posljedica je Domovinskog rata, njegovog nejasnog karaktera, a ponajviše što u dijelu akademske i medijske javnosti postoji krajnje negativan, odnos i spram njega, a još više onih koji su u njemu aktivno sudjelovali – op. V.K.), (...), pa sve do onih nervoznih, jednako ideologiziranih reakcija na te pojave. Upravo te neugodne činjenice trebale bi nas uvjeriti da je krajnje vrijeme da se ta žalosna situacija prevlada nekim rješenjima boljim od dosadašnjih. Nama se čini da bi jedno od primjerenih rješenja bilo formiranje novoga hrvatskog identiteta; novi identitet za nove društvene okolnosti! Konačno, svaki put kada se promijeni društveni kontekst, mi bismo se morali suočiti s temom formiranja novoga kolektivnog identiteta“. Nešto slično predlaže i poznati hrvatski lingvist, R. Matasović, koji u svojim tekstovima dovodi u pitanje ključnu tezu konstruktivista da su svi pokušaji da se u razvoju nekog jezika/nacije od srednjeg vijeka pa do današnjice vidi kontinuitet puka neznanstvena nametanja naših vlastitih etničkih i jezičnih identiteta društvenom konstrukt, našoj predmnijevanoj etničkoj i jezičnoj baštini. On postavlja posvema suprotnu tezu. Moguće je govoriti o združenosti jezika i etničkog identiteta u povijesti europske književnosti i prije devetnaestog stoljeća. „(...) pomnijivo istraživanje dokaza i argumenata nužno je kako bi se pokazalo da se može zastupati ideju o postojanju kontinuiteta povezanosti jezika i etničke pripadnosti tijekom cijele europske povijesti“, u: Matasović, R., Razmatranje o jeziku i etničkom identitetu u povijesti europske književnosti, republika 11-12, 2016., str.87. I analiza književnih i neknjiževnih tekstova jednoga Dantea i M. Marulića upravo tako nešto i potvrđuje – moguće je govoriti i o postojanju kontinuiteta povezanosti jezika i etničke pripadnosti i prije 19. stoljeća! Mi smo u ovoj studiji dosljedno slijedili teorijske paradigme konstruktivista, ali držimo da je, barem na kraju, važno reći da i postojanje svih onih esencijalističkih paradigmi, koje su uvelike utjecale na formiranje dominantnog političkog diskursa u „novoj Hrvatskoj“ nisu slučajne i nije ih moguće svesti samo na neke retrogradne, zakašnjele procese. Tim više, što su i literarno ovjerene! Naime, kada se govori o „historijsko-pravnoj“

povlači razliku između onog što je bilo nekad, onog što je sad, te onog što želimo za budućnost, ukazujući na neodrživost legitimacijskih obrazaca kojima se opravdavaju prošli događaji (i jedni i drugi, i „lijevi“ i „desni“, skloni su nekritički opravdavati isključivo svoje povijesne zablude, zločine, svoje „lošije trenutke“, „tamnije strane“, dok se spram zastranjenja one „druge“ strane odnose nepomirljivo, isključivo... –op.V.K.). Time se zasniva, opravdava i javno priznaje diskontinuitet s prošlošću. U pitanju je, naravno, samo normativni i simbolički diskontinuitet, koji ide ka tome da se deligitimira prošlost, ali koji istovremeno odbacuje iluziju novog početka.³⁶⁷

Nažalost, prevladavanje prošlosti se sve češće svodi na broj mrtvih (bez ideje o tome da je i jedan čovjek sa bilo koje strane previše), postoje „naši“ i „njihovi“, kako brojevi, tako i sve ostalo. Očito je da to nikuda ne vodi. Moramo na tren zastati i potruditi se razumjeti, a to se ne postiže logikom „oko za oko, zub za zub“. Meni je uvijek draža poruka Dostojevskog „da nema te ideje na svijetu koja je vrijedna makar i jedne suze djeteta.“ Ukoliko ja zapalim nečiju svetinju samo zato što je on zapalio moju, nemam nikakvo pravo da ga osuđujem, a da ne osudim sebe. Još su apsurdniji pokušaji da se otkrije „tko je prvi počeo“.

legitimaciji tih paradigmi, onda se u prvome redu misli na koncept hrvatskog kulturnog subjektiviteta, što će reći i neovisnosti, gdje je „aktualizacija tog koncepta poslužila (...) hrvatskoj eliti kao modus operandi u njegovanju ideje o kontinuitetu države. Isticanje pravnog aspekta paradigmatično je: ono je refleks jednog od najvažnijih ideologema u hrvatskom imaginariju – državnog prava (...). Hrvatsko državno pravo temelji se na uvjerenju da je hrvatski političko-pravni subjektivitet, bez obzira na nedostatak suverene države od godine 1102., sačuvan u svijesti političkih elita i u staleškim institucijama koje su se nadovezivale na Trojednu Kraljevinu odnosno Kraljevinu Hrvatsku. To presumira da su Hrvati subjekt koji neovisno odlučuje o vlastitoj sudbini i da je u svim višenacionalnim državama očuvana njihova posebnost i jedinstvo njihovih zemalja. Državno pravo simbolizirale su političke institucije: Sabor, ban i municipalna prava. Njegovanje uvjerenja o subjektivitetu omogućit će u 19. stoljeću stvaranje političke ideje ujedinjenja svih zemalja koje su se smatrale hrvatskima, i koje su u različitim tekstovima nazivalo *membra disiecta* ili *rasuta baščina*“, u: Czerwinski, M., Hrvatski nacionalni identitet u književnim i neknjiževnim kodovima komunizma, Republika 11-12, 2016, str.48.

³⁶⁷ Dimitrijević, N., Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno, Fabrika knjiga, Beograd, 2007., str. 244-245. Ovdje N. Dimitrijević u potpunosti preuzima stavove C. S.Meiera!

Ovom se analizom dobio uvid u određeni korpus hrvatske književnosti koji je izravna posljedica povijesnih događanja i duha vremena. Hrvatsku je prozu rat obilježio, ali i proza je oblikovala i utjecala na stav o ratu u hrvatskom društvu. Iako se autori pokušavaju suzdržati od političkih implikacija, ne mogu izbjeći stavovima koji su, u hrvatskom društvu, prisutni i dvadeset godina nakon završetka rata.

U prvu skupinu spadaju tekstovi koji izravno i neposredno pišu o ratu i ratnim događanjima, druga skupina tretira probleme „povratka ratnika“, žrtava ratnih nasilja, izbjeglica i prognanika, i u njoj se rat javlja posredno, bavi se posljedicama ratnih događanja. Zadnja skupina bavi se socijalnim promjenama prouzročenim ratom ili promjenama društvene slike hrvatskih gradova, prepoznaje se ratna frustracija, simboličko-metaforičko prisjećanje na rat i ratna pitanja. Matanović grupira naslove na sljedeći način: uz prvo (1992.-1997.) vrijedi opisivanje stanja i popisivanje naslova (uključeni su afirmirani autori, autori rubnih žanrova - najčešće izvjestitelji i svjedoci s terena, autori premijernoga nastupa te oni kojima je rat poslužio kao još jedna dodatna priča - scenska dekoracija); uz drugo (1997.-2000.), koje još uvijek zadržava pravo na provjeru autorove ratne biografije, počinje se vezati i razgovor o književnim vrijednostima djela (stavljamo akcent na prozu Ratka Cvetnića, u kojoj više ne funkcionira ona toliko prisutna figura domobrana, pučkog pacifiste koju smo tako često susretali u ranijoj hrvatskoj književnosti, posebice u djelima J. Horvata „Mačak pod šljemom“; riječ je o figuri koja se odnosi na Krležinu viziju Prvoga svjetskog rata, „Hrvatski bog Mars“: seljak koji je prisilno mobiliziran u neke „tuđe“ vojske, poslan na frontu, u neke njemu nepoznate prostore; čovjek koji ne zna za koga se bori i zašto., to nije bio njegov rat, već rat neke gospode, pa je stoga posve razumljivo da se njemu ratovanje uopće ne sviđa)³⁶⁸, dok se u trećem razdoblju (od 2000. nadalje) vraćamo pravom prostoru književnosti.³⁶⁹

Kada postanemo spremni da mislimo i razgovaramo, postat ćemo spremni prestati ubijati i pustiti eros u svima nama da ubije samo jedno, tanatos; prihvatit ćemo razlike da bismo postali građani,

³⁶⁸ Czerwinski, M., Hrvatski nacionalni identitet u književnim i neknjiževnim kodovima komunizma, Republika 11-12, 2016., str.45-51.

³⁶⁹ Matanović, J. Od prvog zapisa do „povratka u normalu“, Sarajevske sveske br.05

jer se oni mogu po svemu razlikovati, osim po tome da jesu građani i da su slobodni, a samim tim i odgovorni, u mjeri u kojoj njihova sloboda ne znači ropstvo drugog.

Stoga se nameće zaključak kako je krajnje vrijeme da se u svim društvenim, kulturološkim i javnim sferama naglasi i utvrdi kako je rat završio. Govor o ratu, pisanje o ratu i rasprave o ratu više ne bi smjele pripadati osjetljivim temama niti biti specijalna problematika određenih institucija. Postoji osećaj da je ta tema ostala nedorečena, da još uvek nismo rekli sve što treba reći o tom vremenu, a, s druge strane, i kod autora, naročito onih mlađe generacije, i kod književne publike osjeća se zamor bavljenja tim vremenom i potreba, koja je na izvjestan način ljudski razumljiva, napraviti iskorak ka nekakvim novim temama - da pisanje o užasima rata zamjenimo bavljenjem užasima tranzicije. I čini se da na tome najviše insistira mlađa generacije pisaca. A književnost je bespomoćna nositi se i baviti se takvim okolnostima. Ona ne posjeduje niti oružje, niti opсадnu mašineriju. Njezino jedino oružje su riječi. Riječi koje dotiču samo osjetljive i otvorene duše,³⁷⁰ riječi, kojima onda preostaju dvije mogućnosti:

- a) ili će se te riječi posvetiti konstruiranju poželjne demokratske budućnosti;
- b) ili će se, pak, te riječi u potpunosti posvetiti refleksivnom/literarnom delegitimiranju svih onih „loših prošlosti“!

I, upravo, će se u ovome refleksivno-literarnom odnosu spram „loše prošlosti“/tradicije iskristalizirati oblici izbora, točnije odluka koje tradicije treba prihvatiti i sačuvati/pamtiti³⁷¹, a

³⁷⁰ „Znam da sve to jest iluzija – vrijeme na kraju uvijek tako razgoliti ratove da im ne pomažu ni naše uporno sjećanje kako smo u njima ostavili onaj najbolji dio sebe – ali znam i to da više nikad neću biti tako blizu mogućnosti da u tu iluziju povjerujem. Zbog toga bih u ovom ratu htio ostati sve do samoga kraja. Jedino me ponekad strah da taj kraj, kad jednom dođe, uopće neću primijetiti. „Cvetnić, R., „Kratki izlet: zapisi iz Domovinskog rata, Zagreb, Ceres, 1997., str. 55

³⁷¹ Ovdje svakako treba reći da smo u ovoj studiji uvažavali mišljenje francuskog historiografa P. Nora da između pamćenja i historije ne možemo staviti znak jednakosti: “Pamćenje je život, i njega žive i čuvaju živa društva osnovana upravo u ime tog pamćenja. Pamćenje se neprestano mijenja, ono je podložno dijalektici sjećanja i zaboravljanja... U historiji je pak rekonstrukcija uvijek problematična, uvijek nepotpuna rekonstrukcija nečeg što više nije. Pamćenje je uvijek aktualno, ono je spona između nas i vječite

koje, pak, treba odbaciti.³⁷² Naime, moramo biti itekako svjesni da je raspad Jugoslavije, s jedne strane, i stvaranje niza samostalnih država, s druge, pak, strane, a svi ti (revolucionarni) procesi bili su praćeni strašnim ratovima, velikim nacionalnim tragedijama, prouzročio potpuni ideološki zaokret i rekonstrukciju „identiteta radi stvaranja naracija o posebnosti, pa i superiornosti jedne nacije nad drugom (treba reći da su ovakvi i slični procesi u srpskoj književnosti pojavili i nešto ranije, već krajem osamdesetih godina prošloga stoljeća, gdje bi roman D. Popovića, „Knjiga o Milutinu“ predstavljao paradigmatičan primjer narativa o superiornosti jedne, srpske nacije nad ostalim, slavenskim nacijama, koje pripovjedaču ovoga romana, neukom srpskom seljaku Milutinu, ionako ne znače ništa – op. V.K.)“.³⁷³

„Nije riječ samo o načinu na koji tradicija uobličava naš mentalitet, niti samo o kulturnom određenju i socijalizaciji – riječ je prije svega u procesima učenja. Ovi procesi su pokrenuti našim iskustvima, problemima s kojima se suočavamo i koji često uzrokuju bolne posljedice. Mi kontinuirano na nerazumljiv način učimo od velikih tradicija, ali pitanje je možemo li učiti i od događaja (recimo, od logora u Drugom svjetskom ratu, ali, jednako tako, i onih poslije Drugog svjetskog rata, do političkih suđenja... – op. V.K.) koji reflektiraju neuspjeh tradicije“.³⁷⁴

sadašnjosti, a historija je prikaz prošlosti“, u: „Between Memory and History Les Lieux de memoire“, Representations, Special Issue Memory and Counter Memory, 20/1989., str.9.

³⁷² Habermas, J., „Geschichtsbewusstsein und posttraditionale Identität“, u: Moderne –ein unvollendetes Projekt, Leipzig, 1990., str.175.

³⁷³ Luketić, K., Krhotine, kamenščiki, suveniri. Književni prostori, sjećanje i političke naracije o pripadnosti, u: Mjesto, granica, identitet. Prostor u hrvatskoj književnosti, ur. I. Molvarec, Zagreb, 2014., str.90.

³⁷⁴ Habermas, J., „Can We Learn from History?“, u: A Berlin Republic. Writings on Germany, Cambridge, 1998., str.11.

Stoga smo u ovoj studiji morali i otvoriti pitanje odnosa književnosti i nacionalizma, iako smo bili svjesni da je taj odnos teško promatrati izvan paradigme romantizma, devetnaestostoljetne koncepcije koja je bila neposredni derivat postnapoleonskih nacionalnih ustanaka u Europi i osnivanjem novih država na načelu predmnijevane vestfalske suverenosti. No, zar politička i ina situacija u srednjoj i istočnoj Europi poslije 1989. godine, poslije pada Berlinskog zida, nije u mnogim svojim aspektima sličila upravo na period poslije Napoleona, poslije 1815. godine, kada su ondašnji vojni pobjednici dobili priliku da neposredno sudjeluju u (pre)mapiranju ondašnje Europe?! I (hrvatska) književnost morala je (pro)govoriti o tom novonastalom stanju, koje će, za razliku od nekih drugih srednjoeuropskih književnosti, dodatno biti impregnirano nametnutim ratom.³⁷⁵

9. LITERATURA:

9.1. ANALIZIRANI KNJIŽEVNI TEKSTOVI:

1. Andersen, Hans Christian, „*Der Schatten*“, Sämtliche Märchen, 1862.
2. Bukovac, Slađana, „*Rod avetnjaka*“, Fraktura, 2008.
3. Cvetnić, Ratko, „*Kratki izlet: zapisi iz Domovinskog rata*“, Ceres, Zagreb, 1997.
4. Filipović, Zoran., „*Dnevnik smrti*“, AGM d.o.o. za izdavaštvo i usluge, Zagreb, 1992.
5. Glavašević, Siniša, „*Priče iz Vukovara*“, Matica hrvatska, Zagreb MMI
6. Gubina, Marijan, „*260 dana*“, Auxilium, 2006.
7. Iveković, Rada., „*Jugoslawischer Salat*“, Literaturverlag, Graz-Wien, 1993.
8. Jan, Bernard, „*Anđeo moga rata*“, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1992.
9. Kulenović, Tarik, „*Jeleni na kiši*“, Celeber, Zagreb, 2003.
10. Međurečan, Robert, „*Prodajem odličja, prvi vlasnik*“, Konzor, Zagreb, 2008.
11. Mirković, Alenka. , „*91,6 MHZ. Glasom protiv topova*“, Zagreb, Algoritam, 1997.
12. Mlakić, Josip, „*Kad magle stanu*“, V.B.Z., Zagreb, 2000.
13. Prkačin, Nada., „*Tamo gdje nema rata*“, Slavonska naklada „Privlačica“ Vinkovci, 1993.
14. Sajko, Ivana., „*Rio bar*“, Meandar, Zagreb, 2006.
15. Špišić, Davor, „*Life during wartime*“
16. Vrbošić, Branko, „*707 dana pakla*“, Matica hrvatska Osijek, 1994.

³⁷⁵ Više, u: Chouliaras, Y., Književnost i nacionalizam, Republika 11-12, 2016., str.42-45.

17. Wilde, Oscar, „*Ribar i njegova duša*“, Biblioteka Majstori pripovetke, BMG, 2001.

9.2. STRUČNA LITERATURA:

1. Adorno, Theodor W., „Šta znači rad na prošlosti?“ Reč, br.57/2000.
2. Agamben, Giorgio., „*Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*“, Stanford UP, Stanford, 1998.
3. Alexander, J., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N., Sztompka, P., „*Cultural Trauma and Collective Identity*“, University of California Press, 2004.
4. Anderson, Benedict., „*Nacija: zamišljena zajednica*“, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
5. Anderson, Benedict., „*Imagined Communities: Reflection on the Origins and Spread of Nationalism*“, Verso, London, 1983.
6. Ankersmit, Frank., „*Narracija, reprezentacija, doświadczenie. Studia z historii historiografii*“, E. Domańska, ur. Kraków: Universitas, 2004.
7. Appleby, Joyce et. al., „*Telling the Truth about History*“, Norton, London - New York, 1994.
8. Arendt, Hannah., „*On Revolution*“, Harmondsworth, 1971.
9. Arendt, Hannah, „*Izvori totalitarizma*“, Biblioteka Srednji put, Disput d.o.o., Zagreb, 2015.
10. Assman, Jan., „*Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*“, Biblioteka Tekst, Vrijeme, 2005.
11. Assmann, Jan, „*Das gestern in Medien und soziales Gedächtnis*“. U: Die Wirklichkeit der Medien – Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft, hrgs. von Siegfried Weischenberg. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994.
12. Bal, M., „*Prema kritičkoj naratologiji*“ u: Suvremena teorija pripovijedanja, ur. Vladimir Biti, Zagreb: Globus, 1992.
13. Balibar, Etienne., „*Oblik nacija: povijest i ideologija*“, Tvrđa – časopis za teoriju i kulturu vizualne umjetnosti, br.1-2/2003.
14. Banac, Ivo., „*Raspad Jugoslavije*“, Durieux, Zagreb, 2001.
15. Barres, Maurice., „*Scene set Doctrines du Nationalisme*“, vol.1
16. Bauman, Zygmunt., „*Identitet: razgovori s Bendettom Vecchijem*“, Pelago, Zagreb, 2009.
17. Beck, Ulrich, „*Kako su od susjeda postali Židovi. O političkom konstituiranju stranca*“,
18. Beganović, Davor, „*Pamćenje traume. Postapokaliptička proza Danila Kiša*“ Naklada Zoro, Sarajevo

19. Bennington, Geoffrey., „*Postal Politics and the Institution of the Nation*“, u: Bhabha, Henri (ur.), *Nation and Narration*, Routledge, London – New York, 1990.
20. Bhabha, Homi., „*Deseminacija: vrijeme, pripovijest i margine moderne nacije*“, u. Biti, V., (ur.), *Politika i etika pripovijedanja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002.
21. Bielfeld, Ulrich, „*Stranci: prijatelji i neprijatelji*“, XX vek, Beograd, 1998.
22. Billig, Michael., „*Banal Nationalism*“, Sage, London, 1997.
23. Bilosnić, Tomislav Marijan., „*Umjetnici u Domovinskom ratu, O Samostalnom vodu umjetnika Zadar*“, Republika, Godište LXVIII 5, Zagreb, 2012.
24. Blažević, Neda Miranda, „*Ples na pepelu*“, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994.
25. Bosto, Sulejman; Cipek, Tihomir; Milosavljević, Olivera (ur.), „*Kultura sjećanja: 1941.*“, Disput, Zagreb, 2008.
26. Božić-Blanuša, Zrinka, „*Nacija bez subjek(a)ta. Kakva je poststrukturalistička koncepcija nacije?*“, *Filozofska istraživanja* 117-118
27. Brass, Paul R., „*Ethnicity and Nationalism*“, Publications Sage, London, 1991.
28. Brebanović, Predrag, „*Avangarda krležijana. Pismo ne o avangardi*“, Naklada Jesenski i Turk&Arkzin, Zagreb, 2016.
29. Brešić, Vinko, „*Rat i književnost*“, Matica hrvatska, Vijenac 498
30. Breuilly, John, „*Nationalism and the State*“, Manchester UP, Manchester, 1982.
31. Budak, Neven, „*Hrvatski identitet između prošlosti i moderniteta*“, u: Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu, Zagreb, 2010.
32. Buden, Boris, „*Zona prelaska: o kraju postkomunizma*“, Fabrika knjiga, Beograd, 2012.
33. Buden, Boris, „*Barikade*“, Arkzin, Zagreb, 1998.
34. Butler, Judith, „*Excitable Speech: A Politics of the Performative*“, Routledge, New York i London, 2007.
35. Calhoun, Craig, „*Nationalism and Ethnicity*“, u: *Annual Review of Sociology* 19, 1993.
36. Caruth, Cathy, „*Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*“, Cornell University, John Hopkins University Press, Baltimore, 1996.
37. Chatterjee, Partha, „*The Nation and its Fragments. Colonial and Postcolonial Histories*“, Princeton UP, Princeton, 1993.
38. Clastres, Pierre, „*Society Against the State: Essays in Political Anthropology*“, Zone Books, 1977.
39. Cohen, Stanley., „*Stanje poricanja. Znati za zlodela i patnje*“, Beograd, 2003.

40. Commager, Henry Steele, „*The Search for a Usable Past*“, The Search for a Usable Past and Other Esseys in Historiography, Knopf, New York, 1967.
41. Commroff, John&Jean, „*Ethnography and the Historical Imagination*“, Westview Press, Boulder-San Francisco-Oxford, 1992.
42. Connor, Walker., „*When is Nation*“, Ethnic and Racial Studies, 13.1, 1990.
43. Connor, Walker., „*Ethnonationalism: The Quest for Understanding*“, Priceton UP, Princeton, New Jersey, 1994.
44. Czerwinski, Mariej, „*Hrvatski nacionalni identitet u književnim i neknjiževnim kodovima komunizma*“, Republika 11-12, 2016
45. Chouliaras, Yiorgos, „*Književnost i nacionalizam*“, Republika 11-12, 2016.
46. Čolović, Ivan, „*Bordel ratnika*“, Folklor, politika, rat, XX. vek, Beograd, 2007.
47. Čolović, Ivan, „*Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji*“, Radio 92, Beograd, 1997.
48. Derrida, Jacques, „*Otobiographies l'insegnement de Nietzsche et la politique de nom propre*“, Edition Galilee, Paris, 1984.
49. Derrida, Jacques, „*The Gift of Death*“, University of Chicago Press, Chicago, 1996.
50. Deutsch, Karl W., „*Nationalism and Social Communication*“, MIT Press, New York, 1953.
51. Dimitrijević, Nenad, „*Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*“, Fabrika knjiga, Beograd, 2007.
52. Doležal, Jan, „*Sedamdeset sedmodnevni rat u srpskom romanu*“, Sarajevske sveske br. 05
53. Drakulić, Slavenka, „*The Balkan express.: Fragment from the Other Side of War*“, New York, W.W. Norton, 1993.
54. Dubil, Helmut, „*Niko nije oslobođen istorije*“, Fabrika knjiga, Beograd, 2002.
55. Dyras, Magdalena, „*Rekonstrukcija identiteta u Hrvatskoj i kulturni zaokret prema prostoru*“, Republika, br.11-12/2016.
56. Dyras, Magdalena „*U potrazi za novim identitetom: naracije o hrvatskom identitetu u devedesetim godinama dvadesetoga stoljeća*“, Kroatologija 1, 2010.
57. Eagleton, Terry, „*Deconstruction and Human Rights*“. U: Freedom and Interpretation, Johnson, B., ur. New York, Basic Books, 1983.
58. Edkins, Jenny, „*Trauma and the Memory of Politics*“, Cambridge UP, Cambridge, 2003.
59. Fanon, Frantz, „*Prezreni na svijetu*“, Stvarnost, Zagreb, 1973.
60. Foucault, Michel, „*O drugim prostorima*“, Disput, Zagreb, 2008.
61. Felman, Shoshana, „*Testimony: Crisis of witnessing in literature, psychoanalysis, and history*. New York, NY: Routledge, 1992.

62. Felman, Shoshana, „*Felman's Response Concerning her Recent Essay „Paul de Man's Silence“*“, *Critical Inquiry* 16
63. Finci, Predrag, „*Umjetnost uništenog: estetika, rat i holokaust*“, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2005.
64. Freud, Sigmund, „*S onu stranu načela ugone*“, u: *Budućnost jedne iluzije*, preveo Boris Buden, Naprijed, Zagreb, 1986.
65. Gellner, Ernest., „*Thought and Change*“, University of Chicago Press, 1978.
66. Gellner, Ernest., „*Nacije i nacionalizam*“, Politička kultura, 1998.
67. Gellner, Ernest., „*Nationalism*“, Weidenfeld, London, 1997.
68. Gellner, Ernest., u „*Ernest Gellner and contemporary social thought*“, Edited by Siniša Malešević and Mark Haugaard, Cambridge University Press, 2007.
69. Giddens, Anthony, „*The Nation – State and Violence*“, University of California Press, 1985.
70. Giddens, Anthony, „*The Constitution of Society*“, Cambridge, 1986.
71. Giordano, Christian, „*Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji*“, XX vek, Beograd, 2001.
72. Greenfeld, Liah, „*Nationalism – Five Roads to Modernity*“, Harvard University Press, 1993.
73. Guibernau, Montserrat, „*National Identity and Modernity*“, *Utvara nacije*, Beogradski krug, br.3-4/1996.
74. Habermas, Jurgen, „*Citizenship and National Identity, Some Reflections on the Future of Europe*“, *Praxis International*, 12/1, 1992.,
75. Habermas, Jürgen, „*Geschichtsbewusstsein und posttraditionale Identität*“, u: *Moderne – ein unvollendetes Projekt*, Leipzig, 1990.
76. Habermas, Jürgen, „*Can We Learn from History?*“, u: *A Berlin Republic. Writings on Germany*, Cambridge, 1998.
77. Handler, Richard, „*Is 'Identity' a Useful Cross-Cultural Concept?*“, u: John Gilles, ed., *Communications. The Politics of National Identity*, Princeton UP, 1994.
78. Hastings, Adrian, „*The Construction of Nationhood*“, Cambridge UP, 1997.
79. Herman, Judith Lewis., „*Trauma i oporavak*“, Ženska infoteka, Zagreb, 1996.
80. Himelfarb, Gertruda, „*Iluzije o kosmopolitizmu*“, u: Martha C. Nussbaum & J. Cohen, (ur.), *Za ljubav domovine*, XX vek, Beograd, 1999.
81. Hobsbawm, Eric J., „*Nacije i nacionalizam*“, Novi liber, Zagreb, 1993.
82. Hobsbawm, Eric J. & Ranger, T., u zborniku tekstova „*The Inventing of Tradition*“, Cambridge UP, Cambridge, 1983.

83. Husanović, Jasmina, „*Između traume, imaginacije i nade. Kritički ogledi o kulturnoj produkciji i emancipativnoj politici*“, Fabrika knjiga, Beograd, 2011.
84. Iveković, Rada, „*Žene, politika, mir*“. U. Žene i politika mira, Centar za ženske studije, Zagreb, 1997.
85. Ivić, Nenad, „*Kako studentima govoriti istinu o povijesti*“, Vijenac, 1998.
86. Jambrešić-Kirin, Renata, „*Svjedočenja o domovinskom ratu i izbjeglištvu. Književnoteorijski i kulturnoantropološki aspekti*“, doktorska disertacija, Zagreb, 1999.
87. Jambrešić-Kirin, Renata, „*Dom i svijet. O ženskoj kulturi pamćenja*“, Centar za ženske studije, Zagreb, 2008.
88. Jansen, Stef, „*Antinacionalizam. Etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*“, XX vek, Beograd, 2005.
89. Jenkins, Keith, „*Promišljanje historije*“, Zagreb, Srednja Europa, 2008.
90. A Dictionary of the English Language, A Digital Edition of the 1755 Classics by Samuel Johnson
91. Jović, Dejan, „*Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: Kritička analiza postojećih interpretacija*“, Časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja, 62/8, 2001.
92. Jurčević, Josip, „*Heroji Hrvatskog Domovinskog rata*“, D.S, Zagreb, 2017.
93. Kalinić, Pavle, „*Ni pukovnik, ni pokojnik, ni pokajnik: hrvatski ratni roman*“, Europa danas, Zagreb, 1995.
94. Katunarić, Vjekoslav., „*Sporna zajednica: : novije teorije o naciji i nacionalizmu, Migracijske i etničke teme*“, Vol. 21, No., 2005.
95. Katušić, Bernarda, „*Ljubeći Drugi*“, Republika, br.11-12, 2016
96. Kazaz, Enver, „*Hibridnost nefikcionalnih žanrova, Pogovor knjizi Ivana Lovrenovića Trpi li bog zulum*“, Sarajevo, 2007.
97. Kazaz, Enver, „*Prizori uhodanog užasa*“, Sarajevske sveske br. 05, 2004.
98. Kiš, Danilo, „*Život, literatura*“, Prosveta, Beograd, 2007.
99. Knežević, Sanja, „*Transcedentno iskustvo ratne zbilje u hrvatskom romanu*“, Republika
100. Koen, Stenli., „*Stanje poricanja. Znati za zlodela i patnje*“, Beograd, 2003.
101. Kolanović, Maša, „*Kome treba identitet? Esejistika Dubravke Ugrešić*“, Desničini susreti 3, 2013.
102. Konstantinović, Zoran, „*Jugosloveni i Srednja Evropa*“, Luča, 1992.
103. Kordić, Snježana, „*Ideologija nacionalnog identiteta i nacionalne kulture*“, u čast Pera Jakobsena, Zbornik radova, Dejan Ajdačić & Persida Lazarević, Beograd, 2010.

104. Kramarić, Zlatko., „*Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike*“, Meandar, Zagreb, 2014.
105. Kramarić, Zlatko., & Banović-Markovska, Angelina., „*Politika. Identitet. Kultura (interkulturni dijalog)*“, Školska knjiga, Zagreb&Odjel za kulturologiju Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek, 2013.
106. Kramarić, Zlatko., „*Nostalgija: kratka povijest zaborava*“, Meandar, Zagreb, 2016.
107. Kundera, Milan, „*Oteti Zapad ili tragedija Srednje Evrope*“: u: Biserka Rajčić, (ur.). Češko pitanje, Beograd, 1990.
108. Kusik, Vladimir, „*Samo je trenutak bilo pitanje zašto*“, Poetika buke: antologija slavonskog ratnog pisma/ priredio: Goran Rem, Privlačica: Riječ, Vinkovci, 2010.
109. Kymlicka, Will, „*Multicultural Citizenship, A Liberal Theory of Minority Rights*“, Clarendon Press, Oxford, 1995.
110. Lemberg, Eugen, „*Nationalismus*“ I-II, Reinbeck, 1964.
111. Lepenies, Wolf, Kultura i politika. Priče iz Nemačke, Geopoetika, Beograd, 2009.
112. Letica, Slaven., „*Let iznad kukavičjeg gnijezda*“, Jesenski i Turk, Zagreb, 2008.
113. Llosa, M.ario Vargas, „*Nationalismus als neue Bedrohung*“, Frankfurt am Main, 2000.
114. Lovrenović, Ivan, „*Liber Memorabilium*“, Durieux, Zagreb, 1994.
115. Luhmann, Niklas, „*Ljubav kao pasija: o kodiranju intimnosti*“, Naklada MD, Zagreb, 1996.
116. Luketić, Katarina, „*Krhotine, kamenšćiki, suveniri. Književni prostori, sjećanje i političke naracije o pripadnosti*“, u: Mjesto, granica, identitet. Prostor u hrvatskoj književnosti, ur. I. Molvarec, Zagreb, 2014.
117. Lyotard, Jean Francois, „*The Postmodern Condition*“, Manchester UP, Manchester, 1984.
118. Maković, Zvonko, Vjesnik, Panorama, 4. kolovoza 1991.
119. Malešević, Siniša, „*Ideologija, legitimnost i nova država. Jugoslavija, Srbija i Hrvatska*“, Naklada Jesenski&Turk, Fabrika knjiga, Zagreb/Beograd, 2004.
120. Martins, A. F., „*Rat, proturječna sjećanja i književnost : portugalski slučaj*“, Republika. 68 ,2012.
121. Matan, Ana, „*Nacije kao klubovi*“, Politička misao, Vol XXXV, br.2, 1998.
122. Matanović, Julijana., „*Ratni roman – rasprava*“, Kolo 3/1998.
123. Matanović, Julijana. „*Od prvog zapisa do „povratka u normalu*“, Sarajevske sveske br.05, 2004.

124. Meier, C. S., „*Doing History, Doing Justice, The Narrative of the Historian and of the Truth Commision*“, u: Rotberg, R. & Thompson, D., (ur.), *Truth and Justice. The Morality of Truth Commisions*, Princeton, 2000.
125. Miller, Hills, „*Derridas Topographies*“, *South Atlantic Review*, 59, No.1, 1994.
126. Mirković-Nadž, Alenka, „*Autentičnost ratne literature: sirenski zov u gluhoći suvremenog Babilona*“, Republika
127. Mirošević, Franko & Macan, Trpimir, „*Hrvatska i svijet u XVIII. i XIX. stoljeću*“, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
128. Močnik, Rastko, „*Teorija. Ideologija. Nacija. Institucija*“, Centar za savremenu umetnost & Škola za istoriju i teoriju umetnosti, Beograd, 2003.
129. Molnar, Aleksandar, „*Narod, nacija, rasa. Istorijska izvorišta nacionalizma u Evropi*“, Beogradski krug, AKAPIT, Beograd, 1997.
130. Nirman Moranjak-Bamburać, „*Ima li rata u ratnom pismu? Između ćutanja i psovke*“, Sarajevske sveske br. 05
131. Mujkić, Asim, „*1941. I (de)konstitucija bošnjačkog političkog identiteta*“, u: S. Bosto, T. Cipek, O. Milosavljević (ur.), *Kultura sjećanja: 1941., Disput*, Zagreb, 2008.
132. Müller, Jan Werner, „*Introduction: the Power of Memory, the Memory of Power and the Power Over Memory*“, in: Müller, J.W. (ur.), *Memory and Power in Post-War Europe, Studies in the Presence of the Past*, Cambridge, 2002.
133. Musabegović, Senadin, „*Rat. Konstitucija totalitarnog tijela*“, Svjetlost, Sarajevo, 2008.
134. Nairn, Tom, „*The break up of Britain, Crisis and neo-nationalism*“, Common Ground Publishing, Australia, 2003.
135. Nancy, Jean-Luc, „*Mith Interrupted*“, u. Nancy Jean-Luc, *The Interrupted Community*, University of Minnesota Press, Minneapolis/Oxford, 1991.
136. Nancy Jean-Luc, „*Razdjelovljena zajednica*“, u. Nancy, Jean-Luc, *Dva ogleda. Razdjelovljena zajednica. O singularnom pluralnom bitku*, Arkzin, Zagreb, 2004.
137. Nemec, Krešimir, „*Povijest hrvatskog romana*“, Školska knjiga, Zagreb, 2003.
138. Nikčević, Sanja, „*Hrvatska ratna drama 1991-2011.*“, *Vijenac* 463, Matica hrvatska, 2011.
139. Nikčević, Sanja „*Antologija hrvatske ratne drame 1991.–1995.*“ Priredila Sanja Nikčević. Alfa, Zagreb, 2013.
140. Nikčević, Sanja, „*Antologija hrvatske poratne drame 1996.–2011.*“ Priredila Sanja Nikčević. Alfa, Zagreb, 2014.

141. Nimni, Ephrain, „*Marxism and Nationalism*“, Pluto Press, London, 1991., Deutsch, K., Nationalism and Social Communication, MIT Press, New York, 1953.
142. Novak, Slobodan Prosperov, „*Povijest hrvatske književnosti: suvremena književna republika*“, Marijan tisak, Split, 2004.
143. Offe, Claus, „*Ethnic Politics in East European Transition*“, u: Paradoxes of Transition, ur. J. Jensen, E. Mischel, Savaria UP, 1993.
144. Oraić Tolić, Dubravka, „*Hrvatsko ratno pismo*“, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, Sveučilišta u Zagrebu, 1992.
145. Paić, Žarko., „*Sloboda bez moći. Politika u mreži entropije*“, Udruga bijeli val, Zagreb, 2013.
146. Paljetak, Luko, „*Poezija i rat, Sastavljanje Orfeja*“, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005.
147. Pavičić, Jurica, Nedjeljna Dalmacija, 24. veljače 1993.
148. Pavičić, Jurica., „*Prošlo je vrijeme Sumatra i Javi*“, Sarajevske sveske, br.05, 2010.
149. Pavlović, Vukašin, „*Civilno društvo i demokratija*“, Službeni glasnik & Zavod za udžbenike, Beograd, 2009.
150. Podunavac, Milan, „*Decline and rise of interest in citizenship models of identities in postcommunist societies*“, Yugoslav Philosophical Studies, Edited by Golubović, Z.& McLean, G.F., The council for Research in Values and Philosophy, Washington, D.C., 1999.
151. Pogačnik, Jagna, „*Usponi, padovi i konačno dobri radovi*“, Hrvatska revija 3, 2009.
152. Posavec, Zvonko, „*Nacija i nacionalizam kao temeljni fenomen političkoga*“, Politička misao, Vol XXXIII, br. 2-3, 1996.
153. Primorac, Strahimir, „*Linija razdvajanja – Hrvatska proza o ratu i njegovim posljedicama 1990 – 2010.*“, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.
154. Prpić, Ivan, Puhovski, Ž. i Uzelac, M. (ur), Leksikon temeljnih pojmova politike, Zagreb, 1990.
155. Pšihistal, Ružica, „*Vinkovačka ratna proza D. Plavšića: (uz čitanje knjige Zapisi iz srpskih logora)*“, Književna revija br.3/4/5/6, 1997.
156. Pusić, Vesna., „*Upotreba nacionalizma i politika priznanja*“, u: Giordano, Greverus and Kostova, 1995.
157. Readings, B., „*Sveučilište u ruinama*“, Meandar, Zagreb, 2016.
158. Reberski, Ivanka., „*Umjetnost i rat u Hrvatskoj 1991/92. Nasilje protiv umjetnosti – umjetnost protiv nasilja*“, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1994.
159. Rem, Goran. , „*Postoji samo privatna gesta, prikaz korpusa slavonskog ratnog pisma (1991.-1994.)*“, FLUMINENSIA, god.8, br. 1-2, 1996.

160. Renan, Ernest, „Što je nacija?“, Kulturni radnik, 6,1988.
161. Ricouer, Paul, „History and Truth“, Evanston, IL: Northwestern Univ. Press, 1992.
162. Riedel, Sabine, „Die Erfindung der Balkanvölker. Identitätspolitik zwischen Konflikt und Integration“, Wiesbaden, 2005.
163. Rihtman-Auguštin, Dunja, „Ulice moga grada“, Antropologija domaćeg terena, Biblioteka XX vek, Beograd, 2000.
164. Rogić Nehajev, Ivan, „Smaragdni brid. Vukovar 91. i hrvatski nacionalni identitet“, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1998.
165. Runtić, Davor, „Vrijeme rata“, Neobična naklada, Vinkovci, 2004.
166. Sablić Tomić, Helena., „Vrijedan prilog čitanju slavonske suvremene baštine“, Književna revija br.3/4/5/6, 1997.
167. Sablić Tomić, Helena, „Hrvatska autobiografska proza – rasprave, predavanja, interpretacije“, naklada Ljevak, Zagreb, 2008.
168. Sablić Tomić, H., u pogovoru knjizi Theresia Moho „Zato što noć nema oči“, Mozaik knjiga, Zagreb, 2001.
169. Said, Edward, „Identity, Negation and Violence“, NLR, br. 171, 1988.
170. Schöpflin, George, „The Function of Myth and a Taxonomy of Myths“. U: Geoffrey A. Hosking, George Schoepflin (ur.), Myths and Nationhood, Taylor&Francis, London, 1997.
171. Schwan, Gesine, „Political Consequences of Science Guilt“, Constellations, br.5/1998.
172. Scribner, Charity, „Requiem for Communism“, Cambridge, MA, London, The MIT Press, 2003.
173. Seton-Watson, Hugh, „Nations and State“, Methuen, London, 1977.
174. Sjekavica, Milan., „Sustavno uništavanje baštine: prema pojmu kulturocida/heritocida“, Informatica museologica, Vol. 43 No.1-4, Zagreb, 2013.
175. Sklevicky, Lydia, „Kad žene marširaju“, u; Konji, žene, ratovi , odabrala i priredila Dunja Rihtman-Auguštin, Ženska infoteka, Zagreb, 1996.,
176. Sekulić, Duško, „Prostor i identitet“, Erazmus, 1997.
177. Smith, Anthony D., „The Ethnic Origins of Nations“, Blackwell, Oxford, 1986.
178. Smith, Anthony D., „Myth and Memories of Nation“, Oxford UP, Oxford, 1999.
179. Smith, Anthony D., „Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism“, Routledge, London and New York, 1998.
180. Smith, Anthony D., „In Defence of the Nation“, Utvare nacije, Beogradski krug, br.3-4/1996. I br.1-2/1997.

181. Smith, Anthony D., „*Nacionalni identitet*“, Beograd, 1998.
182. Smith, Anthony D., „*National Identity*“, University of Nevada Press, Reno, 1991., 1993.
183. Smith, Anthony D., „*Nacionalizam i modernizam, Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*“, prevela Mirjana Paić Jurinić, Biblioteka Politička misao, svezak 43, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2003.
183. Sorini- Tončić, Luj, „*Usamljena borba Hrvatske: Od pobjede jezika do pobjede oružja*“, Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatski institut za povijest, Knjižnica Svjedoci povijesti, Knjiga 6, Zagreb, 1998.
184. Stančić, Nikša, „*Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*“, Politička misao: časopis za politologiju, Vol.39 No.3, 2003.
185. Subotić, Milan, „*Na drugi pogled. Prilog studijama nacionalizma*“, Biblioteka Fronesis, Beograd, 2007
186. Sučić, Stjepan, „*Strategijske značajke Domovinskog rata tijekom 1991.*“, National Security and the Future, svezak 12, br. 4, 2011.
187. Sundhaussen, Holm, „*Nationalismus in Sudosteuroopa*“, Plenumsdiskussion“, B. Faulenbach/H.Timmermann (ur.), Nationalismus und Demokratie, Essen, 1993.
188. Šoljan, Antun., „*Prošlo nesvršeno vrijeme*“, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1992.
189. Šundalić, A., „*Slavonsko ratno pismo Gorana Rema*“
190. Tamir, Yael, „*Liberal Nationalism*“, Princeton, Princeton UP, 1993.
191. Teitel, Ruti, „*Transitional Justice*“, Oxford, 2000.
192. Todorova, Maria, „*Ethnicity, Nationalism and the Communist Legacy in Eastern Europe*“, East European Politics and Societies, Vol. 7, br.1/1992
193. Tønnesson, Stein, Antlöv, Hans ur., „*Asian Forms of the Nation*“, Routledge, London and New York, 1998.
194. Tontić, Stevan, „*Ratno antiratno pismo*“, Sarajevske sveske br. 05
195. Ugrešić, Dubravka., „*Kultura laži: antipolitički eseji*“, Arkzin, Zagreb, 1996.
196. Ugrešić, Dubravka., „*Sabrani eseji*“, Profil, Zagreb, 2005.
197. Ugrešić, Dubravka., „*The Culture of Lies: Antipolitical essays*“, Penn State University, Old Main, PA, 1998.
198. Ugrešić, Dubravka, „*Muzej bezuvjetne predaje*“, Zagreb: Konzor; Beograd: Samizdat B92, 2002.
199. Ugrešić, Dubravka, „*Ministarstvo boli, 90 stupnjeva*“, Zagreb, 2004.
200. Dubravka Ugrešić, „*Američki kolekcionar*“, Zagreb – Beograd 2002.

201. Dubravka Ugrešić, „*Nikog nema doma*“, Zagreb, 2005.
202. Ustav Republike Hrvatske, Izvorišne osnove, Narodne novine, Zagreb, 1999.
203. Uzelac, Gordana, „*Kad nastaju nacije? Konstutivni elementi i procesi na primeru Hrvatske*“, Reč, 70/16, 2003.
204. Verdery, Kathrine, „*Whither 'Nation' and 'Nationalism'?*“, u: Daedalus 122, br.3, 1993.
205. Verdery, Kathrine, „*Nationalism and National Sentiment in Post-socialist Romania*“, u: Slavic Review, 52, 1993.
206. Vlasisavljević, Ugo, „*Rat kao najveći kulturni događaj ka semiotici etnonacionalizma*“, Sarajevo, 2007.
207. Vučemil, Andrija, „*Kako sam i zašto napisao ciklus pjesama Rat(ne) pjesme i poeme Fuga Vukovariana*“, Hrvatska književnost u Domovinskom ratu
208. Vučić, M., „*Svaki metak ima svoje ime*“, Poetika buke: antologija slavonskog ratnog pisma/ priredio: Goran Rem, Privlačica: Riječ, Vinkovci, 2010.
209. Vujević, Miroslav, „*Nacionalna identifikacija u Hrvatskoj*“, Društvena istraživanja, God. 16, Br. 3, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2007.
210. Weber, Eugen, „*Peasants into Frenchmen: The Modernisation of Rural French*“, Stanford UP, Stanford, CA, 1976.
211. Hayden White, „*Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*“, Baltimore, 1978.
212. Zima, Z., Vjesnik, Panorama, 27. rujna 1991.
213. Zlatar, Andrea, „*Književno vrijeme: sadašnjost*“, Reč 61, Beograd, 2001.
214. Zlatar, Andrea, „*Tekst, tijelo, trauma: ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*“, Naklada Ljevak, Zagreb 2004.
215. Zorić, Andreja, „*Nationsbildung als „kulturelle Lage*“, München, 2005.
216. Žanić, Ivo, „*Prevarena povijest. Guslarska estrada i rat u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine*“, Durieux, Zagreb, 1998.
217. Žižek, Slavoj, „*For They Know Not What They Do: Enjoyment as a Political Factor*“, Verso, London, 1991.
218. Žižek, Slavoj, „*The Ticklish Subject. The Absent Centre of Political Ontology*“, Verso, London, 2000.
219. Žunec, Oleg, „*Goli život: socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*“, Demetra, Zagreb, 2007.

220. Žužul, Ivana, „*Tijelo bez kosti, Kako se zamišljao nacionalni identitet u tekstovima hrvatskih preporoditelja*“, Odjel za kulturologiju Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Biblioteka Intermedia, Zagreb, 2015.

9.3. MREŽNE STRANICE:

<http://portal.braniteljski-forum.com/vijesti/muze-su-u-domovinskom-ratu-bile-glasnije-od-topova> (pogledano 3.01.2017.)

<http://www.women-war-memory.org/> (pogledano 2.02.2017.)

<http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=989&naslov=tema-domovinski-rat>, (pogledano 28. veljače 2017.)

<http://www.6yka.com/novost/21040/mesa-selimovic-dervis-i-smrt> (pogledano 5.03.2017.)

<http://www.kiklop.hr/2012/12/26/otpisati-traumu/> (pogledano 2.02.2017.)

10. ŽIVOTOPIS

Vlatka Kalafatić je rođena 1968. godine u Osijeku. Godine 1993. završava Pedagoški fakultet u Osijeku, smjer profesor engleskog i njemačkog jezika i književnosti. Tijekom studija pohađa Međunarodne škole njemačkog jezika u Augsburgu i Freiburgu, te provodi stipendirani semestar na Sveučilištu Haale u Haale an der Saale u Njemačkoj. U Gradskom poglavarstvu počinje raditi 1997. godine kao prevoditeljica u Uredu gradonačelnika, te nakon toga radi kao Voditeljica Ureda gradonačelnika i Voditeljica Odjela za protokol. Trenutno radi kao viša savjetnica – specijalistica u Uredu Grada. Od 2005. godine radila je kao vanjski suradnik - predavač na Odjelu za fiziku, Umjetničkoj akademiji i Ekonomskom fakultetu, a od 2009. do danas na Odjelu za kulturologiju Sveučilišta J.J. Strossmayera u Osijeku. Godine 2001. prolazi profesionalnu obuku za službenike i dužnosnike lokalne samouprave na Cleveland State University u Clevelandu, SAD. Organizator je i sudionik brojnih međunarodnih projekata i konferencija u Njemačkoj, Austriji, Mađarskoj, Sloveniji, Švedskoj, Norveškoj, Turskoj. Godine 2010. završava sveučilišni specijalistički interdisciplinarni Europski studij – regionalna suradnja i integriranje u EU. Od 2013. do danas provela je kao projekt managerica nekoliko projekata financiranih iz sredstava EU fondova.

